तृतीयाष्टक द्वितीय भाग विषयसूचिका

अष्टमः प्रपाठकः अश्वमेधब्राह्मणं वैश्वदेवं काण्ड तत्र प्रथममहः —

नवमः प्रपाठकः—अश्वमेधस्य द्वितीयतृतीयाहर्विधानम्.—

१९ अनुवाके विभुत्वादिभि द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधप्रशंसा.

२० ,, अश्वसञ्ज्ञपनप्रकारः

२१ ,, उत्तरवेद्युपवाप

२२ ,, ऋषभालम्भ

२३ ,, अश्वावयवेपूपासनम्.

दशम. प्रपाठकः सावित्रचयनम्—

१–१७ अनुवाकेषु नवमु तेवासु नाभ्या चेष्टकोपधान स्वयमातृण्णोपधान चोच्यते

१८ , निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्योरुपस्थानम्

१९ ,, यजमानस्योपस्थानम्

२० ,, होतुरनुशसनम्

२१ ,, आहुतिसस्त्रेण यजमानो मुख विमृष्टे

२२ ,, एकविंशतिस्रुवाहुतीर्जुहोति

२३ ,, औदुम्बरे पात्रे पूर्णो मृत्युमह गृह्णाति

२४–२६ ,, सावित्रब्राह्मणम्

एकादश प्रपाठकः नाचिकेतचयनम्—

१ अनुवाके इष्टकोपधानमन्त्रा

२–५ ,, चतुर्भिरनुवाके चतस्र आहुतीर्जुहोति

६ ,, उपस्थानम्

७ ,, नाचिकेतब्राह्मण तत्र अग्निदेवतोपासनम्

८ ,, नाचिकेतोपाख्यानम्

९ ,, चयनप्रयोग

१० ,, तत्प्रशसा.

श्री .

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तृतीयाष्टके

अष्टमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ सांग्रहण्येष्ट्या यजते । इमां

'अश्वमेधब्राह्मण, वैश्वदेव काण्ड—सांग्रहण्येष्ट्येत्यादि ॥ अयमश्वमेध त्रिरात्र राजकर्तृक नित्यो नैमित्तिक: काम्यश्च अहीनेषु पठ्यन्ते । ब्राह्मणस्याप्यश्वमेधं केचिदिच्छन्ति । उक्ता सांग्रहणी 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत्'* इत्यत्र । अत्र चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रातरश्वमेधेन यक्ष्य इति संकल्प्य सांग्रहण्या यजेत। इमां मद्विषयवर्तिनीं जनतां जनसमूहं संगृह्णामि विधेयीकरोमीति कामेन । 'मनोग्रहणं वै संग्रहणम्'* इत्युक्तम् । संगृह्यन्ते मनांस्यनयेति संग्रहणी सैव सांग्रहणी । प्रज्ञादिर्द्रष्टव्यः। संग्रहणमनोजन वा सांग्रहणी । छान्दसोऽण् । अणन्तात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तत्र 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

* अ १।९

जनताꣳ संगृह्णानीति । द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादश मासास्संवथ्सरः । संवथ्सरमेवाव रुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः । ऊर्जमेवाव रुन्धे । चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत्कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधस्समृद्ध्यै । पुण्यनाम देव-

द्वादशारत्नीरिति ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुल्यः अरत्निः । द्वादशारत्निप्रमाणा अश्वाभिधानी रशना भवति । प्रमाणादुत्पन्नस्य अर्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्वाद्विगो.' इति लुक् । 'इगन्तकाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्विशब्दस्यापि 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गतमन्यत् । ऊर्ग्वा इति । ऊर्जोऽन्नस्य हेतुत्वात् तान्छब्द्यम् ॥

चित्रेति ॥ चित्रानक्षत्रसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्तः कालः चित्रा। 'लुबविशेषे' इति लुप् । तत्र वक्ष्यमाणदेवयजनाध्यवसानं कर्तव्यमिति भावः । चित्रं चायनीयं खलु एतत् अश्वमेधाख्यं कर्म, तस्मात् उभयोः चित्रत्वं समृद्ध्यै भवति कर्मणः ॥

पुण्यनामेति ॥ पुण्यं पावनं नाम नामधेयं श्रुतमात्रमेव यस्य तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । तत् देवयजनमध्यवस्यति देवा इज्यन्ते यत्र त-

यजमानमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्तिमभि जयति । [3]अपदातीनृत्विजस्समावहन्त्या सुब्रह्मण्या-

---

स्वस्तिवादनपरे मखक्षिति ब्राह्मणैश्च सह सपद्यन्ते । केचिदाहु — चैत्र्या पौर्णमास्यामेव प्रागिष्टेरिति । अन्य आहु — पौर्णमास्या पूर्वस्मिन्नहनि चित्रानक्षत्रमात्रयोगिनि काले देवयजनाध्यवसान कर्तव्यम । उत्तरेद्यु सकल्पादि कर्तव्यमिति । एव हि नक्षत्र ग्रहणमुपपन्न भवति ॥

[3]अपदातीनिति ॥ अथ क्रम — तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतान् अध्वर्युब्रह्महोतॄन् आग्नीध्र च हस्त्यश्वादीनारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया तथैव वता इष्टचर्थं एते स्वेस्वे काले हूयन्ते । अथानन्तरायाममावास्याया सज्ञान्येष्टचाम् । वैशाख्या पौर्णमास्या प्राजापत्यपशुपश्वर्थं पूर्ववत् सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया तथैव वृत उद्गातार हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथ आगामिनि *वसन्ते पञ्चदश्या हस्त्यश्वादिभि प्रस्तोतारमानयन्ति त्रैधातव्या* र्थम्, यत्र दीक्षारम्भ । ततो दीक्षारम्भदिवसात् ऊर्ध्वं तृतीयादिषु अहस्सु अन्वह इतरान् अष्टौ ऋत्विज हस्त्यश्वादिक मारोप्यानयन्ति ब्राह्मणाच्छसिन अच्छावाक नेष्टार प्रतिहर्तार ग्रावस्तुत पोतारमुन्नेतार सुब्रह्मण्यमिति सोमार्थम् । एव आ

यांः। सुवर्गस्यं लोकस्य समंष्ट्यै । [6]केशश्मश्रु वंपते । नखानि निकृन्तते । दतो धांवते । स्नाति । अहंतं वासः परिधत्ते । पाप्मनोऽपंहत्यै । वाचंयत्वोपंवसति । सुवर्गस्यं लोकस्य गुप्त्यै । रात्रिं जागरयंन्त आसते । सुवर्गस्यं लोकस्य समंष्ट्यै॥२

कर्मं धत्ते पश्चं च ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्याह्वानात् अपदातीन् ऋत्विज आवहन्ति । तदुच्छ्रितस्थानारोहणसाम्यात् स्वर्गस्य सम्यक्प्राप्त्यै भवति यजमानस्य ॥

आह्वतसुब्रह्मण्येऽत्र समायाते शचीपतौ ।
पदातितैव युक्तेति प्रागेवानयनं कृतम् ॥

[6]केशश्मश्रु वपत इत्यादि ॥ यत्र उद्गाता वृत तस्याममावास्याया इष्ट्यनन्तर देवयजनदेश गत्वा केशान् श्मश्रूणि च वापयते । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव । अपूर्वमिद वपनादिक पाप्मनोऽपहत्यर्थम् । दत इति । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वाचंयत्वेति । वाग्यतस्यैता रात्रि अग्निहोत्रमपि अन्ये कुर्वन्ति । उपवसति नाश्नाति । यद्वा—गूहन । स्वर्गस्य भवति गुप्त्ये । रात्रिमिति रात्रि कथाभि यजमान जागरयन्तः आसते अस्य रातय । तत्स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक्प्राप्तये भवति, प्रबोधफलत्वात् तस्य । 'गतिरनन्तर ' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमोऽनुवाक

---

[1]चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुश्शफो वा अश्वः प्राजापत्यस्समृद्ध्यै । ता दिग्भ्यस्समाभृता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते । तदवरुन्धे । [2]तासु ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्दधाति ॥ ३ ॥ चतुश्शरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रतिं

---

[1]चतुष्टय्य इति ॥ चत्वारोऽवयवा यासा ताः चतुष्टय्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' चतुष्प्रकारा इत्यर्थ । आप इति । वर्ष्या कूप्या स्थावरा वहन्त्यश्च । एवं चतुष्टयीनामपा अन्वय समृद्ध्यै भवति, अश्वस्य चतुश्शफत्वात तस्य प्राजापत्यत्वात् । प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वात्तस्य प्राजापत्यत्वम् । ताः चतुष्टय्य आपश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः समाहृताः भवन्ति नैकस्या एव। सर्वासु हि दिक्षु आपस्सन्ति । आपश्च अन्नहेतव , तदधीनजन्मत्वात् । तस्मात् यावत्किंचित् अप्कारणकमन्न तत्सर्वं अव रुन्धे सर्वदिगन्वयात् ॥

[2]तास्विति ॥ देवयजनाध्यवसानानन्तर औपासने श्रपणं ब्रह्मौदनस्य । तत्प्रजासृष्ट्यर्थं रेतः स्थापयति । चतुश्शराव इति । चतुर्षु शरावेषु संस्कृतश्चतुश्शराव प्रमाणो वा शराव आढका । 'द्विगो ' इति लुक्, 'इगन्तकाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तिष्ठति । [3]उभयतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवा-स्मिन्रुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वान्भवति मेध्यत्वाय । चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिंषि जुहोति । [4]चत्वारि हिरण्यानि ददाति । दिशामेव ज्योतिंष्यवरुन्धे ॥ १ ॥ [5]य-

[3]उभयत इति ॥ आदावन्ते च ब्रह्मौदनस्य राजतसौवर्णरुक्मनिधानात् यजमाने द्वयोर्वयसोः दीप्तिं दधाति । उद्धरतीत्यादि । पात्र्यां राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन् ब्रह्मौदनं उद्धरति, तत् शृतत्वाय पक्वत्वाय भवति । पक्वं ह्युद्ध्रियते । यद्वा—रुक्मस्योपरि धारणमुद्धरणं तच्छृतत्वाय भवति । सर्पिष्वान् बहुसर्पिष्कः प्रभूतेन सर्पिषा उपसेक्तव्यः । तत् मेध्यत्वाय भवति । चत्वार इति । आर्षेया महर्त्विज । यद्वा—मुख्येष्वसन्निहितेषु अशक्तेषु वा ऋत्विक्षु आर्षेयस्यैव प्रतिनिधानार्थं आर्षेयग्रहणं, ऋषेरपत्यानि आर्षेया प्रसिद्धप्रवराः । 'इतश्चानिञः' इति ढक् । तत्सर्वासामपि दिशां संबन्धिनि ज्योतिषि हुतं भवति ॥

[4]चत्वारीति ॥ ब्रह्मौदनं प्राशितवद्भ्यश्च चत्वारि हिरण्यानि चतुरो निष्कान् बहु मूल्यं ददाति । दिक्चतुष्टयसंबन्धीनि ज्योतींषि लभते हिरण्यस्य ज्योतिष्ट्वात् ॥

[5]यदिति ॥ ब्रह्मौदनस्य यदाज्यमुच्छिष्टं अतिशिष्टं पात्रस्थं तस्मिन् रशनां *अश्वाभिधानीं* न्युनक्ति *अनक्ति* । उन्दतेः

दाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन्नशनां न्युनत्ति। प्रजाप॑-
ति॒र्वा ओ॑द॒नः । रेत॒ आज्य॑म्। यदाज्ये॑ रश॒नां न्यु-
नत्ति॑ । प्र॒जाप॑तिमे॒व रेत॑सा सम॑र्धयति । [6]द॒र्भम॑-
यी॑ रश॒ना भ॑वति । ब॒हु वा ए॒ष कु॑च॒रो॑ऽमे॒ध्यमुप॑
गच्छति । यदश्वः । प॒वित्रं॒ वै द॒र्भाः ॥५॥ यद्द॑र्भ-
मयी॑ रश॒ना भव॑ति । पु॒नात्ये॒वैन॑म् । पू॒तमे॑नं॒ मे-
ध्यमा॒लभ॑ते । [7]अश्व॑स्य॒ वा आल॑ब्धस्य महि॒मो-
द॑क्रामत् । स म॑हर्त्वि॒जः प्राविशत् । तन्महर्त्वि-
जां म॑हर्त्विक्त्वम् । यन्म॑हर्त्विजः प्राश्नन्ति ।
म॒हि॒मान॑मे॒वास्मि॒न्तद्द॑धाति । अश्व॑स्य॒ वा आल॑-

'श्नान्नलोप'' इति लोप । प्रजापतिर्वा इत्यादि । ओदनमिश्रे आज्ये रशनाया न्युन्दनात् तयोश्च प्रजापतिरेतस्त्वभावयो रशनामनुप्रविश्य स्थितत्वात् प्रजापति रेतसा सममेव नित्ययुक्तं करोति ॥

[6]दर्भमयीति ॥ अर्धं 'मौञ्जी भवति'* इत्युक्तत्वात् । यथोक्त—'दर्भमयी मौञ्जी रशना' इति । शरादित्वात् मयट् । वहु वा इति । अनियतसञ्चारित्वात् क्षितिचार्यश्च बह्वमेध्यं स्थानं उपगच्छति । 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[7]अश्वस्येत्यादि ॥ ओदनभोजने दक्षिणात्वेन हिरण्य ददाति।

* ब्रा ३-८-१.

वधस्य रेत उदक्रामत् । तथ्सुवर्णꣳ हिरण्यमभवत् । यथ्सुवर्णꣳ हिरण्यं ददाति । रेत एव तद्दधाति । ओदने ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतसैवास्मिन्रेतो दधाति ॥ ६ ॥

दधाति रुन्धे दर्भा अभवथ्यद्धि ॥ २ ॥

[1]यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति । आ देवताभ्यो वृश्चते । पापीयान्भवति । यः प्रतिप्रोच्य । न देवताभ्य आ वृश्चते । वसीयान्भवति । यदाह । ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं

द्वयोरप्योदनहिरण्ययोः रेतस्त्वात् रेतसा सहितं रेतोऽस्मिन्यजमाने स्थापितं भवति । ततः सर्वप्रजासमृद्धिरिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
द्वितीयोऽनुवाकः.

रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।
राज्याय स च राजा स्यात्ततः संतिष्ठते क्रतुः ॥

[1]यो वै ब्रह्मण इत्यादि ॥ देवेभ्यो देवार्थं प्रजापत्यर्थं च भागत्वेन वर्तमानं इमं मेध्यं अश्वं ब्रह्मणे अप्रतिप्रोच्य अनिवेद्य यः बध्नाति सर्वाभ्यः देवताभ्यः आवृश्चते विच्छिन्नो

भन्थ्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति। ब्रह्म वै ब्रह्मा। ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति ॥७॥ न देवताभ्य आ वृश्चयते। वसीयान्भवति। [2]देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै। अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्। पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै। [3]व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य। यदयजुष्केण क्रियते। इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै। यज्ञस्य समृद्धयै ॥८॥ [4]तदाहुः। द्वादशारत्नी रशना कर्त-

भवति। य अश्वमेधेन न इयक्षति ततोपि पापतरो भवति। प्रतिप्रोच्य बन्धने न कश्चिद्दोष। तस्मात् 'ब्रह्मन्नश्वम्' इति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्र्य तेन प्रसुते बध्नाति। निगदव्याख्यातो मन्त्रः॥

[2]देवस्य त्वेति ॥ गतम् * ॥

[3]व्यृद्धमित्यादि ॥ व्याख्यातम् † । अधिवदनं उपरिवदनं आदानानन्तरं अभिमन्त्रयमाणेन वदनम्। यजुषा मन्त्रेण कृतिः संस्कृतिः यजुष्कृतिः ॥

[4]तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः। इयं अश्वाभिधानी रशना किं

* ब्रा ३-२-९. † स. ६ १-२.

व्या३ त्रयोदशारत्नी३ रिति। ऋषभो वा एष ऋ॑तूनाम्। यथ्सं॑वथ्सरः। तस्य॑ त्रयोदशो मासो॑ विष्टपं॑म्। ऋषभ एष यज्ञानाम्। यद॑श्वमेधः। यथा वा ऋ॑षभस्य॑ विष्टपं॑म्। एवमेतस्य॑ विष्टपं॑म्। त्रयोदशमर॑त्निꣳ रंशनायामुपाद॑धाति ॥ १ ॥ यथ॑र्षभस्य॑ विष्टपꣳ॑ सꣳस्करोति॑। तादृगेव तत्। पूर्वं आयु॑षि विदथे॑षु कव्येत्या॑ह। आयु॑रेवास्मि॑न्दधाति। तया॑ देवास्सुतमाब॑भूवुरित्या॑ह। भूति॑मेवोपाव॑र्तते। ऋतस्य॑ सामन्थ्सरमारपन्तीत्या॑ह।

द्वादशारत्नी कर्तव्या किं त्रयोदशारत्नीति विचारमाहु ब्रह्मवादिनः। 'विचार्यमाणानाम्' इति उभयत्र प्लुतः। ऋषभो वा इति। ऋतूनां कालावयवानां मध्ये संवत्सरो नाम ऋषभः प्रधानभूतः। तस्य ऋषभस्य त्रयोदशो मासो विष्टपं ककुत्स्थानीयः। अश्वमेधात्मकश्चायं यज्ञानां ऋषभः। सर्वस्य च ऋषभस्य विष्टपेन भाव्यं पशोरपशोश्च। तत्र यज्ञऋषभस्याश्वमेधस्य त्रयोदशोऽरत्निः विष्टपस्थानीय इति। भूतिमिति। श्रुतं सोमयागफलं आभिमुख्येन प्रापुरिति लिङ्गात्। सत्येनेति। सत्येन प्रातेन यज्ञमारभते, यज्ञस्य साम्नि सरं प्रामिमारपन्ति वदन्तीति लिङ्गात् ॥

सत्यं वा ऋतम् । सत्येनैवैनमृतेनारंभते । [5]अभिधा असीत्याह ॥ १० ॥ तस्मादश्वमेधयाजी सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह । भूमानमेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमेवैनं करोति । धर्ताऽसीत्याह । धर्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ॥ ११ ॥ प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्यैषः । पृ-

[5]अभिधा असीति ॥ रशनया अश्वस्य बन्धनं वक्ष्यमाणमहागुणसिद्ध्यर्थम्, रशनया अभिधातव्यस्त्वमसीति लिङ्गात् । सर्वाणि भूतानि अभिभवति अश्वमेधयाजी अश्वमेधेनेष्टवान्। 'करणे यज' इति णिनि । भूमानमिति । समस्तभूतजातत्वेनाभिधानात् । अग्नावेवैनमिति । 'इय वा अग्निर्वैश्वानर' इति पृथिव्या गतम् । अत हुतस्थानीय इति भाव । प्रजयैवेति । अश्वस्य गमनविषया प्रथा यजमानस्य प्रजापशुप्रथार्थं प्रार्थ्यत इति कृत्वा । होम एवेति । वैश्वानरात्मिकाया पृथिव्या प्रस्थापन अग्नौ होमस्थानीयमिति स्वाहाकृतत्ववाचोयुक्तिरित्यभिप्राय । अस्यामिति । पृथिव्याधारत्वकीर्तनं अस्यां अस्य प्रतिष्ठापनार्थमिति मन्यते । रूपमेवेति । अव्या-

* भा ३-९-१७

थिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह। रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । [6]कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । [7]स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनꣳ स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैवैनꣳ समर्धयति ॥ १२ ॥

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह समथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ ३ ॥

ख्यातमन्त्ररूपमेव अस्य महिमानं यन्तृत्वादिक माहात्म्य व्याचष्टे । यन्तृत्व सगृहीतृत्व राट्त्व राजनशीलत्वम् । यन्तृत्व नियन्तृत्वम् । यमनत्व यमनसाधनत्वम् । धारकत्व धरुणत्व सर्वै धरणीयत्वम् ॥

[6]कृष्यै त्वेसभिमोक्षणम् ॥ आशिषमिति । कृष्यादे परामर्शादन्यदाशासनीय नास्तीति भाव ॥

[7]स्वगा करोतीति ॥ देवेभ्यः मागिम्य इदानीमेव यथास्व समर्पयतीति यावत् । यस्या एवेति । आत्मीयदेवतासम्बन्धेन आदावेव एन समर्धयति कृतार्थयति वचनसामर्थ्यात् । 'स्वगा त्वा देवेभ्यस्स्वाहा त्वा प्रजापतये' इत्यनेन मन्त्रेणाभिधान शाखान्तरीयमुपदाय ब्राह्मण स्तौति ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मण तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
तृतीयोऽनुवाक.

---

[1]यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्वञ्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः । यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं प्रसौति । परो मर्तः परश्श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्र-

आनयन्ति ततश्श्वानं यजमानस्य पूरुषाः ।
विष्वग्बन्धेन बद्धाङ्गं चतुरक्षं विवर्जितम् ॥
अक्ष्णोरुपरि यश्श्वेतबिन्दुद्वितयलाञ्छितः ।
तं समाचक्षते श्वानं चतुरक्षं विचक्षणाः ॥

तदानयनप्रकारमाह—यः पितुरिति ॥ पितुः अनुजा अवरजा तस्याः पुत्रः पुरस्तात् अग्रे नयति कर्षति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चात्कर्षति । एवं विष्वग्गतिकं श्वानं कर्षन्तौ पैतृष्वसेयमातृष्वसेयौ अस्मात् यजमानात् पाप्मानं विष्वञ्चं विवृहतः विश्लेषयतः । प्रसौतीति श्वानं हन्तुं अनुजानाति पौंश्चलेयम् । अथ प्रयोगः—

ऐषीकं मुसलं हस्ते गृह्णन् दासीसुतस्ततः ।
सौवर्णाद्धृतजातस्तु पृष्ठतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥
प्रेक्षमाणेष्वश्वपादेषु शुद्धम्
श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
अध्वर्युणाऽथ प्रसुतो जहीति
स पौंश्चलेयोऽस्य शुनः प्रहन्ति ॥

'जासिनि प्रहण' इति षष्ठी । प्रहन्तीति हत्वा अश्वपदानामधस्तात् उपास्यतीत्यर्थः । 'अश्वस्याधस्पदमुपास्यति' इत्यस्य

हन्ति । श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यꣳ हन्ति । [2]सैध्रकं मुसलं भवति॥१३
कर्म कर्मैवास्मै साधयति । पौꣳश्चलेयो हन्ति । पुꣳश्चल्वां वै देवाश्शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शुचꣳ हन्ति । [3]पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अश्वस्याधस्पदमुपास्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रेणैव

शेपत्वात् । श्वेव वा इति । अनिष्टहेतुत्वात् । तस्मात् शुनो वधेन यजमानस्य पाप्मा हतो भवति ॥

[2]सैध्रकमिति ॥ सिध्रको नाम महासारो वृक्षः तद्विकारेण मुसलेन हन्ति । कर्मकर्मेति ॥ सर्वमभिमतं कर्म साधयति अस्मै यजमानाय सैध्रकेण श्ववधं कुर्वन्, तस्य महासारत्वेन सर्वात्मना पाप्मनो हतत्वात् । पौंश्चलेयः पुंश्चल्या अपत्यं पौंश्चलेयः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । पुंश्चल्वामिति वर्णव्यत्ययेन उकारः । औणादिको वा ऊकारः । शुचैवेति । पौंश्चलेयस्य पुंश्चलीनिहितशोकस्थानीयत्वात्, शोकेनैव स्वयं यजमानशोको हन्तव्य इति युक्तम् ॥

[3]पाप्मा वा इति ॥ ईप्सति प्राप्तुमिच्छति । हिंसाया बहुत्वात्, महाभ्युदयहेतुत्वेन मत्सरिणां वा बहुत्वात् । अधस्पदमिति पादानामधस्तात् । 'अधःशिरसी पदे' इति सत्वम् ।

पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति । [4]दक्षिणाऽपप्लावय-ति ॥ १४ ॥ पाप्मानमेवास्माच्छमलमप प्लावयति । [5]ऐषीक उदूहो भवति । आयुर्वा इषीकाः । आयुरेवास्मिन्दधाति । अमृतं वा इषीकाः । अमृतमेवास्मिन्दधाति । वेतसशाखोपसंबद्धा भवति । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युदूहति ।

उपास्यति निदधाति । वज्री वा इति । वज्रिणा तुल्योऽयमश्व बहुसारत्वात् । तस्मात् वज्रेण सारवता अश्वेन अनेन वज्रिणा वज्रेण पाप्मानं अवक्रामति अधस्पद शुन उपासनेन ॥

[4]दक्षिणेति ॥ अश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलस्थ हत श्वान अपप्लावयति अपक्रामयति पाप्मानं शमलं शमन विनाशक कर्मणाम् । अस्मात् यजमानात् अपप्लावयति अपगमयति ॥

[5]ऐषीक इति ॥ इषीकाभि निर्मित उदूहः उदूह्यते अश्वो येन स उदूह वरत्रया निबद्ध तस्मिन् आर्द्रा वेतसशाखा वरत्रया उपसंबद्धा भवति । स च तथा महान् कार्य यथा द्वे शते जना दक्षिणतो धारयन्ति द्वे शते उत्तरत एव चतुर्भिश्शतै धारितेन तेन पुरस्तात् प्रत्यञ्चं प्रत्यङ्मुख अश्व अभ्युदूहति तीर प्रति प्रणुदन्ति उदूहं धारयन्तो जना ।

[5]पुरस्तादिवास्मिन्प्रतीच्यमृतं दधाति । [6]अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति । ब्रह्मक्षत्रे एव संदधाति । अभिक्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥१५॥

भवति प्लावयति मिमीते पञ्च च॥ ४॥

[1]चत्वार ऋत्विजस्समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभि समीरयन्ति । [2]शतेन रा-

---

गतमन्यत् । पुरस्तादिवेति । पुरस्तादेवारभ्य प्रतीचि प्रतीचीनेऽपि पयसि अमृतं अमरणत्वं दधाति ऐषीक उदूहः ॥

[6]अहं चेति ॥ एते हस्तग्रहणवाचने उदूहाभ्यूहनात् प्राग्द्रष्टव्ये ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे चतुर्थोऽनुवाकः .

---

[1]चत्वार इति ॥ चत्वारः वक्ष्यमाणाः ऋत्विजः अध्वर्युब्रह्महोतृद्गातारः समुक्षन्ति संहत्योक्षन्ति मिश्रन्ति । आभ्य चतसृभ्योपि दिग्भ्यः एनं अश्वं अभिसमीरयन्ति आभिमुख्येन तत्र तत्र दिशि समीरयन्ति उत्साहयन्ति ॥

[2]तत्कथमित्याह—शतेनेति ॥ उदकस्थमेवाश्वं एनैःसहिताः अध्वर्युप्रभृतयः प्रोक्षन्ति—'अनेनाश्वेन' इत्यादिभिर्मन्त्रैः । राज-

जपुत्रैस्सहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्ङ्तिष्ठन्प्रोक्षंति ।[2] अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयꣳ राजा वृत्रं वध्यादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्त्रꣳ राजपुत्त्रः । राज्येनैवास्मिन्क्षत्त्रं दधाति । [3]शतेनाराजभिरुग्रैस्सह ब्रह्मा ॥ १६ ॥ दक्षिणत उदङ्ङ्तिष्ठन्प्रोक्षंति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयꣳ राजाऽप्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बलमराजोग्रः । बलेनै-

---

पुत्रादय तूष्णीं प्रोक्षन्ति । राजपुत्रा: अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हा । मन्त्रार्थस्तु—अयं राजा अनेन मेधार्हेणाश्वेन इष्ट्वा वृत्र वारकं पाप शत्रुं वा वध्यात् हन्तुं समर्थोऽस्तु । राज्यं वा इत्यादि । राज्यस्थितिहेतुत्वात् राज्याय परिदानाच्च ताच्छब्द्यम् । क्षत्रं वीर्यं तद्योगात्ताच्छब्द्यम् । राज्यभूतेनाध्वर्युणा क्षत्रभूतै: राजपुत्रै सह प्रोक्षणात् राज्येनैवास्मिन् यजमाने वीर्यं स्थापयति ॥

[3]ब्रह्मा दक्षिणतः प्रोक्षति ॥ अराजभिः अनभिषेकार्हैः राजन्यैः उग्रानुलोमैश्च संभूय शतसंख्यै: । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाभावः छान्दसः, चादित्वाद्वा उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अप्रतिधृष्यः परैरभिभवितुमशक्यः । 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' स्वर्यः उदात्त

वास्मिन्बलं दधाति । [4]शतेन सूतग्रामणिभिस्सह होता । पश्चात्प्राङ्तिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अय॒ राजाऽस्यै विशः ॥ १७ ॥ बहुग्वै बह्वश्वायै बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहुदासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पोषायै राजाऽस्त्वित्ति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूम्नैवास्मिन्भूमानं दधाति । [5]शतेन क्षत्तसंग्रहीतृभिस्सहोद्गाता । उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन्प्रोक्षति ॥ १८ ॥ अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अय॒

ओकारः । बलं वा इति । तद्वत्त्वात् ताच्छब्द्यमुभयोः । राज्ञो बलवत्त्वाद्वा ॥

[4]होता पश्चात्प्रोक्षति ॥ सूतैः सारथिभिः ग्रामणीभिः बलचक्रस्य नेतृभिश्च । अस्यै विशे इत्यादि । विट् प्रजा राष्ट्रं वा । बहुगुः प्रभूतगुः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । 'बहोर्नञ्वत्' इति नञ्वद्भाव, 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं सर्वत्र । भूमा वा इति । भूमा वृद्धिः तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् ॥

[5]उद्गाता उत्तरतः प्रोक्षति—क्षत्तारः वैश्येन शूद्रायां जाताः,

राजा सर्वमायुरेति । आयुर्वा उद्गाता । आयुः क्षत्तसंग्रहीतारः । आयुष्यैवास्मिन्नायुर्दधाति । शतं शतं भवन्ति । शतायुः पुरुषश्शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । [6]चतुश्शता भवन्ति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ॥ ११ ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ॥ ५ ॥

[1]यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृज-

---

संग्रहीतारः राजस्थानीयाः कोशवृद्धिकारिणः । आयुर्वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । गतमन्यत् ॥

[6]चतुश्शता इति ॥ चत्वारि शतानि परिमाणमेषामिति । द्विगोर्लुक् ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके अश्वमेधे प्रथमे पञ्चमोऽनुवाकः

---

[1]यथा वा इत्यादि ॥ गृहीतस्य हविष इव अश्वस्य स्कन्दस्थानीयमिदं यत् निक्तं स्नानशोभितं अनालब्धं असंज्ञप्तं उत्सृजन्ति । तस्मात् एतद्दोषपरिहाराय अश्वस्य स्तोकान् विप्रुषः अनुमन्त्रयमाणाः स्तोक्याः 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा'*

---

* सं. ७-१-१६.

न्ति । यथ्स्तोक्या अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्य-स्कन्दाय । अस्कंन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति। [2]सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥२०॥ [3]यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवरुन्धीत । अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । [4]स्तोक्या जुहोति । या एव वर्ष्या आपः । ता अवरुन्धे । [5]अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ॥२१॥ अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठाप-

---

इत्याद्या वाग्यष्टमा दश अन्वाह । तेन अश्वं सर्वहुतं करोति इदानीमेव स्तोकसहितस्य सर्वस्याश्वस्य अग्न्यादिभ्यो हुतत्वात् ततो न कश्चित् स्कन्नत्वदोषः । हुते हि स्कन्नमस्कन्नमेव ॥

[2]सहस्रमिति ॥ शतकृत्वः एतस्यानुवाकस्य आवृत्त्या । सहस्रसम्मित इति । बहुमूल्यत्वात् ॥

[3]यदिति ॥ परिमितानुवचने सहस्रस्यैवावरोधः । अपरिमितानुवचने तादृक्स्वर्गलाभः ॥

[4]स्तोक्या जुहोतीति ॥ जवात्पततां स्तोकानां स्तोक्याभिरभिमन्त्रणं होमत्वेन रूपयति । या एवेति होमफलम् ॥

[5]अस्यामिति ॥ पृथिव्याः अग्नित्वेन रूपणं अस्यां पृथिव्यामेव एनाः वर्ष्याः अपः प्रतिष्ठिताः करोति ॥

यति । [6]उवाच ह प्रजापतिः । स्तोकयासु वा अहमश्वमेधꣳ सꣳस्थापयामि । तेन ततस्सꣳस्थितेन चरामीति । [7]अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुहोति । सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जुहोति । सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जुहोति ॥ २२ ॥ सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण एवैनं जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्याह । बृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह । वायव एवैनं जुहोति ॥ २३ ॥ मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति ।

---

[6]उवाचेत्यादि ॥ स्तोक्यानुवचन एव समस्तोऽश्वमेधस्समासः, परन्तु प्रतिपत्तिकर्ममात्रमिति ॥

[7]अग्नये स्वाहेत्यादि ॥ स्वाहाकारवतीभिरेताभिस्स्तोकानुमन्त्रणात् अग्न्यादिभ्यः एते स्तोकाः हुता भवन्ति । ततोऽत्रैव होमेनाराधिता अग्न्यादय इति समाप्तोऽश्वमेध इति प्रजापतिरुवाचेति ॥

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति । [8]दशदश संपादं जुहोति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजै-वान्नाद्यमवरुन्धे । [9]प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । पुनःपुनरभ्यावर्तं जुहोति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । [10]एताꣳ ह वाव सोऽश्वमेधस्य सꣳस्थितिमुवाचास्कन्दाय । अस्कन्नꣳ हि तत् । यद्यज्ञस्य सꣳस्थितस्य स्कन्दति ॥ २४ ॥

अभिजित्यै वैश्वानरस्सवित्र एवैनं जुहोति
वायव एवैनं जुहोति च्यवते पञ्च ॥ ६ ॥

[8]दशदशेति ॥ दशदश संपाद्य शतकृत्वः आवृत्त्या सहस्रं संपाद्यं न पुनरेकैकं नाम दशकृत्व आवृत्त्या सहस्रत्वमिति ॥

[9]प्र वा इत्यादि ॥ अपुनरावृत्तहोमात् अस्मात् लोकात् प्रच्यवते इति तस्मात्पुनःपुनः अभ्यावर्तनम्, अभ्यावृत्त्या होमात् अस्मिन् लोके प्रतिष्ठितो भवति । दशकाभ्यावृत्त्या विराडवरोधः, सहस्रत्वसंपादनात् स्वर्गस्याभिजय इति ॥

[10]एतां हेति ॥ सः प्रजापतिः एतामेव उक्तामाहुतिं स्कन्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य समाप्तिहेतुमुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्द्रव्यं स्कन्दति तदस्कन्दनमेवेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
षष्ठोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्यावान् । अन्नाद्यमेवास्मिन्वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामन्नादो वीर्यावत्तमः । [2]इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवास्मिन्बलं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः । [3]वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुस्सारसारितमः ॥ २५ ॥ जवमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुस्सारसारितमः । [4]विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवा-

---

[1]अथाध्वर्यु अश्वाभिमुखस्तिष्ठन् अनुदिश अश्व प्रोक्षति— प्रजापतये त्वेत्यादिभि ॥ देवानां मध्ये प्रजापतिः अन्नादः वीर्यावांश्च तस्मादनेन प्रोक्षणेन अन्नादनसामर्थ्यं वीर्यं च अस्मिन् अश्वे दधाति । तस्मात् पशूनां मध्ये अश्वोऽन्नादः वीर्यावत्तमश्च । 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम् । एवं दिगन्तरेषु योज्यम् ॥

[2]ओजिष्ठौ बलिष्ठाविति ॥ ओजस्वितमौ बलवत्तमौ च । 'विन्मतोर्लुक्' इति इष्ठनि लोपे 'टे' इति टिलोपः ॥

[3] [4]आशुः शीघ्रः सारसारितमः अतिशयेन सारि उत्कर्षगामी॥

स्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः । [5]देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः ॥ २६ ॥ [6]सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्टात् । सर्वे वै देवास्त्विषिमन्तो हरस्विनः । त्विषिमेवास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्विषिमान् हरस्वितमः । [7]दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति । सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेधयाजिनꣳ सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । [8]ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै

---

[5]अपचिततमाः पूजिततमाः ॥

[6]त्विषिमन्तः दीप्तिमन्तः । हरस्विनः प्रकाशवन्तः ॥

[7]दिवे त्वेत्यादिना शेषावयवप्रोक्षणम् ॥

[8]ब्रह्मवादिन इति ॥ अन्वायत्ताः अन्ववस्थिताः सर्वाः देवताः अश्वे, तस्मात् अन्याभ्योऽपि प्रजापतिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि

सर्वा देवता अन्वायत्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूते-भ्य इति प्रोक्षति । देवता एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मादश्वे सर्वा देवता अन्वायत्ताः ॥ २७ ॥

सारसारितमोपचिततमः प्राजाप-
त्योऽश्वः पश्वं च ॥ ७ ॥

¹यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन्नꣳ हि तत् । यद्धुतस्य

प्रोक्ष्यतेऽश्व. । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । के पुनरश्वे सर्वा देवता अन्वाहिता इत्याह—तं यदिति । विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षेत् । तेन सर्वा देवताः अश्वे अन्वायातयति, तस्माद्ब्रूमो अश्वे सर्वा देवता अन्वायत्ता इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
सप्तमोऽनुवाकः.

---

¹यथा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्प्रोक्षितमिति विशेषः । अश्वचरितानीति । अश्वस्य चरितानां चेष्टानां ईङ्कारादीनां प्रतिपादका मन्त्राः अश्वचरितानि तैः कार्यान् होमान्

---

* ब्रा ३-८-६.

स्कन्दंति । ईकारांय् स्वाहेंकृताय् स्वाहेत्यांह । एतानि वा अंश्वचरितानिं । चरितैरेवैनश्ँ समर्धयति ॥ २८ ॥ ³तदांहुः । अनांहुतयो वा अंश्वचरितानिं । नैता होंतव्या इतिं । अथो खल्वांहुः । होतव्यां एव । अत्र वावैवं विद्वानश्वमेधश्ँ सङ्स्थापयति । यदंश्वचरितानिं जुहोतिं । तस्मांद्धोतव्या इतिं । ⁴बहिर्धा वा एनमेतदायतनाद्दधाति । भ्रातृंव्यमस्मै जनयति ॥ २९ ॥ यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जु-

जुहोति । सर्वचरितानामेव इदानीं हुतत्वात् सर्वावस्थोऽप्यश्वो हुत एवेति स्कन्नदोषाभाव । तदेवाह—चरितैरेवैनं समर्धयतीति । सर्वचरितस्यैव होमस्समृद्धिं करोतीति ॥

³तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः । अनाहुतित्वात् नैता होतव्याः साध्यमानक्रियारूपत्वादासां देवताभावात् । अथो अन्ये खल्वाहुः होतव्या एवेति । किमासां होमेन क्रियत इत्याह—अत्रेति । उक्तेन प्रकारेण सर्वचरितसहितस्याश्वस्य अत्रैव होमः क्रियते इति विदुषोऽत्रैव कर्मसंस्थापनं प्रयोजनं अस्कन्नत्वाय । तस्मादस्मै प्रयोजनाय होतव्या एवेति ॥

⁴बहिर्धेति ॥ कस्मिन्काले एता होतव्याः इत्येतदनेन प्रतिपाद्यते । एनं यजमानायतनात् स्वस्थानात् बहिर्धा बहिर्देशे

होति । सावित्रिया इष्ट्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । आयतन एवास्याहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । [4]तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः । यज्ञस्य क्लृप्त्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति । [5]अथो खल्वाहुः ॥ ३० ॥ यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अवं सुवर्गाल्लोकात्पद्येत । पापीयान्थ्स्यादिति । सकृदेव हो-

---

दधाति स्थापयति स्वस्थानान्निर्वासयति । स्वार्थिको धाल् छान्दस । कस्मै[3] यस्य यजमानस्य सबन्धिन अग्नेः अनायतने आयतनत्वरहिते अन्यत्र देशे आहुतीर्जुहोति ततश्चास्य भ्रातृव्य शत्रु जनयेदग्नि, तस्मात 'सवित्रे प्रातरष्टाकपालम्' इति या प्रथमा सावित्रीष्टि तस्या स्विष्टकृतः पुरस्तादाहवनीय एवाश्वचरितानि होतव्यानि, तत उक्तदोषाभाव ॥

[4]तदाहुरिति पूर्वपक्ष —यज्ञमुखे यज्ञमुखे सर्वेष्टीनामारम्भे होतव्या अश्वचरिताहुतय यज्ञसामर्थ्याय, यज्ञफलस्य च स्वर्गस्य च तेनैव हेतुना ख्यातये प्रकाशनाय ॥

[5]अथो इत्येतद्दूषणेन पक्षान्तरपरिग्रह । सर्वेष्ट्यारम्भे होमो पशव्य स्वर्गाच्चावपद्येत यजमान पापतर स्यात अयष्टुरपि । तस्मात् सकृत् आद्यायामेव होतव्याः तत उक्तदोषाभा ॥

तव्याः । न यजमानं पशुभिर्व्यर्धयति । अभि सुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान्भवति । [6]अष्टाचत्वारिंशतमश्वरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतोऽश्वः प्राजापत्यस्समृद्ध्यै । [7]एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः ॥ ३१ ॥

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती
त्रीणि च ॥ ८ ॥

---

[6]अष्टाचत्वारिंशतमिति ॥ अनन्तरं 'अञ्ज्येताय स्वाहा'* इत्यष्टाचत्वारिंशत अश्वरूपाणि अश्वरूपप्रतिपादकमन्त्रसाध्यान् होमान् जुहोति । जागत इति तस्या पशव्यत्वात् । उत्सादित्वादम् ॥

[7]एकमतिरिक्तमिति ॥ सर्वस्मै स्वाहेति । असमवदानार्थं पृथग्ग्रहणम् । तस्माद्यल्पेऽपि बह्वीषु प्रजासु एक एव अर्धुकः वृद्धिशीलो भवति । छान्दस उक्तम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे भट्टभास्करीये तृतीये अष्टमे
अश्वमेधे अष्टमोऽनुवाकः

---

* सं. ७-१-१७.

[1]विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैनमेतत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते । [2]अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वस्सर्वान्पशूनत्येति । तस्मादश्वस्सर्वेषां पशूनाꣳ श्रैष्ठ्यं गच्छति ॥ ३२ ॥ प्रयशाꣳश्रैष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद । नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । ययुर्ना-

[1]विभूर्मात्रेति ॥ द्वितीये दिने प्रोक्षणानन्तरं 'विभूर्मात्रा' इत्यादीनि अश्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमान वाचयतीति । तानि व्याचष्टे । पृथिवीद्युलोकनिबन्धनविभवनप्रभवननामद्वयसंकीर्तनेन द्यावापृथिव्या एनं अश्वं परिददाति रक्षार्थं न्यासीकरोति । व्यापकत्वविक्रान्तत्वकीर्तनेन तादृग्गुणत्वमस्य शास्ति बोधयति तथा वर्तयितुम् । तस्माद्द्यत्वेऽपि सर्वाः प्रजाः शिष्टाः बोधिताः जायन्ते ॥

[2]अत्य इति ॥ सततगन्तृत्वसंकीर्तनेन सर्वान् पशून् अत्येति सततगामित्वयशसाऽतिक्रामति अश्वः । श्रैष्ठ्यमिति । सततगन्तृत्वेन आलस्याभावात्प्रशस्यतमो भवति । एवं वेदिता च यशश्श्रैष्ठ्यं च प्राप्नोति । रूपमेवेति । नाम्ना रूपमेव

*स ७-१-१९

मासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिवंदति । तस्मादप्यामित्रौ संगत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भवतः ॥३२ आदित्यानां पत्वाऽन्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं गमयति । [3]अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमति क्रामति । भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते

अश्वस्य महिमानं व्याचष्टे न व्याख्येयम् । कार्याणि नयनसमर्थो नरः । गमनकुशल अर्वा । सङ्ग्रामेषु समवायकुशल सप्तिः । वेगवान् वाजीति । एतद्वा इति । यानशीलो ययुरिति । प्रियेण प्रीणनेन नाम्ना अश्वमभिवदति आभिमुख्येन वदति इष्टे प्रवर्तयति मित्रीकरोतीति यावत् । तस्मात् प्रियेण नाम्ना अभिमतेन आह्वयेते चेत् परस्परस्य मित्रं भवतः ॥

[3]पूर्वहोमानिति ॥ आहवनीयविहरणानन्तरं होमान्तरात्पूर्वमेव क्रियमाणत्वात् । अग्नये स्वाहेत्याद्या पञ्च पूर्वहोमा । प्रथम उपरिष्टात्स्वाहाकारः । अन्ये पुरस्तात्स्वाहाकाराः । पूर्वे इति । प्रथमभावी । भूरसीति । पुनरश्वसमीपं गत्वा अनेन मन्त्रेण अश्वं रशनाभ्या उत्सृजति रशनाबन्धं विमुञ्चति सर्वत्वाय सर्वात्मत्वाय सर्वगामित्वाय वा बन्धस्य तादृशत्वात् ॥

त्वेत्युथ्सृजति सर्वत्वाय । [4]देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह। शतं वै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परा-

[4]देवा आशापाला इति रक्षिभ्य परिदानम् ॥ तल्प्याः पाणिगृहीत्या पुत्रा । राज्ञः सह शयनासनार्हा इति केचित् । दिगादित्वात् यत् । इद शतं अश्वस्य आशापालाः चतसृषु दिक्षु रक्षामन्त्रोक्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीला देवाः । चतुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम्, प्राधान्यादस्योपादानम् । वक्ष्यति 'चतुश्शता रक्षन्ति'* इति ॥

सन्ना भवन्त क्षितिपालपुत्रा सन्नद्धसूता शतमस्य तल्प्या ।
गोपायितारश्शतमेवमुग्रा सन्नाद्विताश्शतदेशसूतपुत्ता ॥
वैश्याश्शत प्रा तचरा पथस्स्तु वरूथिनस्स्तु शतमेव शूद्रा ।
तास्स्वैरचार परिपालयन्त नावर्तयन्तेऽनुचरन्ति सर्वे ॥
पृच्छेयु पथि तेऽश्वमेधविषय भो ब्राह्मणा व कियत्
मन्त्रब्राह्मणकाण्डवेदनमिति स्युर्वेत्यकिंचिद्विद ।
आदेय तुरगस्य तद्धवनत स्यात् खाद्यपेयादिक
तेषा क्षत्रियवैश्यवेश्मत इह ग्राह्य धृताश्च भवेत् ॥
रथकारगृहेऽश्वस्य वसतस्स्नायमस्य तु ।
चतुर्षु पत्सु होतव्या चतस्रो धृतय क्रमात् ॥

[5]ता विधातुमाह—ईश्वर इत्यादि ॥ प्रमुक्तः रशनाबन्धा-

* ब्रा ३-८-९[7].

वतं गन्तोः । इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह र-
न्तिस्स्वाहेह रमतिस्स्वाहेति चतुषु पत्सु जुहोति॥
३४॥ एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं ब-
ध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति । राष्ट्रं वा
अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते । ये-
ऽश्वं मेध्यꣳ रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति ।

द्विमुक्त परा परावतं दूर गन्तु ईश्वरः शक्नुयात् । 'उपस गंच्छन्दसि' इति वति 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् । तस्मात् अश्वस्य बन्धनस्थानीया 'इह धृति' इत्याद्या धृतय चतुर्षु पत्सु होतव्या । अन्त्यलोपवर्णविकारौ छान्दसौ । ता भिश्च एनं बध्नाति । तस्मात्प्रमुक्तोपि होमरज्जुबद्धत्वात् बन्ध नदेशमागच्छति । आगतश्च बन्धनदेश यावदुदय न जहाति तत्रैव वसति ॥

राष्ट्रं वा इत्यादि ॥ राष्ट्रमेव अश्वमेधः सार्वभौमकार्यत्वात् । तस्मात् राष्ट्रनिमित्तं एते व्यायच्छन्ते यतन्ते ये अश्वं मेध्यं रक्षन्ति । तस्मात् राष्ट्रमेव रक्षितु यतन्ते, अरक्षितेऽस्मिन् अ-सार्वभौमत्वप्रसङ्गात्, तस्मात् तेषां मध्ये ये उदृचं समाप्ति यावदन्त रक्षाकर्मनिर्वहण गच्छन्ति ते राष्ट्रात् राष्ट्रस्थानी याश्वमेधाविघ्नलाभात् राष्ट्रमेव गच्छन्ति सार्वभौमत्वमेव स्थाप-

राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उदृचं न गच्छन्ति ॥ ३५ ॥ राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सिच्यते । योऽबलोऽश्वमेधेन यजते । [1]यदमित्रा अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतुश्शता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय । अथान्यमानीय

यन्ति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ये तु उदृचं न गच्छन्ति राष्ट्रादेव ते प्रच्युता । तस्मात् यः अबलः बलशून्य अश्वमेधेन यष्टुमिच्छति स परासिच्यते विनश्यति, स्वरूपमेव तस्य विनश्यति, न कर्मासिद्ध्यभाव एव ॥

[1]तत्कथमित्याह—यदिति ॥ यस्मात् अश्वं अस्य दुर्बलस्य अमित्राः विन्देरन् लभेरन् गृह्णीयुः तते हन्येतास्य यज्ञः, ततो यज्ञहान्या राष्ट्रहानि, ततोऽस्य स्वरूपमेव प्रच्युतमिति । यद्वा—यद्यमित्राः अश्व विन्देरन लभेरन् गृह्णीयुः ततो यज्ञ एव हतस्स्यात् तस्मात् समस्तारिनिराकरणनिपुणाः चतुश्शताः चतुश्शतप्रमाणाः । 'द्विगो' इति लुक् । पूर्वोक्ताः राजपुत्रादयः अश्वं रक्षन्ति यज्ञस्य केनचिदपि विघातो मा भूदिति । अथ एवं चतुश्शतपुरुषरक्ष्यमाणोऽपि यद्यमित्रगृहीतोऽश्वस्स्यात्, अन्यमश्वं तद्रूपविषमं मातृमत्त्वादिगुणयुक्तं आनीय प्रोक्षेयुः

प्रोक्षेयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ३६ ॥

गच्छति भवतः पृथ्सु जुहोति न
गच्छन्ति नव च ॥ ९ ॥

[1]प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपोऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदे-

'प्रजापतये त्वा जुष्टम्'* इत्यादि । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः मोक्षहेतु कर्म, न तु यज्ञहानिः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
नवमोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतिरकामयतेत्यादि वैश्वदेवानां विधिं औद्ग्रहणैस्सह अनुवाकद्वयेन विधत्ते ॥ स तपोऽतप्यतेति । † अयं क्रमः—वैशाख्यां पौर्णमास्यां विहारादि कृत्वा प्रातःकालीनसावित्रष्टाकपालानन्तरं रक्षकैस्सहाश्वं रमणाय विमुञ्चति । ततस्ते तमनुगच्छन्ति रक्षन्ति च । ततो यजमानस्तत्रैव प्राग्वंशे संवत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं त्रिसन्ध्यमिष्टित्रयं कुर्वन् हविरुच्छिष्टाशनो नक्तंदिवं वीणागाथिनौ ब्राह्मणराजन्यौ दिवानक्तं च गापयन् अश्वागमनं प्रतीक्षन् संवत्सरमासीत । तथा च वक्ष्यति—'यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । सावित्रियो भवन्ति'‡ इति 'अहोरात्राभ्यामेवैन-

* ब्रा. ३-८-७. † अयं प्रयोगक्रमः केषुचित् कोशेषु न दृश्यते
‡ ब्रा. ३-९-१३.

वान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ ३७॥ सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन् । अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यौद्ग्रहणानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्षप्र-

मन्विच्छति'* इत्युपसहार । अन्यत्रापि—'पशु भूत मेधायाल भन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एक वा एतद्देवानामह । यत्सवत्सर । तस्मादश्व पुरस्तात्सवत्सर आलभ्येत'† इति । ततोऽश्वागमनानन्तर दीक्षा । सा च सप्तदिवसमाध्या प्रत्यह दीक्षणीयेष्ट्या सह कार्या 'यद्दीक्षणीयायाः ध्रौवमाज्य ततो दीक्षाहुती स्रुवेण चतस्रो जुहोति' इत्युक्तत्वात् । औद्ग्रहणानि —'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्ट परा ऐत्स प्रयजुरव्लीनात्प्रसाम तमृगुदयच्छद्यदृगुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वम्'‡ इति। 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा'§ इति स्रुवाहुतयश्च तस्र एवात्र गृह्यन्ते । न तु पञ्चमी । तस्या स्रुचा होम । 'स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमीम्'¶ इत्युक्तत्वात् । इत पर वैश्वदेवानामौद्ग्रहणाना च विधि —तेषामस्य तप्तवत । लिट कानच् । सप्त देवताः सप्त शीर्षण्याः प्राणाः

*ब्रा ३-९ ११   ‡सं ६ १ २   ¶स ६ १ १
†ब्रा ३ ९-१७.   §स १-२-२

ण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणान्दीक्षामवरुन्धे ॥ ३८ ॥ एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै देवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । असावादित्य

आत्मनः पुरुषसकाशात् उदक्रामन् आत्मानं हित्वा गताः । अथ सा दीक्षा अभवत् ता देवता दीक्षात्वेन परिणता अभूवन् । वक्ष्यति च—'प्राणा दीक्षा' इति । अथ स उत्क्रान्तप्राणः प्रजापतिः एतानि वैश्वदेवानि 'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'* इत्यादीनि जुहोति । एतद्गतम् । दीक्षामवरुन्धे इति । तस्याः प्राणरूपत्वात् प्राणानप्यवरुन्धे इत्यर्थाद्गम्यते । सप्त जुहोति। सप्तधा एकविंशति वैश्वदेवानि विभज्य त्रीणित्रीणि जुहोति । अन्वहं दिनेदिने प्राणानामुत्क्रान्तानां प्रीणनं कृतं भवत्यन्वहं होमात्, दिनेदिने दीक्षाऽवरुद्धा भवति । संवत्सरस्यास्य तु या उत्तमा अमावास्या विधेया तस्यां इह दीक्षणीयां त्रेधातवीया प्रवदन्ति । सप्तदिनानि दीक्षाहुतय, तदेव त्रीणीति । 'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'* इत्यादीनि त्रीणि वैश्वदेवानि । 'आकूत्यै प्रयुजे'† इत्यादीनि चत्वार्यौद्ग्रहणानि ॥

एकविंशतिमिति ॥ दिनेदिने त्रीणित्रीणि । देवानां भोगाधारत्वात् मासादीनां देवलोकत्वम् । एकविंश इति । योऽयमेकविंश आदित्यः एष सुवर्गो लोकः एष एव तद्दैव्यं देव-

*स. ७-३-१९. †सं. १-२-२.

एकत्रिꣳश । एष सुवर्गो लोकः । तद्दैव्यं क्षत्रम् । सा श्रीः । तद्ब्रध्नस्य विष्टपम् । तथ्स्वाराज्यमुच्यते ॥ ३१ ॥ त्रिꣳशतमौद्ग्रहणानि जुहोति । त्रिꣳशदक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । त्र्यावृ-

---

सबन्धि क्षत्र बल, एतदधीनत्वात्तस्य । एष एव सा श्रीः दैवी विभूति । एष एव तद्ब्रध्नस्य लोकस्य स्वर्गस्यापि विष्टपं उच्छ्रितस्थान, यत्र स्वर्गोपि विष्टब्ध । एष एव हि तत्स्वाराज्यं अपवर्ग इत्युच्यते, स्वातन्त्र्यैकरम पद यदाहुर्वेदा ॥

[a]त्रिंशतमिति ॥ 'त वैश्वदेवान्यैवोदयच्छन्'* इति वक्ष्यमाणत्वात् वैश्वदेवानामप्युद्ग्रहणत्वम् । उद्ग्रहणार्थान्यौद्ग्रहणानि । 'स्वाहाऽऽधिम्' इत्यादीनि एकविंशति । तथा आकूत्यादीनि चत्वार्यौद्ग्रहणानि तत्स्था अपि नव देवता अभेदेनोच्यन्ते । यथा—अग्निरेवस्सर्वेषु, अकूत्यादिचतुर्षु द्वे द्वे तथा चाष्टौ । एव त्रिंशदौद्ग्रहणदेवताभिधानान्यौद्ग्रहणानि । केचिदाहु—एकविंशति वैश्वदेवानि, अग्नेर्दीक्षा सप्त, एका क्रतुदीक्षा, एका पूर्णाहुतिरिति । प्राक्तौद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि त्रिंशदिति । परे पुनराहु—'वाचा मे वाग्दीक्षता स्वाहा ‡ इत्यादीनि पञ्च, आकूत्यादीनि चत्वारि, वैश्वदेवानि एकविंशतिरिति । त्रिंशदक्षरेत्यादि गतम् ॥

[b]त्रेधेति ॥ वैश्वदेवेषु एकैका देवता प्रजापतिप्रभृतिका त्रेधा

---

*ब्रा ३ ८-११. † स ७-३ १९ ‡ आप श्रौ सू

तो वै देवाः । ऽयावृत इमे लोकाः । एषां लोका-
नामाप्त्यै । एषां लोकानां क्लृप्त्यै । [5]अप वा
एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति ॥ १० ॥ यो दीक्षामति-
रेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणान्दीक्षामव-
रुन्धे । [6]पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णा-
हुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः ।
अस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥

रुन्धे प्राणान्दीक्षामवरुन्ध उच्यते
क्रामन्ति तिष्ठति ॥१०॥

त्रिप्रकारविशिष्टां विभज्य जुहोति । ऽयावृतः त्रिधा आवृतः द्युपृथिव्यन्तरिक्षस्था देवा एकादश । एकादश लोकाश्च ऽया वृताः त्रिप्रकारवृत्तयः । आप्तिं लाभ, क्लृप्ति अविपर्यस्तधर्मता॥

[5]अप वा इत्यादि॥ दीक्षां दीक्षणीया योऽतिरेचयति वर्धयति सामर्थ्यात् सप्ताहातिरेको निन्द्यते । तस्मात् सप्ताहमेव प्रचरन्ति ॥

[6]पूर्णाहुति —सर्वं वा इत्यादि ॥ वैश्वदेवानन्तर्भावात् पुन र्वचनम् । सर्वमिति । सर्वाभिमतहेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । अथो अपि च इयं पृथिव्येव पूर्णाहुतिः सर्वाभिमतहेतुत्वसाम्यात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे दशमोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतिरश्वमेधमसृजत। तꣳ सृष्टं न किञ्च-नोदयच्छत्। तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन्। यद्वैश्वदेवानि जुहोति। यज्ञस्योद्यत्यै। स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा। स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा। स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा। काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुख्ये भवतः। प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यच्छते ॥ १२ ॥ [2]अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहेत्याह। इयं वा अदितिः। अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोद्यच्छते। [3]सरस्वत्यै स्वाहा सर-

[1]प्रजापतिरश्वमेधमित्यादि ॥ उद्यमनं सृष्टस्योद्धारणम्। वैश्वदेवान्येव तं सृष्टं अश्वमेधं उद्यन्तु अशक्नुवन्, नान्यत्किंचन। यदित्यादि गतम्। प्राजापत्ये प्रजापतिदेवत्ये द्वे त्रिके मुख्ये मुखभवे भवतः। तत्र मन्त्रेष्वाम्नाते अपि पठित्वैव दर्शयति त्रिकाणि। तत्राधीतादिभिः षड्भिः पदैः अवस्थाभेदेन प्रजापतिरेवोच्यते। तेन प्रजापतिमुखाभिः प्रजापतिप्रभृतिभिः देवताभिः अश्वमेधं उद्यच्छते उद्धृतसामर्थ्यमारभते ॥

[2]अस्या एवेति ॥ प्रतिष्ठाय प्रतिष्ठालम्भेन अस्याः पृथिव्या एनं* अश्वमेधं उद्यच्छते ॥

[3]वाग्वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

* अस्यां पृथिव्यामेनं ' इति पाठान्तरम्

अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगती छन्दः । [3]ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह रन्तिस्स्वाहेह रमतिस्स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ ४५ ॥ चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति । [4]आश्वत्थो व्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवथ्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो व्रजो भवति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ ४६ ॥

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधि निर्मिमीते जुहोति
नव च ॥ १२ ॥

---

[3]ईश्वर इति ॥ सायमपि चतुर्षु पत्सु एताः धृतीः जुहोति। दिग्भिरिति। चतुष्ट्वसाम्यात् चतसृभिः दिग्भिरेवायं परिगृहीतो भवति॥

[4]आश्वत्थ इति ॥ अश्वत्थनिर्मिता अश्वशाला अश्वत्थफलका स्मृता । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । प्रजापतिरित्यादि । निलायत निरगच्छत्, अश्वो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा । 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् । सोऽश्वत्थ इत्यादि । गतम्* ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे द्वादशोऽनुवाकः.

---

* ब्रा. १-१-९.

[1]आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह। ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति। तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत। [2]आऽस्मिन्राष्ट्रे राजन्य इषव्यश्शूरो महारथो जायतामित्याह। राजन्य एव शौर्यं महिमानं दधाति। तस्मात्पुरा राजन्य इषव्यश्शूरो महारथोऽजायत। [3]दोग्ध्री धेनुरित्याह। धेन्वामेव पयो दधाति। तस्मात्पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत। वोढाऽनड्वानित्याह॥४७॥ अनडुह्येव वीर्यं दधाति। तस्मात्पुरा वोढाऽनड्वानजायत। आशुस्सप्तिरित्याह। अश्व एव जवं दधाति। तस्मात्पुराऽऽशुरश्वोऽजायत। पुरंधिर्योषेत्याह। योषित्येव रूपं दधा-

---

[1]आब्रह्मन्निति जातमुख्यमुपतिष्ठते, तस्येदं ब्राह्मणम्। नाद्यैव ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी, अपि तु पुराऽपीत्यर्थः। ब्राह्मणस्य ब्रह्म वर्चसित्वं अनादीति यावत्॥

[2]इषव्यः इषुषु साधु। शूरः विक्रान्तः। महारथः रथचर्याकुशलः॥

[3]दोग्ध्री बहुक्षीरा। साधुकारिणि तृन्। वोढा साधुवाही। आशुः वेगवान्। रूपमिति। पुरं रमणीयं शरीरं धीयतेऽस्यामिति पुरंधिः। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्विन्। तस्मात् युवतिः स्त्री रूपवत्त्वात सर्वस्य प्रिया प्रीणयित्री भावुका भव-

ति । तस्माथ्स्त्री युवतिः प्रिया भावुका । जिष्णू रथेष्ठा इत्याह । आह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते॥ ४८॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते। सभेयो युवेत्याह। यो वै पूर्ववयसी । स सभेयो युवा । तस्माद्युवा पुमान्प्रियो भावुकः । आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामित्याह । आह वै तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह । निकामे निकामे ह वै

नशीला । जिष्णुः जयशील । रथेष्ठाः रथस्थाता । आजायते सर्वत्र जायते । यत्र एतेन अश्वमेधेन यजन्ते । 'सुपि-स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

'पूर्ववयसीति ॥ मिश्रपितृवाचित्वमप्यस्यास्तीति तं निराकरोति— पूर्वं प्रथमं वयः यस्यास्ति स पूर्ववयसी । स खलु सभेयः सभायां साधुः युवा, स्थविरं हि सभासु नाद्रियन्ते । पूर्वं वयः पूर्ववयसम् । 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच् समासान्तः । 'अत इनिठनौ, 'ढश्छन्दसि' इति सभाशब्दात् ढः । तस्मात् युवा पुमान् सभेयत्वात् प्रियः भावुकः । गतमन्यत् ॥

'निकामः प्रार्थना । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम्, ताथादिना पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । फलिन्यः प्रभूतफलाः पच्यन्ते । कर्मकर्तरि यक् । योगप्राप्तिः क्षेमः योगक्षेमः,

तत्रं पुर्जन्यों वर्षति। यत्रैतेनं युज्ञेन यजंन्ते । फु- लिन्यों नु ओषधयः पच्यन्तामित्याह । फुलिन्यों ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेनं युज्ञेनु यजंन्ते। योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पंते ह वै तत्रं प्रजाभ्यों योगक्षेमः । यत्रैतेनं युज्ञेनु यजंन्ते॥१९

अनुड्वानित्याह जायते वर्षति सप्त च ॥१३॥

[1]प्रजापतिर्देवेभ्यों युज्ञान्व्यादिंशत् । स आत्मन्नंश्वमेधमंधत्त । तं देवा अंब्रुवन् । एष वाव यु-

---

शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समास । अलब्धस्य लाभो योग, लब्धस्य परिपालन क्षेम ॥

इति तृतीये अष्टमे त्रयोदशोऽनुवाक

[1]प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥*

पत्नी सयाजना तेऽहन्यग्निष्टोमे तु सस्थिते ।
प्रजापतिस्तमे गीतवीणागणविभिर्नृपे ॥

---

*आ ॥ पुस्तके अधिक पठ —

"सप्तसु दीक्षादिवसष्वतीतेषु अष्टमेऽहनि प्रायणीयायातिथ्येष्टिपर्यन्त प्रयागस्सम । तानूनप्त्रस्पर्शानन्तर प्रवर्ग्यसभरादद्वादशोपसद त्रिरात्रसाध्याश्वमेधस्य प मत्वादहीनत्वाच्च । 'द्वादशाहीने सौम उपैति' इत्युपसदा 'द्वाद

ज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोत्रास्त्विति । तेभ्य एतानन्नहोमान्प्रायच्छत् । तानजुहोत् । तैर्वै स देवानप्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति ॥ ५० ॥ देवानेव

अस्तंगते सहस्रांशौ याम्यया त्वर्धनिर्मिता ।
षट्त्रिंशतमथासन्दीस्तावन्तोऽध्वर्यवो वृताः ॥
अमावृताः स्रुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसम्भवैः ।
सर्वा ता रात्रिमन्नानि दशाज्यादीनि जुह्वति ॥

इदमिदानीं विदधाति । अश्वमेधव्यतिरिक्तान् यज्ञान् व्यादिश्य पृथक्पृथक् विभज्य अश्वमेधं आत्मन्येव स्थापितवान् । अथ तं देवा अब्रुवन् एषः अश्वमेधः एव यज्ञः अन्ये यज्ञाभासाः। तस्मात् अस्मिन् यज्ञे अस्माकं यत्किंचिदप्यस्त्वेव अल्पमस्त्विति यावत् । अस्माकमप्यस्त्विति वा तेभ्यः एतान् अन्नहोमान् वक्ष्यमाणान् 'एकस्मै स्वाहा'* इत्यादीन् प्रादात । तेभ्यश्च तानजुहोत् तैश्च तानप्रीणयत् । यदित्यादि । गतम् । अदनीयानि होतव्यानि अन्नहोमाः ॥

शाह्णीनस्य यज्ञस्य गर्वीयस्त्वाय' इति 'मध्यमे प्रवर्ग्योपसदावन्तरावेदिश्रयं द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते' इति सूत्रानुरोधेन ततः प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरमग्निषोमीयपशुतन्त्रं तस्मिन् दिन एव । ततस्तस्यामेव रात्रौ महारात्रे बुध्येयाद्यमिष्टोनारम्भ पत्नीसंयाजान्तं संतिष्ठते । तस्यामेव रात्रौ कर्तव्य विशेषम् इ—"

* मा. ३-८-१७, १६.

तैर्यजमानः प्रीणाति । [1]आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति । अग्निमेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महत्यै वा एतद्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥ महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥ ५२ ॥ रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् । यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहोति । आदित्यानेव तत्प्रीणाति । करम्भैर्जुहोति । विश्वेषां वा एतद्देवानाꣳ रूपम् । यत्करम्भाः । यत्करम्भैर्जुहोति ॥ ५३ ॥ विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एतद्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५४ ॥ प्रजापतिमेव

---

[1] रूपवत्प्रियतमत्वात् आज्यमग्निरूपम् । एवं सर्वत्र । महती देवता महादेवः विश्वाधिकस्य महत्त्वम् । तण्डुलाः व्रीहितण्डुलाः । पृथुकाः चिपिटकाः । लाजाः व्रीहिभवाः तण्डुलपरिणामाः । करम्भाः आज्यमिश्रितास्सक्तवः । धानाः यवप्रभवाः तण्डुलपाकाः । सक्त-

तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानाꣳ रूपम् । यन्मसूस्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा ह वै नामैते । एतैर्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति । दशान्नानि जुहोति । दशाक्षरा विराट् । विराट्कृथ्स्नस्यान्नाद्यस्यावरुद्धै ॥ ५५ ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्भैर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ॥ १४ ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः करम्भैर्धानाभिस्सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलैर्दशान्नानि द्वादश ॥

वः लाजेपपाः । मसूस्यानि मसूस्यतण्डुलाः । प्रियङ्गुतण्डुलाः कङ्गुकणिकाः । प्रियाङ्गा ह वा इति । प्रियाङ्गत्वात् प्रियङ्गुत्वं अश्वाङ्गसन्धानसाधनत्वात् । पृषोदरादिः । सर्वाणि मिश्रीकृत्य जुहोति—दशेति ॥

इति तृतीये अष्टमे चतुर्दशोऽनुवाकः .

[1]प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तꣳ सृष्टꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्तꣳ होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपाहन् । यन्नक्तꣳ होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाꣳस्यपहन्ति । आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपहन्ति ॥ ५६ ॥ आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधाति । अन्नहोमाञ्जुहोति । शरीरवदेवावरुन्धे । व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुध्यै । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आज्येनान्ततो जुहोति ॥ ५७॥ प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च ।

---

[1]प्रजापतिरश्वमेधमित्यादि ॥ गतम् । वज्रो वा इति । अनिष्टनिवारणसाधनत्वसाम्यात् । प्रतिपदं उपक्रमं आज्यस्य करोति जुहोति प्रथम आज्यस्य करोति । प्रथममनुवाकमित्येके । प्रत्यनुवाकं प्रथमाहुतिमित्यन्ये । प्राणो वा इति । तत्स्थितिहेतुत्वात् । शरीरवदिति । अन्नपरिणामत्वात् शरीरस्य, शरीरवत् सर्वं प्राप्नु गवादि लभते । व्यत्यासमिति । व्यत्यस्य व्यत्यस्य आज्य अन्न आज्य अन्नमिति । अशुनोऽनुवाकान प्रथमादि

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रति तिष्ठति। अस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च । शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषश्शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरे-

नवमान्तान् आज्येन । युजस्तु द्वितीयादिदशमान्ताननेन । अन्तत इति । अन्त्यानुवाकमित्येके । सर्वस्मा इत्येतत् मत्यनुवाकमित्यन्ये । 'उपमे स्वाहा व्युष्टचै स्वाहा'* इत्यतः प्रागित्यपरे । उभयत इति । आदावन्ते च आज्यस्य होमात् । अस्मिन् इति । प्राथम्यात् प्रथमेनायुग्महोमेन मनुष्यलोके प्रतितिष्ठति । द्वितीयत्वात् द्वितीयेन युग्महोमेन अमुष्मिन् स्वर्गादिलोके प्रति तिष्ठति । उपलक्षणे नैते युग्मायुग्मसंख्यानाम् । किमन्यतरलोकप्रतिष्ठैव? नेत्याह—उभयोरेवेति । उभयसंख्याहोमेन उभयलोकप्रतिष्ठेति भावः ॥

शतायुर्वा इति ॥ मत्यनुवाकं शतसंख्यान्वयात् शतसंख्ययोः पुरुषायुर्वीर्ययोर्लाभः । आयुर्वा इति । एवं एकस्मा इत्यारभ्य नवभिरनुवाकैः सहस्रान्ताः संख्याः हुताः । बहुप्रकारत्वात्

* प्रा. १-८-१६.

वार्वरुन्धे । सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवा- वरुन्धे ॥ ५८ ॥

एव यज्ञाद्रक्षांस्यपहन्त्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ॥ १५ ॥

[1]प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूता-

---

सहस्रमित्यायुरुच्यते । सर्वं अभिमत आयुर्लभते सहस्राधिकमिति यावत् । अपरिमितमिति । इद अस्यायुरिति यन्नियतं ततोऽप्यधिक लभते ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे पञ्चदशोऽनुवाक

[1]प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ एषः प्रजापतिं ईप्सति प्रजापतिमहिमानं आप्तुमिच्छति योऽश्वमेधेन यजते । अपि च सर्वाण्यपि भूतानि आप्तुमिच्छति । तत्र संख्याविशेषहोमेन तत्तत्संख्येयविशेषपदार्थप्रभवाभिजय यजमानस्य भवति । तत्प्रकार प्रदर्शनार्थं पुनरप्येकत्वादीना स्तुतिः क्रियते । पूर्वत्र तु युग्मायुग्मसंख्यान्वयहोमेन द्यावापृथिव्यो प्रतिष्ठोक्ता । अत्र तु सर्वभूताभिजय इति ॥

नीति । एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳲ स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति । एकोत्तरं जुहोति ॥५१॥ एकवदेव सुवर्गं लोकमेति । सन्ततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषश्शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहे-

---

प्रजापतिर्वा एक इति ॥ तद्व्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चान्तर्गतस्याभावात् । अभिपूर्वमिति । एकत्वादिक्रमेण सङ्ख्याहोमात् तत्तत्सङ्ख्येयानि वस्तूनि एकादिक्रमेणाभिजित्य सुवैकभूमिं लोकं परं प्राप्य गच्छति यत्र न सङ्ख्यावच्छेदः । प्रजापतिव्यतिरिक्तैकत्वावच्छिन्नभावार्थं पुनरेकस्मा इत्युपात्तम् ॥

एकोत्तरमिति ॥ एकैकोत्तरमेकादिसङ्ख्या जुहोति तत्सामर्थ्यात् एकवदेव एकेनैव यत्नेन सर्वमभिजित्य स्वर्गं गच्छति । एकं वस्तु मेतु यावान्यजमानस्तावानेव स्वर्गं जयेऽभीति यावत् । उपलक्षणत्वात् द्व्युत्तरादयोऽपि गृह्यन्ते । सन्ततमिति । सङ्ख्यान्तरेणाविच्छेदात् अविच्छेदेन स्वर्गं गच्छति । द्व्युत्तरादिष्वपि विजातीयसङ्ख्याविच्छेदाभावेन सन्ततत्वं वेदितव्यम् । शतसहस्रयोरायुष्ट्वेन प्राशस्त्यात् पृथगुपादानम् । अप इति । अयुतादिसङ्ख्यामध्ये पृथिव्यादीनां तत्तत्स्थानत्वानादिना द्रष्टव्यम् । सर्वा-

त्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । अयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्याह ॥६०॥ त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे । अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे । न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा । तन्न्यर्बुदम । वाच एव भूमानमवरुन्धे । समुद्राय स्वाहेत्याह ॥६१॥ समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परार्धाय स्वाहेत्याह । परार्धमेवाप्नोति । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उषाः । अहर्व्युष्टिः । अहोरात्रे एवावरुन्धे । अथो अहोरात्रयोरेव प्रति

ङ्क्ता शतादय परार्धपर्यन्ता संख्या दशोत्तराः । अत्र संख्यासंख्येययोरभेदेन निर्देश । समुद्रमेवेति । समुद्रादिसंख्यासंख्येयान् भागान्निमित्य समाप्तिमेव प्राप्नोति । अहोरात्रे इति । अहश्च रात्रिश्च विशेषीकरोति । अपि च तयोः प्रतिष्ठितश्च भवति । अत्राह —शतशरच्छिन्नस्य पुरुषस्यायुश्शतम् । आयुर्व अन्तरस्य आयुस्सहस्रम् । पृथिव्या आयुरयुतम् । अन्तरिक्षस्यायुर्नियुतम् । दिव आयुः प्रयुतम् । वाच आयुर्बु-

तिष्ठति । ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोहयेत् । उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥६२॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाह्व्युष्टिस्सप्त च ॥ १६ ॥

दम् । वाचो महिमा मन तस्यायुर्न्यर्बुदम् । प्राणस्य आयु समुद्र । अहङ्कारस्यायु मध्य । चित्तस्यायुरन्त । प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य अर्धं यत् तस्यायु परार्धम् । तदवयवाना उप प्रभृतीन्यायूंषि । रात्र्युपक्रमत्वान् रात्रि उषा । अह रात्रे मुख यत्र सा व्युष्टि । अह्न प्रत्यासत्तिर्यत्र स उदेष्यन् । अह्न आरम्भ उद्यन् । अहोरात्रस्यावसानं अहोरात्रस्यार्धम् । आरब्धभूयिष्ठो दिवस उदित । मध्यममहस्स्वर्ग । अहोरात्रचतुर्भागत्रयमहोरात्रो लोक, यत्र विश्व लोक्यते । एवमेताननुवाकान् पुन पुनरभ्यस्य रात्रिशेष जुहोति । उभयो' प्राजापत्यस्याह्नो रात्रेश्च सम्बन्धिनी समाप्त्याहुती दिवैव नक्तमेव वा यदि जुहुयात् अहोरात्रे मोहयेत् विभागेन न व्यवस्थापयेत् सङ्कीर्णे कुर्यात् । तस्मात्प्राजापत्यरात्रिसम्बन्धिनीरनुदिते सूर्ये जुहोति । उदितायेत्यादिका अह्नस्सम्बन्धिनी उदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय तद्भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मण तृतीयेऽष्टके अष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाक

[1]विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति । उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति । [2]आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावाञ्जुहोति । सर्वमेवैनमस्कन्नꣳ सुवर्गं लोकं गमयति । [3]अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्व एव

[1]विभूर्मात्रेत्यादि ॥

अत्राश्वमेधप्रभवप्रयुक्तप्रयोक्ष्यमाणाखिलकर्ममन्त्रैः ।
अत्राहुतीर्यं विदधत्यथैषा मन्त्रानुपूर्वी विदधात्यनेन ।
सर्वाहुतीस्तास्सकृदेव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथ क्रमेण ।
हुत्वाऽश्वनामप्रभृतीनि रात्रेः शेषोऽथ सन्ध्याहुतिभिस्समाप्यः ॥

विभूर्मात्रेत्याद्या होमा अश्वनामाख्या. अश्वनाम्न स्तुतिरूपत्वात् तेषां होमा । 'इयं वै माता । असौ पिता'* इति द्यावापृथिव्यो· एनं यजमान नामधेयं गमयति प्रापयति प्रशस्तनामधेयवन्त करोति अश्वनाम्ना होमेन । यद्वा—यत्रास्य नाम प्रथितं तत्रैव गमयति यत्राय गच्छति तत्रास्य प्रशस्त नाम गमयति॥

[2]उद्द्रावानिति ॥ छत्रिन्यायेन उद्द्रावशब्दयोगात् । एनं यजमान अस्कन्नं कदाचिदपि अप्रच्युतं स्वर्गं गमयति उद्द्रवणस्वभावत्वात् । अत एव तेन समुदायलक्षणा ॥

[3]पूर्वहोमानिति ॥ अश्वहोमापेक्ष पूर्वत्वम् । तेषां होमात्प्रथममेव द्विषन्तमतिक्रामति प्रथमभावित्वात् ॥

* ब्रा ३ ८-९

द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । [1]पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । [3]अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ६३ ॥ [6]पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविꣳशिनीं दीक्षां जुहोति । एकविꣳशतिर्वै देवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविꣳशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । [7]भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति । [8]अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जुहोत्यनन्तरित्यै ॥ ६४ ॥

---

[1]यथायजुरिति ॥ यथामन्त्रं तद्देवताहोमफलं लभत एव ॥

[3]पूर्वदीक्षा इति ॥ पूर्वकालभाविनो दीक्षाख्या होमाः ॥

[6]एकविंशिनीमिति ॥ एकविंशतिमन्त्रपरिमाणा । 'विंशतेश्च' इति डिनिः । एकविंशतिर्वा इत्यादि । गतम् ॥

[7]ऋतुदीक्षा ऋतुशब्दवद्भिः मन्त्रैः साध्याः । कल्पयति यथायथं प्रवर्तयति ॥

[8]अनन्तरित्यै अनन्तर्हितत्वाय यजमानस्य 'प्रजापतिरसि'* इति तद्भावेन सर्वेषु कालेषु ख्यातत्वात् ॥

---

* ब्रा. ३-७-६.

[9]अर्वाङ्यज्ञस्संक्रामत्वित्याप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याप्त्यै । भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै । आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै । अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै । स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥६५॥ [10]दद्भ्यस्स्वाहा हनूभ्याꣳ स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति । अङ्गेअङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति । [11]अञ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवैनꣳ

---

[9]आप्तयः सर्वाप्तिसाधनत्वात् । पर्याप्तयः पर्याप्तविभूतिसाधनत्वात् । आभुवः गृहादीनामाभिमुख्येन भवनहेतुत्वात् । अनुभुवः तपःप्रभृतीनामनुभवसाधनत्वात् । वैश्वदेवानि प्रजापत्यादिविश्वदेवाराधनत्वात् । समस्तग्रहणं दीक्षाहुत्यादिष्वंशेन विनियोगात् ॥

[10]अङ्गेअङ्गे सर्वस्मिन्नङ्गे । सर्वाङ्गहोमात् सर्वाङ्गप्रभवात् पापान्मुक्तो भवति यजमानः ॥

[11]'अञ्ज्येताय स्वाहा, कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा'*

*सं. ७-१-१७, १८.

समर्धयति । ओषधीभ्यस्स्वाहा मूलेभ्यस्स्वाहे-
त्योषधिहोमाञ्जुहोति । द्वय्यो वा ओषधयः । पु-
ष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूलेभ्योऽन्याः । ता
एवोभयीरवरुन्धे ॥ ६६ ॥ [12]वनस्पतिभ्यस्स्वाहेति
वनस्पतिहोमाञ्जुहोति । आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरु-
द्ध्यै । [13]मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्यपाव्यानि जुहोति ।
प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणानेवावरुन्धे । [14]कू-
प्याभ्यस्स्वाहाऽद्भ्यस्स्वाहेत्यपाꣳ होमाञ्जुहोति ।
अप्सु वा आपः । अन्नं वा आपः । अद्भ्यो वा

इत्यनुवाकद्वयस्य प्रतीकग्रहणम् । गृह्णन्तीति । 'एकान्याम्याम्'
इति निघाताभाव । ता एवेति । द्विप्रकारौषध्युपादानात् ॥

[12]आरण्यस्येति ॥ वनाना पतयो वनस्पतयः इति तेषामर-
ण्यप्रभवत्वात् ॥

[13]अपाव्यानीति ॥ सर्वस्य पावनत्वात् । स्वयं केनचिद-
पाव्या मेषादयः तत्प्रतिपादकत्वात् मन्त्राणामपाव्यत्वात् तदवरोध.॥

[14]कूप्याभ्यस्स्वाहा, अद्भ्यस्वाहेत्यपां होमान् जुहोतीत्यनु-
वाकद्वयो* पादानम् । अपां होमेन अप्कारणकं सर्वमन्नमवरुन्धे ।
तत्राप्छब्देन अप्कारणकमन्नमुच्यते । व्यापकत्वाद्वा अन्नस्य ।
निमित्तात्सप्तमी । अन्ननिष्पत्त्यर्थं हि आपः कूप्यादीन् व्याप्य

*स. ७-४-१३, १४

अन्नं जायते । यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते । तदवरुन्धे ॥ ६७

पूर्वदीक्षां जुहोति पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामत्यनन्तरित्यै क्रामति रुन्धे जायत एकं च ॥

[1]अम्भाꣳसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाꣳसि । तस्य वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाꣳसि जुहोति । इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनाꣳ

वर्तन्ते । तस्मात् स्वयमन्नमेवापः तत्कारणत्वात्, तदेवाह—अद्भ्यः खलु अन्नं जायते तस्मादद्भ्यो जायते यदन्नं तदवरुन्धे ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
सप्तदशोऽनुवाकः.

---

[1]अम्भांसीत्यादि ॥ 'अम्भोभ्यस्स्वाहा'* इति बहुवचनेन होमोऽभिमतः । अयं खलु मनुष्यलोकः सर्वेषां अम्भसां आधारत्वात् अम्भांसि, तदाधारत्वात्ताच्छब्द्यम् । अदनीयान्यन्नानि अम्भांसि । अदेः 'उदके नुम्भौ च' इत्यसुन् । तस्य वसवः अन्नस्वामिनः अग्निः द्योतयिता ॥

---

* सं. ७-४-१४.

सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरवरुन्धे । [2]नभाꣳसि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभाꣳसि ॥ ६८ ॥ तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः । यन्नभाꣳसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्राणाꣳ सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । [3]महाꣳसि जुहोति । असौ वै लोको महाꣳसि । तस्यादित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ ६९ ॥ यन्महाꣳसि जुहोति । अमुमेव लोकमवरुन्धे । आदित्यानाꣳ सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योतिरवरुन्धे । [1]नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जु-

---

[2]नभांसीति ॥ 'नभोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । नभश्चारिणः नभांसि । गतमन्यत् ॥

[3]महांसीति ॥ 'महोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । महस्विनः तेजस्विनः पूजनीया वा देवा महांसि । समानमन्यत् ॥

[1]यव्यानि 'मा धेहि मयि धेहि'† इति यजमानस्य स्वामित्वेन सर्वाभिः प्रजाभि मिश्रणसाधनत्वात् प्रजानां च अन्नसिद्धिहेतुत्वात् अन्नलाभः । यद्वा—राजा सोमः स च यवाद्योषधीश' इति तत्संबन्धात् द्रव्याणि यव्यानि 'अन्नाद्यस्य' इत्यृगुभवति ॥

*स. ७-४-१४, † स ७-४-१९.

होति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै । मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुध्यै । [6]प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै ॥ ७० ॥ [7]सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै । पृथिव्यै स्वाहाऽऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । [8]दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति ।

[5]गव्यानीति ॥ गोभ्यो हितानि गवा सुखसाधनत्वात् । उस्राः गाव सर्वेषा गवादीना पशूना लाभाय भवति ॥

[6]सन्ततिहोमाः—'सन्तानिभ्यस्स्वाहा'* इति ॥ सन्ततियोगात्। स्वर्गस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय तद्भवति । प्राधान्यात् तेन समुदायलक्षणा ॥

[7]प्रमुक्तयः—'प्रमुक्ताय स्वाहा'† इति ॥ प्रमुक्तियोगात् । यजमानार्थं स्वर्गस्य प्रमुक्त्यै ऐदमर्थ्येन भोक्त्रन्तरात् पृथक्करणम्। यद्वा—मुक्तिर्विरह तन्निवृत्ति प्रमुक्ति प्रस्थानप्रपूरणादिवत् द्रष्टव्यम् ॥

[8]पितृलोकमिति ॥ शरीरावयवहोमेन शरीरेष्वनुप्रविश्य तृप्तिभाजा पितृणा लोकावरोध ॥

* स. ५ ४-२१　　　† स. ७ ४ २२.

पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे । [9]कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्त्विति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः परिधयः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७१ ॥ [10]यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः । सुवर्गमेव ताभ्यां लोकं यजमानोऽवरुन्धे । आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे । जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत्पृथिव्यै सम-

---

[9]परिधीन् युनक्तीति ॥ स्वस्थाने युनक्ति स्थापयति प्रमादाच्चलितान् । यद्वा—हस्तेन स्पृष्ट्वा इत उत्तरान् होमान् जुहोति । इमान् लोकान् यजमानाय भोगार्थं योजयति स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्तये भवति तल्लोकयोगेन कर्मजयात् ॥

[10]यः प्राणतो य आत्मदा इत्यनुवाकौ महिमनामानौ 'तस्य ते द्यौर्महिमा. तस्य ते पृथिवी महिमा'* इति महिमशब्दवत्त्वात् । मह इति । महस्स्वतो भावो महिमा, स च महः पूजा । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

---

* स. ७-६-१६, १७.

नमदिति सन्ततिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै । [11]भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥ ७२ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुध्यै । [12]यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ७३ ॥ य उ चैनमेवं वेद । [13]यज्ञꣳ रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन् । स

---

[11]अयं वै लोको भूतं भूतजातयोगात् तच्छब्द्यम् । असौ भविष्यदिति भविष्यच्छब्दं भविष्यत्त्व व्युत्पादयति । सर्वस्येति । लोकद्वयाधारत्वात् सर्वस्य । तयोः प्रतिष्ठितेन सर्वं प्राप्तं भवति । सर्वमवरुद्धं वशीकृतं भवति ॥

[12]अश्वस्तोमीयमिति ॥ अश्वस्तुतिप्रयोजनमनुवाकोऽश्वस्तोमीयम् । आप्तिर्लाभः । जयो वशीकारः । तदुभयमश्वस्तोमहोमाद् भवति । यस्मादेवं तस्मात् अश्वमेधयाजी अश्वमेधमहिमवेदी च सर्वमाप्तव्यमाप्नोति, जयति च सर्वं जेतव्यम् ॥

[13]यज्ञमित्यादिनक्तहोमानां पुनर्विधानं सर्वस्या रात्रेर्नक्तहोमैरशून्य-

एतान्प्रजापतिर्नक्त॑होमानपश्यत् । तान॑जुहोत् । तैर्वै स य॒ज्ञाद्रक्षा॑स्यपाहन् । यन्नक्त॑होमाञ्जुहोति । य॒ज्ञादे॒व तैर्यज॑मानो रक्षा॑स्यप॑ हन्ति । उ॒षसे॒ स्वाहा॒ व्यु॑ष्ट्यै स्वाहेत्य॑न्ततो जु॑होति । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॒ सम॑ष्ट्यै ॥ ७४ ॥

वै नभा॑सि॒ सूर्यो॒ ज्योति॒स्संत॑त्यै॒ सम॑ष्ट्यै भू॒तं यज॑ते॒ नवं॑ च ॥ १८ ॥

[1]एक॒यूपो॒ वैका॑द॒शिनी॑ वा । अ॒न्येषां॒ य॒ज्ञानां॒ यूपा॑ भवन्ति । एक॒वि॒ꣳशिन्य॑श्वमे॒धस्य॑ । सु॒व॒र्गस्य॑

तावियानार्थम् । तेनैतत्सिद्धं—अश्वस्तोमीयानन्तरं 'एकस्मै स्वाहा'* इत्येतेऽनुवाकाः पुनःपुनरभ्यासं रात्रिशेषं होतव्या इति । अन्तत इति । रात्र्यवसाने । उदितायेत्यादि समुदिते ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे अष्टादशोऽनुवाकः.

[1]एकयूपो वेत्यादि ॥ एको यूपः एकयूपः 'पूर्वकालैक' इति समासः । एकादशिनी एकादशपरिमाणवती यूपरीतिरेकादशिनी 'शञ्छत्रोर्डिनिः' इति डिनिप्रत्ययः । अन्येषां अश्वमेधव्यतिरिक्तानां एको वा एकादश यूपा वा भवन्ति । अश्व-

* सं. ७-२-११.

लोकस्याभिजित्यै । [2]बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । राज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य ॥ ७५ ॥ पाप्मा वै तेजनी । पाप्मनोऽपहत्यै । प्लक्षशाखायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य

मेधस्य त्वेकविंशति यूपरीतिर्भवति । उपशयपात्नीवतविशालयूपव्यतिरिक्ता एकविंशतिपरिमाणा यूपा । 'विंशतेश्च' इति डिनिः । तत्स्वर्गस्य अभिजयाय भवति 'असावादित्य एकविंश' । एष सुवर्गो लोक '* इति ॥

[2]वैल्वो वेति ॥ अग्निष्टस्येद लक्षणम् । यूपवन्तो यज्ञक्रतव । राज्जुदाल श्लेष्मातक । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । चतुर्विंशतिरङ्गुल्योऽरत्नि । समष्ट्या इति । उच्छ्रायस्यापि स्वर्गत्वात् । सम्पत्समाप्ति उपशयादय प्राकृतपरिमाण एव । तेजनी रज्जिराख्या मासम्भुक्त स्व एवेति । आत्मीये योनौ कार्येऽपि कारणस्य विद्यमानत्वात् ॥

---

* ब्रा ३-८-१७

योनावरुंधयति । [3]यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नियुञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्त्यै । आ ग्राम्यान्पशूल्लभन्ते । प्रारण्यान्त्सृजन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै ॥ ७६ ॥

अश्वस्य व्यावृत्त्यै त्रीणि च ॥१९॥

[1]राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति । भ्रूणहत्याया अपहत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्ध-

---

[3]ग्राम्या 'रोहितो धूम्ररोहित'* इत्यादय । तान् यूपेषु नियुञ्जन्ति । आरण्यास्तु आरोकेषु आलोकेषु यूपान्तरावकाशेषु धारयन्ति सविधापयन्ति । आरण्या 'इन्द्राय राज्ञे सूकर'† इत्यादय । पुरुषमृगादीना दुर्ग्रहाणा पटादौ लिखितानामुपचारमात्र कर्तव्यमिति प्रदर्शनार्थ धारयन्तीत्युक्तम् । पञ्जरादिषु धारयन्तीत्यन्ये । ग्राम्यानालभन्ते नियुक्तानेव स्थापयन्ति । कृते पर्यग्नि करणे आरण्यान् प्रसृजन्ति उत्सृजन्ति पापापघाततुल्यं तद्भवति॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मण तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे एकोनविंशोऽनुवाक

---

[1]राज्जुदालमित्यादि ॥ अग्निसकाशे तिष्ठतीत्यग्निष्ठ त मिनोति ऊर्ध्वं स्थापयति । राज्जुदालः श्लेष्मातक तत् भ्रूणहत्याना

*स. ५ ६ ११ †स ५ ५ ११

स्यावरुध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति । [2]पड्बिल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै । पड्खादिराः । तेजसोऽवरुध्यै॥ ७७॥ पड्पालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै । एकविंशतिस्संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै देवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । [3]शतं पशवो भवन्ति॥

महापातकानां पापानां अपघाताय भवति । गर्भो भ्रूण इति केचित् । चतुर्वेदी भ्रूण इत्यन्ये । क्षत्रियो भ्रूण इत्यपरे । 'हनस्त च' इति क्यप् । पौतुद्रवौ देवदारुमयौ अग्निष्ठमभितो भवतः पुण्यात्मनो गन्धस्यावरोधाय भवति । यस्मादेते त्रयो यूपा भवन्ति तस्मात् भ्रूणहत्यादिकमपि महापापं अस्मात् यजमानादपहृत्य पुण्यलक्षणेन गन्धेन एनं यजमानं उभयतः उभयोर्वयसोरुभयोर्वा लोकयोः परिगृह्णाति ॥

[2]पडिति ॥ अभित इत्येव । पौतुद्रवावभितो दक्षिणतस्त्रय उत्तरतश्च त्रयो बैल्वा भवन्ति । एवं खादिरपालाशाना द्रष्टव्यः । एवमेषा यूपैकविंशतिः प्रदर्शिता । गतमन्यत् ॥

[3]शतं पशव इति ॥ एकोनविंशत्यधिकपञ्चशतसंख्याना पशूना

---

*ना. १-८-१७.

७८॥ श॒तायु॑: पुरु॑षश्श॒तेन्द्रि॑यः । आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्रति॑तिष्ठति । सर्व॒ वा अश्व॑मे॒ध्याप्नो॑ति । अप॑रि-मिता भवन्ति । अप॑रिमित॒स्याव॑रुध्यै । [4]ब्र॒ह्म॒वा॒-दिनो॑ वदन्ति । कस्मा॑थ्स॒त्यात् । द॒क्षि॒ण॒तो॑ऽन्येषा॑

अनयुत्यानुवादस्स्तुत्यर्थः शतस्य । यद्वा—बहवश्चोदितसंख्याः पशवो भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह—सर्वं वा इति । सर्वमभिमतमर्थमश्वमेधयाजी प्राप्नोति । तस्मात् बहवः पशवो भवन्तीति चोदितसंख्यास्तुतिः । पक्षान्तरमाह—अपरिमिता इति । सर्वं वा इत्युत्तरशेषो वा, सर्वं खल्वभिमतमश्वमेधयाजी प्राप्तुमर्हति । तस्मादपरिमिताः पशवो भवन्ति अपरिमितस्य फलस्य लाभाय ॥ अत्रैषा पशुसंख्या—

> अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्गया दश व्युत्तरा* \
> सन्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशति द्वन्द्विन ।
>
> सन्त्येकादशिनस्तथा प्रकृतिजैर्द्वाविंशतिर्वैकृता \
> चातुर्मास्यपशून्नवैर्हि सशता पञ्चाधिकं त्रिशतम् ॥
>
> भूय. पञ्चदशैन पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान् \
> आरण्यान् त्रिशतान्यथर्तु (र्हितान्) पशवस्त्वष्टा दशारण्यजा ।
>
> ज्ञेयास्सूकरपूर्वकास्तु दशतोत्रैकादशैते शतं \
> सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशवोऽथैकोनिता त्रिंशति ॥

[4]द्वितीयेऽहनि उक्थ्ये एते पशव आलभ्यन्ते सौम्यत्वात् शान्तत्वात् वा । तस्मात् स्वायामेव दिशि अवदाय सादितं

---

* व्युत्तरा.

पशूनामवंरुन्धे । उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा अश्वः ॥ ७९ ॥ एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवंरुन्धे । यदितरेषां पशूनामवंद्यति। शतदेवत्यं तेनावंरुन्धे । [3]चितेऽप्रावधिवेतसे कटेऽश्वं चिनोति । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति । पुरस्तात्प्रत्यञ्चं तूपरं चिनोति । पश्चात्प्राचीनं गोमृगम् ॥ ८० ॥ प्राणापानावेवास्मिन्थ्सम्यञ्चौ दधाति । अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुत एताञ्जुहोति । एषां

भवति । यतश्च इतरेषा सर्वेषामेव पशूना दक्षिणतोऽवद्यति, बहुदेवत्य यागफल तेन लभते ॥

[3]वेतसनिर्मिते कटे आस्तीर्णे अश्वं माश्व चिनोति प्राक्छिरस शाययति । अप्सुयोनिर्वा इत्यादि । गतम् । तूपर शृङ्गहीन तमग्ने पुरस्तात् प्रत्यक्छिरस चिनोति गोमृग हिंसारश्चि बलीवर्द, तमग्ने पश्चात् प्राक्छिरस चिनोति । एव कुर्वन् प्राणापानौ च यजमाने सम्यञ्चो समीचीनगती स्थापयति । सर्वहुत इति । कर्मणि क्विप् । तेनमेन कटेनाश्वतूपरगोमृगान् सर्वहुत जुहोति । लोकत्रयाभिजयाय तद्भवति ॥

लोकानामभिजित्यै । [6]आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मानमेवैनꣳ सतनुं करोति । सात्माऽमुष्मिन्लोके भवति । य एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे । [7]इलुवर्दाय स्वाहा बलिवर्दाय स्वाहेत्याह । संवथ्सरो वा इलुवर्दः । परिवथ्सरो बलिवर्दः । संवथ्सरादेव परिवथ्सरादायुरवरुन्धे । आयु-

[6]आत्मनेति ॥ आत्मीयशरीरावयवसंबन्धिभिः 'स्तेगान्दंष्ट्राभ्याम्'* इत्येतैरनुवाकैर्हुतमश्वमाज्येन अभिजुहोति हुतस्योपरि जुहोतीत्यर्थः । एनं हुतमश्वं सात्मानं सशरीरं सतनुं सर्वशरीरावयवसहितं च करोति । एवं वेदिता अमुष्मिन् लोके सात्मा सशरीर एव भवति गच्छति । अथो अपिच वसोर्धारां धनपरंपरां तेन होमेन लभते कर्ता तस्य वेदिता च ॥

[7]संवत्सरो वा इति ॥ इदानीं भ्रियत इति इलुवर्दः । परस्तात् भ्रियत इति परिवत्सरो द्वितीयो वत्सरो बलिवर्दः पृषोदरादित्वादभीष्टस्वरूपसिद्धिः । एवं संवत्सरपरिवत्सराभ्यां हेतुभ्यां तदात्मकं सर्वमायुरवरुन्धे न पुरुषायुषमध्ये म्रियते । तस्मादाभ्यां होमाभ्यामायुरस्मिन् यजमाने स्थापयति पूर्ववसुधारालाभम् । यस्मादेवं तस्मात् अश्वमेधयाजी जरसा तन्वा विस्रसा हस्तपादादिविस्रंसनेन च इत्थंभूतस्सर्वमायुरवाप्य कृतार्थः

* स. ५-७-११.

रेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा वि-स्रसाऽमुं लोकमेति ॥ ८१ ॥

तेजसोऽवरुध्यै भवन्त्यश्वो गोमृगमिलुवदेश्च-त्वारि च ॥ २० ॥

एकविꣳशोऽग्निर्भवति । एकविꣳशस्स्तोमः । एकविꣳशतिर्यूपाः । यथा वा अश्वा वर्षभा वा वृषाणस्सꣳस्फुरेरन् । एवमेतस्स्तोमास्सꣳस्फुरन्ते ।

अमुं लोकं गच्छति । जराग्रहण चायुः कात्स्न्यार्थम् । अभि-नवदेह एव पुरुषायुर्जीवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मण तृतीयेऽष्टके अष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः

---

[1]एकविंश इत्यादि ॥ एकविंशतिपुरुषप्रमाणोऽग्निरेकविंशति-विध एकविंश । एकविंशस्तोत्रीयपरिमाणस्सर्वस्तोमो भवति, मध्यमस्याह्न उक्थ्यस्यैवेद लक्षण, परिमाणे डप्रत्यय । एक-विंशतिर्यूपाः उपशयपातीवतविशाय्यूपव्यतिरिक्ता ॥

[2]एवमग्निस्तोमयूपानामेकविंशत्वेन समपरिमाणत्व विधाय तद्वि-धान, अनेन वक्ष्यमाणेनाग्न्यादीना द्वादशत्व विचारयन् स्तो-माना एकविंशतित्व दूषयति—**यथेति** ॥ **अश्वा वा ऋषभा वा** यथा वृषाणस्सेक्तार सेकशक्तिनिमित्तदर्पमदातिशयान्धा

यदेकविꣳशाः । ते यथ्संमृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः । द्वादश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । द्वादशस्स्तोमः ॥ ८२ ॥ एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासास्संवथ्सरः । संवथ्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । [3]यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । य एकादशः । स्तनं एवास्यै सः ॥ ८३ ॥ दुह एवैनां तेन । [4]तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निस्स्याद्द्वादशस्स्तोम एकादश

संस्फुरेरन् धर्षणोन्मुखा एव जृम्भन्ते एवमेते एकविंशास्स्तोमाः संस्फुरन्ते । तादृशाः ते यदि कदाचित् समृच्छेरन् संगतास्स्युः महाश्वा इव न महोक्षा इव न तदा हन्येत विमृद्येत अस्य यज्ञः । तस्मात् द्वादश एवाग्नयस्स्युः भवितुमर्हन्तीति आहुः पुराविदः एकविंशतिवत् नात्युद्रिक्ता द्वादशा इति भावः । यूपानामपि द्वादशमायत्वात् त्रयाणां तुल्यप्रमाणत्वम् ॥

[3]यदित्यादि ॥ गतम् * । अस्या इति विराजः । दुहे दुग्धे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

[4]तदाहुरिति ॥ द्वादशत्वपक्षं दूषयति । तत्राहुरन्य इत्यर्थः। यथेति । स्थूरिः पष्ठवाही शकटादिः स यथा येन प्रकारेण धुर्येण युक्तो दुर्बल एव यानविषये एतत्तुल्यमिदं गन्तव्यप्राप्त्य-

*ब्रा. ३-८-६.

यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् । एक-
विꣳश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । एकविꣳशस्स्तोमः ।
एकविꣳशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव
तत् ॥ ८४ ॥ [5]यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद ।
ककुद्ध राज्ञां भवति । एकविꣳशोऽग्निर्भवति । ए-
कविꣳशस्स्तोमः । एकविꣳशतिर्यूपाः । एता वा
अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद्ध
राज्ञां भवति । [6]यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि
वेद । शिरो ह राज्ञां भवति । एकविꣳशोऽग्निर्भ-

साधनत्वात्, शकटादिभिस्सम एव याति न विषमे, तस्मात् एकविंश एवाग्न्यादयो भवितुमर्हन्तीत्याहुर्यज्ञविदः । यथा प्रष्टिभिः शिरोधारिभिः बहुभिर्याति तादृगेव तत् भवति समे विषमे च यानसामर्थ्यात् ॥

[5]ककुभ इति ॥ ऋषभावयवाना ककुदिव तत्स्थानीयाः प्रधानावयवाः ककुभः, तासां वेदिता राज्ञां मध्ये प्रधानभूतो भवति कर्ता । अस्य चार्थस्य यो वेदिता सोऽपि राज्ञां ककुत् भवति । ऋषभस्य ककुदिव राज्ञामुदात्ततहेतुर्भवति ॥

[6]एवं प्रधानावयवत्वेन रूपयित्वा इदानीमुच्छ्रितत्वेन रूपयति— शीर्षाणीति ॥ 'शीर्षं छन्दसि' इति शीर्षादेशः । शरीरावयवानां मध्ये शिर इव राज्ञां मध्ये उच्छ्रितो भवति कर्ता ।

वति । एकविꣳशस्स्तोमः । एकविꣳशतिर्यूपाः । एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि । य एवं वेद । शिरो ह राज्ञां भवति ॥८५॥

द्वादशस्स्तोमस्स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट्चं ॥ २१ ॥

वेदिता चास्यार्थस्य शरीरस्य शिर इव राज्ञां उच्छ्रितहेतुर्भवति । तस्मात् एकविंशोऽग्नि कर्तव्य । तत्र ब्रूम' करणीकारिका'—

त्रिस्तानारप्राक्तादग्रेराश्वमेधिक उच्यते ।
कुर्यात्पुरुषमानेषु तस्य त्रिकरणीं तत ॥
चतुरस्रे समे क्षेत्रे प्रमाण पुरुषो यथा ।
जानीयादक्ष्णया रज्जु तस्य द्विकरणीं बुध ॥
कर्णवर्गो यतो बाहू कोटिवर्गावुभौ युतौ ।
विस्तार पुरुषा यस्मिन् आयामो द्विकरण्यथ ।
अक्ष्णया रज्जुरेतस्य त्रिकरण्युपजायते ॥
करोति पुरुषस्थानस्थिता सप्तविधा तु सा ॥
तस्या एव चतुर्थांशश्चतुर्भागीयकल्पना ।
तस्यार्धेनैव तत्पादा कल्पनीया विजानता ॥
तस्या पञ्चमभागाद्यै तद्भागीयादिकल्पना ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
एकविंशोऽनुवाक'.

[1]दे॒वा वा अ॑श्वमे॒धे पव॑माने । सु॒व॒र्गं लो॒कं न प्राजा॑नन् । तमश्वः॒ प्राजा॑नात् । यद॑श्वमे॒धेऽश्वे॑न॒ मेध्ये॑नोद॑श्चो बहिष्पव॒मान॑ꣳ सर्प॑न्ति । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॒ प्रज्ञा॑त्यै । [2]न वै म॑नु॒ष्य॑स्सुव॒र्गं लो॒कम॒ञ्जसा॑ वेद । अश्वो॒ वै सु॑व॒र्गं लो॒कम॒ञ्जसा॑ वेद । यदु॑द्गा॒तोद्गा॒येत् । यथाऽक्षे॑त्रज्ञो॒ऽन्येन॑ प॒था प्र॑ति॒पा॒दये॑त् । ता॒दृक्तत् ॥ ८६ ॥ उ॒द्गा॒तार॑मप॒रुद्ध्य॑ । अश्व॑मु॒द्गी॒थाय॑ वृणीते । यथा॑ क्षे॒त्र॒ज्ञोऽञ्ज॒सा नय॑ति ।

[1]देवा वा अश्वमेध इत्यादि ॥ बहिष्पवमाने स्वर्गं लोक नाजानन् देवाः स्वर्गसाधनमस्य रूप नाजानन् इत्यर्थ । अश्वस्तु तं प्राजानात् तस्मात् अश्वेन सह अश्ववाल्मन्वारभ्य उदश्चः सर्पन्ति बहिष्पवमान तत्स्वर्गस्य प्रज्ञानाय भवति ॥

[2]न वा इत्यादि ॥ गतम् । अञ्जसा आर्जवेन । अक्षेत्रज्ञः क्षेत्राभियोगरहित, स यथा अन्येन अनृजुना मार्गेण प्रतिपादयेत् अमार्गेण प्रस्थापयेत् क्लेशयति इष्टदेश न प्रापयति तुल्य तत् यत् बहिष्पवमानक्षेत्रे स्वर्गमार्गज्ञानविधुरो मनुष्य उद्गाता उद्गायेत्, तस्मान्मनुष्यमुद्गातारमपरुद्ध्य निरास्य अश्वं वृणीते उद्गीथाय उद्गातृकार्यार्थम् । औणादिक' थप्रत्यय । यथेत्यादि । गतम् । समष्टयै ऋजुमार्गज्ञत्वादश्वस्य सम्यक् स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

एवमेवैनमश्वस्सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति । पुच्छं-मन्वारंभन्ते । सुवर्गस्यं लोकस्य समंष्ट्यै । ³हिं करोति । सामैवाकः । हिं करोति । उद्गीथ एवास्य सः ॥ ८७ ॥ वडंवा उपं रुन्धन्ति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । अथो यथोंपगातारं उपगायंन्ति । तादृगेव तत् । ⁴उदंगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमेवावरुन्धे । अथो ऋख्सामयोरेव प्रतितिष्ठति ।

---

³हिं करोतीति ॥ 'वडवा उपरुन्धन्ति' इति वक्ष्यति ता दृष्ट्वा यदश्वो हिं करोति हर्षेणाभिहिंकरोति सामैवैतत्करोति गानस्थानीयो हिंकारः । हिं करोतीति । परिगानादिसामव्यावृत्त्यर्थं पुनर्वचनम् । अस्य उद्गातृत्वेन वृतस्य उद्गीथः उद्गानस्थानीय एव हिंकारः । वडवा अश्वस्त्रियः उपरुन्धन्ति अश्वस्य समीपे दृष्टिपथे स्थापयन्ति मिथुनत्वाय मिथुनीभावाय, प्रजात्यर्थं च तद्भवति । अथो अपि उपरुद्धवडवा अश्वस्य हिंकारं श्रुत्वा यत् प्रत्यभिहिंकुर्वन्ति तदुद्गातॄणामुपगानस्थानीयम् ॥

⁴उदगासीदिति ॥ अयमश्वो मेधार्हं उदगासीत् उद्गानमकार्षीदिति हिंकारानन्तरमाह । 'यमरमनम' इति सक् । अश्वः प्राजापत्यः तद्देवत्यः उद्गीथः स्वयं प्रजापतिरेव लोकवृद्धिहेतुत्वात्, तस्मात् अश्वस्योदगासीदिति वचनेन प्रजापत्यात्मकमुद्गी-

[5]हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च । अथो हिरण्यज्योतिरेव यजमानस्सुवर्गं लोकमेति॥

तथ्स उपाकरोति चत्वारि च ॥ २२ ॥

[1]पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे

थमवरुन्धे । अथो अपि च ऋक्सामयोः सर्वासु ऋक्सामसु च प्रतिष्ठितो भवति यजमानः प्राजापत्योद्गीथलाभात् ॥

[5]हिरण्येनेति ॥ बहिस्स्थानस्थितहिरण्येन स्तोत्रमुपाकरोति आरम्भयति । मुखतः आरम्भतः प्रभृति यजमाने प्रजासु च ज्योतिर्दधाति । अपि च यजमानो हिरण्यज्योतिः हिरण्यसदृशज्योतिः हितरमणीयज्योतिर्वा स्वर्गं गच्छति ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे द्वाविंशोऽनुवाकः

---

[1]पुरुषो वा इति ॥ पुरुषः परमात्मा स एव स्वयं यज्ञः सर्वपरिस्पन्दाधारत्वात्, यज्ञः एव स्वयं प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वः प्रधानसाधनत्वात् । तथा सति यदश्वे यूपस्थानीये निश्चले पशून् पर्यङ्ग्यान् नियुञ्जन्ति तद्यज्ञादेव यज्ञमेवोपसंप्राप्य यज्ञं प्रयुङ्क्ते, यज्ञसाधनत्वात् पशवो यज्ञाः । प्राजापत्यस्यास्य अश्वस्य यज्ञत्वात् यज्ञ एव यज्ञ प्रयुक्तो भवति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अस्मिन् पक्षे 'पुरुषो वै यज्ञः' इत्यवक्तव्यं स्यात्,

पशून्नियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । [2]अश्वं तूपरं गोमृगम् । तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव तथ्सꣳश्यति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम् । [3]आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते ॥ ८९ ॥ तस्मात्पूर्वाग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति । पौष्णमन्वञ्चम् । अन्नं वै पूषा । तस्मात्पूर्वाग्नावा-

---

तस्मात् अन्यथा व्याख्यायते—'वाताद्यज्ञ प्रयुज्यताम्'* इति यज्ञात्मर्वयज्ञाधारात् पुरुपादुपादाय अश्वे यज्ञ प्रयुङ्क्ते । इदानीं यज्ञ प्रजापतिरित्यनेन किमिति चेत् यज्ञसाधनाना यज्ञत्वमनेन सावयति ॥

[2]अश्वादींस्त्रीनग्निष्ठे यूपे आलभते नियुनक्ति । सेनामुखमिति । सेना बल तस्य मुखं उपक्रम तत्संश्यति तीक्ष्णीकरोति, तस्मात् सशितत्वात् बलादभिन्नत्वाच्च राज्ञो मुख भीष्मं भयानक भावुकं भवितु शीलनत । 'लपपतपद' इत्युकञ् । बिभेत्यस्मादिति भीष्म 'भियष्षुग्वा' इति मक् ॥

[3]आग्नेयादय छागा ललाटे अश्वस्यालभत इति सर्वत्र । पुरस्तात् पूर्वभागे नासिकापुटयोरूर्ध्वं पुरस्ताद्भागे आग्नेयम् । पौष्णं तु अन्वञ्चं तेनानुगत ललाट एव । तस्मात् आह वनीय पूर्वस्या दिशि स्थापयन्ति । पौष्णस्यान्नात्मनो ललाट एव नियोजनात् आहार्यं होतव्य सर्वं पूर्वाग्नावेवाहरन्ति जुह्वति ।

---

*ब्रा ३-७४

हार्यमाहरन्ति । [4]ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्टात् । ऐन्द्रो वै राजन्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि गृह्णाति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः । [5]आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ १० ॥ तस्माद्राजन्यो बाहुबली भावुकः । [6]त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । सक्थ्योरेव वीर्यं धत्ते । तस्माद्राजन्य ऊरुबली भावुकः । शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोपरिष्टाद्धत्ते । अथो

अत्र सर्वत्र उक्तस्थाननियोजनासंभवे तत्स्थानस्मृतिमात्रमेव कृत्वा अग्निष्वेव नियोजनम् ॥

[4]उपरिष्टादिति ॥ ग्रीवाया उपरिभागे । केचिदाहु 'ललाटप्रदेशमतीत्य ऊर्ध्वप्रदेशे' इति । तयोरन्नात्मनो पौष्णयोर्मध्ये राजन्यात्मन ऐन्द्रस्य स्थितत्वात् अन्नाद्येनोभयतः परिगृह्णाति यजमानम् । तस्मात् राजन्यः समृद्धान्नादनशील ॥

बाहुवोरिति ॥ तन्वादित्वादुवङ् ॥

[6]लोमशसक्थाविति ॥ लोमवदूरू । 'सक्थ चाक्षान्तात्' इत्यच् समासान्त । सक्थ्योरिति । 'ई च द्विवचने' इतीकार ॥

[7]शितिपृष्ठौ श्वेतपृष्ठौ । 'शितेर्नित्या बह्वच्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथो अपि च कवचद्वयस्थानीयौ एतौ पशू अभितः उभयोः पार्श्वयोः पर्यूहते आमुञ्चते कवचद्वय वा

कवचे एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजन्यस्सन्नद्धो वीर्यं करोति । [8]धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्यामेव प्रति तिष्ठति । [9]सौर्यं वलक्षं पुच्छे । उथ्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुथ्सेधं भये प्रजा अभि सꣳश्रयन्ति ॥ ११ ॥

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ॥ २३ ॥

साङ्ग्रहण्या चतुष्टय्यो यो वै यः पितुश्चत्वारो यथा निरुक्तं प्रजापतये त्वा यथा प्रोक्षितं विभूराह प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन प्रजापतिर्न किञ्च न सावित्रमाब्रह्मन्प्रजापतिर्देवेभ्यः प्रजापती रक्षाꣳ-

---

सर्वशरीरे पर्यूहते अभ्यूहते तद्वीर्यं वीरकर्म शत्रुनिग्रहादि करोति ॥

[8]पृषोदरं श्वेतबिन्दुचितोदर, 'उदराश्वेषुषु' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति व्यञ्जनलोपः । अधस्तादिति उदरे । प्रतिष्ठामिति अधोभागसाम्यात् । गतमन्यत् ॥

[9]वलक्षं वलक्ष श्वेतं श्वेताक्षमिति । अश्वस्योत्सेधमुच्छ्रितत्वं उच्छ्रितसौर्यसम्बन्धेन करोति सर्वभयनिवृत्तिसामर्थ्यमश्वस्य यथा

सि प्रजापतिमीप्सति विभूरश्वनामान्यम्भाꣳस्येकयूपो राज्जुदालमेकविꣳशो देवाः पुरुषस्त्रयोविꣳशतिः ॥ २३ ॥

साङ्ग्रहण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां देवानेव त्रयं इमे सितायं प्राणापानाविवास्मिन्तस्माद्राजन्यं एकनवतिः॥ ९ १

हरिः ओम् तत्सत्.

स्यादिति । तस्मात् उत्सेधस्य भयनिवृत्तिहेतुतया श्रुतिप्रतिपादितत्वात् अद्यापि भये परचक्रादौ समुपस्थिते उत्सेधं उच्छ्रितं पर्वतादिकं प्रजाः भयनिवृत्तये अभिसंश्रयन्ति आभिमुख्येन भजन्ते ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके अष्टमप्रपाठके अश्वमेधे त्रयोविंशोऽनुवाकः .

समाप्तश्च प्रपाठकः.

ग्राम॑योर्ग्रामा॒न्तौ स्या॑ताम् ॥ २ ॥ ऋ॒क्षीकाः॑ पुरु-
ष॒व्या॒घ्राः प॑रिमो॒षिणं॑ आव्या॒धिनी॑स्तस्क॑रा अर॑-
ण्ये॒ष्वाजा॑येरन् । 'त॒दा॑हुः । अप॑शवो॒ वा ए॒ते ।
य॒दा॑र॒ण्याः । य॒दा॑र॒ण्यैस्स॒ꣳस्था॒पये॑त् । क्षि॒प्रे यज॑-
मा॒नम॒रण्यं॑ मृत॒ꣳ ह॑रेयुः । अ॒रण्या॑यत॒ना ह्या॑र॒-

तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्, ते विरुद्धं का-
मयेयुः परस्परस्य बाधका भवेयुः तादृशत्वादारण्यानामपि । वि-
दूरमिति द्वयोः ग्रामयोः द्वौ ग्रामान्तौ ग्रामसीमानौ ग्रामयो-
र्विदूरं यथा तथा स्याताम् भवर्तेयाताम् अरण्यमायत्वेनानावृत-
त्वात् निजसीमातिक्रमेण वृत्तेः । यथा द्वयोरेवं सर्वेषामिति तेन
पुनर्ग्रामग्रहणम् । ऋक्षीकादयो हिंस्रजन्तवः । त एवारण्ये-
ष्वाजायेरन् सर्वतो जायेरन्, न तु मृगवानरतापसमयूरादयः ।
पुंव्याघ्राः पुरुषव्याघ्राः । परिमोषिणो मार्गचोराः । आव्या-
धिन्यः सर्वतस्ताडयित्र्यस्सेनाः, या गणशो वर्तमानाः हिंसन्ति
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्कराः मायाविनो
हर्तारः 'तद्बृहतोः' इति सुट् ॥

'तदाहुरिति ॥ तत्र आरण्यसंस्थापनायां दोषान्तरमप्याहुः ।
अपशवः पशुकार्याकरणादारण्याः ; तस्मात् आरण्यसंस्थापनायां
पशुयागो न कृत इति वृथा आरण्यपशुहिंसाकारिणं क्षिप्रे काले
मृतं यजमानं अरण्यं हरेयुः प्रापयेयुः । अरण्यायतना ह्यारण्याः
पशवो भवन्ति । आरण्यपशुयाजिनो यजमानस्य इदमेव फलं

ण्याः पशव इति । यत्पशूनालभेत । अनवरुद्धा अस्य पशवस्स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुथ्सृजेत् ॥ ३ ॥ यज्ञवेशसं कुर्यात् । [5]यत्पशूनालभते । तेनैव पशूनवरुन्धे । यत्पर्यग्निकृतानुथ्सृजत्ययज्ञवेशसाय । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवेशसं भवति । न यजमानमरण्यं मृतꣳ हरन्ति । ग्रा-

स्यात् । यत्पशूनिति । अथ यद्यारण्याना पशूना आलम्भ एव न क्रियते आलभ्य तैरसंस्थापने दोषो भवति चेद्वरमनालम्भ एवेति भाव । तन्न सुन्दरमित्याह—अनवरुद्धा इति । आलम्भनमात्रमकुर्वाणस्य अस्य यजमानस्य आरण्याः पशवोऽनवरुद्धा अविधेयास्स्यु । यदित्यादि । गतम् । अथ मतं आलभ्यैवारण्या' पशव पर्यग्निकरणानन्तरमुत्स्रष्टव्या', तत उभयथापि दोषप्रसक्तिर्न भविष्यतीत्याक्षिपति । यज्ञवेशसमिति । यागार्थमालम्भनं, तत्रालब्धानामयाग कुर्वन् यज्ञविनाशकार्येव स्यात् । कुतस्त्यमिदं पूर्वापरविप्रतिषिद्ध प्रयोगज्ञानमिति भावः । वेशसशब्दात् 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच् समासान्त' ॥

[5]समाधत्ते—यदिति ॥ आलब्धव्यास्तावदारण्याः पशव' तेन पशवोऽवरुध्यन्ते । अथ यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति पर्यग्निकरणं कृत्वैव, न त्वालम्भनानन्तरं, तदयज्ञवेशसाय भवति पर्यग्निकरणव्याजेन अग्नावेवैते हूयन्ते इति नालब्धायागदोषप्रसङ्ग इति भावः । तस्मादालम्भात् अवरुद्धाः पशवो भवन्ति । याग-

म्यैस्सꣳस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतः । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते ॥ ४ ॥

ऋतवस्स्यातामुथ्सृजेथ्स्यंतस्त्रीणि च ॥ १ ॥

¹प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स एतानुभयान्पशूनपश्यत् । ग्राम्याꣳश्चारण्याꣳ-

स्य च कृतत्वान्न यज्ञवेशसं भवति । आरण्यैरसंस्थापनात् न यजमानस्य मृतत्वं, आरण्यानामहिंसितत्वात् न चास्यारण्यैर्हरणं, अनारण्ययाजित्वात् । न च कर्मणः संस्थाशून्यता ग्राम्यैः पशुभिः क्षेमहेतुभिः संस्थापनात् । ततश्च पितापुत्रौ समवस्यतः संगतमविरुद्धमेवावस्यतः अविमतिपिद्धमनी भवतः । अध्वानश्च संक्रामन्ति अध्वचारिणस्सम्यक् निर्बाधं चरन्ति । ग्रामयोश्च ग्रामान्तौ संगतान्तिकं यथा तथा भवत. मत्यासन्नाविव भवतः श्रद्धेयत्वेनावृतत्वात् । ऋक्षीकादयश्च हिंस्रा अरण्येष्वपि नैव जायन्ते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

¹प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ गतम्* ॥

* ब्रा. ३-९-१.

र्भं । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववारुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध । आरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् ॥ ५ ॥ अमुं तैः । [2]अनवरुद्धो वा एतस्य संवथ्सर इत्याहुः । य इतइतश्चातुर्मास्यानि संवथ्सरं प्रयुङ्क्त इति । एतावान् वै संवथ्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः पशव आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैस्संवथ्सरं यजमानोऽवरुन्धे । [3]वि वा एष प्रजया पशुभिर् ऋ-

[2]अनवरुद्ध इति ॥ अविधेयीकृतोऽस्य संवत्सर इत्याहुः पुराविद । कस्य? य इतइत अर्वागेव स्थापयित्वा यज्ञाक्रतामनीत्वा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यपशून् अनालभ्य सवत्सरं सवत्सरसाध्य सवत्सरात्मक कर्म वा प्रयुङ्क्ते चातुर्मास्यात्मा हि सवत्सर तैर्व्याप्तत्वात् । इतइति वर्जनवाची निपात इति केचित् । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । चातुर्मास्यालम्भे प्रत्यक्षमव्यवधानेनैव सवत्सरोऽवरुद्धो भवति । कृष्णग्रीवादयस्सचरा सचरात्मका चातुर्मास्यपशवः पञ्चत्रिंशदधिक शतम्॥

[3]वि वा एष इत्यादिरैकादशिनाना विधि ॥ प्रजया पशुभिश्चाय व्यृद्धो विहीनो भवति । क? य सवत्सरसाध्य प्रयुङ्क्ते ब्रह्मचर्यरक्षणात् प्रजाव्यृद्धि । प्रत्यवेक्षणाद्यभावात् पशु-

ध्यते । यस्संवथ्सरं प्रयुङ्क्ते । संवथ्सरस्सुवर्गो लोकः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै पशवं एकादशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशवं आलभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽवरुन्धे । प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाऽश्वमेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामा-

व्यृद्धिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्स्यादित्याह— संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव संवत्सरात्मकं कर्म तद्धेतुत्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराध्नोति न भ्रेषयति । प्रजापशुव्यृद्धिरेव । तत्र कस्समाधिरित्याह—प्रजा वा इति । एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात् ऐकादशिनानां पशूनां आलम्भनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां पशूंश्चावरुन्धे यजमानः । एकादश परिमाणमस्याः यूपरीतिः एकादशिनी 'शङ्क्तोर्डिनिः' तत्सम्बन्धिनः पशवः ऐकादशिनः द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादिवारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिकाः 'अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिः'† इत्याद्या एकादश ॥

[4]प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अन्नं, सा सृष्टयनन्तरमेवाश्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

*स. ५-५-२२. †सं. ५-५-२४.

प्रीत । तामाप्त्वा दशिभिरवरुन्ध । यद्दशिन आलभ्यन्ते ॥७॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे । एकादशदशत आलभ्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशूनेवावरुन्धे । [6]वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पश-

---

प्रजापतिस्तां विराजमनु वशीकृत्य दशिभिः पशुभिः प्रायुङ्क्त प्रयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाणमेषां इति दशिनः । पूर्ववत् डिनिः । 'इन्द्राय राज्ञे सूकरः'* इत्येकादशभिरनुवाकैरुक्ताः दशिन एकादशाधिकं शतं पशवः । यद्दशिन इत्यादि । गतम् ॥

एकादशदशत इति ॥ दशानां वर्गो दशत् 'पङ्क्तिविंशति... दशतौ वर्गे वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे'* इत्यनुवाके एकादश पशवः, तत्कथमुच्यते, ततश्च एकादशदशतः कथं स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति ज्ञापयतीति मन्तव्यम् । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यत इति वा । यद्वा—अवयवसंख्या एव समुदाये वर्तत इति एतदनेन व्युत्पादयति । तेन 'त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सादयन्ते'† इत्याद्युपपन्नं भवति । पदैर्हि त्र्यक्षराणि । एकादशाक्षरेत्यादि । गतम् । त्रिष्टुप् छन्द इत्यादि ॥

[6]वैश्वदेवो वा इत्यादि ॥ विश्वे देवा अस्य देवता । अस्य प्राजापत्यत्वात् देवतैकत्वेन तदपेक्षोपचारात् सर्वे पशवोऽश्वो भव-

* सं. ५-६ ११   † ब्रा १ १ ६

ध्यते । यस्संवथ्सरं प्रयुङ्क्ते । संवथ्सरस्सुवर्गो लोकः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराप्नोति । प्रजा वै पशवं एकादशिनीं । यदेत ऐकादशिनाः पशवं आलभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽवरुन्धे । [1]प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाऽश्वमेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामा-

व्यृद्धिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्स्यादित्याह—संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव सवत्सरात्मकं कर्म तद्धेतुत्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराप्नोति न प्रेप्यति। प्रजापशुव्यृद्धिरेव । तत्र कस्समाधिरित्याह—प्रजा वा इति। एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात् ऐकादशिनाना पशूना आलम्भनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां पशूंश्चावरुन्धे यजमान । एकादश परिमाणमस्याः यूपरीते एकादशिनी 'शङ्छतोऽडिनि' तत्सम्बन्धिन पशवः ऐकादशिनः द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादिवारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिका 'अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिः'[†] इत्याद्या एकादश ॥

[1]प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अन्नं, सा सृष्टयनन्तरमेवाश्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

*स. ५-५-२२. †स. ६-५-२४.

मैत । तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिनं आलभ्यन्ते ॥ ७॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे । [5]एकादशदशान् आलभ्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशूनेवावरुन्धे । [6]वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पश-

---

प्रजापतिस्तां विराजमनु लक्षीकृत्य दशिभिः पशुभिः प्रायुङ्क्त प्रयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाणं एषां इति दशिनः । पूर्ववत् डिनिः । 'इन्द्राय राज्ञे सूकरः'* इत्येकादशभिरनुवाकैः उक्ताः दशिनः एकादशाधिकं शतं पशवः । यद्दशिन इत्यादि । गतम् ॥

[5]एकादशदशान् इति ॥ दशानां वर्गो दशत् 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे'* इत्यनुवाके एकादश पशवः, तत्र च दशत्वाभावात्, ततश्च एकादशदशतः कथं स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति ज्ञापयतीति मन्तव्यम् । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यत इति वा । यद्वा—अवयवसंख्या एव समुदाये वर्तन्त इति एतदनेन व्युत्पादयति । तेन 'त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सादयन्ते'† इत्याद्युपपन्नं भवति । पञ्चैव हि तत्राक्षराणि । एकादशाक्षरेत्यादि । गतम् । त्रिष्टुप् छन्दः इत्यादि ॥

[6]वैश्वदेवो वा इत्यादि ॥ विश्वे देवा अस्य देवताः । अस्य प्राजापत्यत्वात् देवतैक्येन तद्भेदोऽस्त्यागतः सर्वे पशवोऽश्वो भव-

---

* सं. ६ ६ ११   † ब्रा. १ १ ६

वो भवन्ति । अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवस्समृद्ध्यै ॥ ८ ॥

आरण्यान्लोको दशिनं आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ॥ २ ॥

[1]अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अमुष्मा आरण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभंते ।

ति । अथ नानारूपाः पशवो भवन्ति यथा कश्चित् बभ्रुः कश्चित् कृष्ण इति, तस्मात् अद्यापि नानारूपाः पशवो भवन्ति । अथ बहुरूपाः एकस्या देवताया बहुभेदभिन्नरूपाः पशवो भवन्ति यथा प्राजापत्या एव—कश्चित् रोहित कश्चित् धूम्ररोहित. इति, तस्मात् अद्यापि पशवो बहुरूपा भवन्ति । यथा एकस्यैव पशो कश्चिदवयव कृष्ण कश्चिल्लोहित. कश्चिच्छुक्ल इति । 'बहोर्नञ्वत्' इति नञ्वद्भावात् 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये नवम अश्वमेधे
द्वितीयोऽनुवाक .

---

[1]अस्मै वा इत्यादि ॥ गतम्* । यदारण्यानिति आलभन्ते इत्येव । अधं तैरिति । अवरुन्ध इत्येव । एवमन्यत्रा-

* भा , १-१

इममेव तैलोकमवरुन्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः । उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याश्श्चारण्याश्श्च । उभयोर्लोकयोरवरुद्ध्यै । उभयान्पशूनालभते ॥ ९ ॥ ग्राम्याश्श्चारण्याश्श्च । उभयस्यान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । उभयान्पशूनालभते । ग्राम्यांश्श्चारण्याश्श्च । उभयेषां पशूनामवरुद्ध्यै । [2]त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । [3]ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् ॥ १० ॥ अस्मिन्लोके बहवः कामा इति । यथ्समानीभ्यो देवताभ्योऽ-

---

लम्भे अन्यतरावरोध उभयालम्भेनोभयावरोधः । फलान्तरविधानार्थं द्वितीयं तृतीयं च विदधाति । उभयालम्भेन ग्राम्यारण्यात्मकस्योभयस्य अन्नस्य अवरोधः, उभयेषां पशूनां अवरोधश्च ॥

[2]त्रयस्त्रय इति ॥ एकैकस्यै देवतायै त्रयस्त्रयः पशवो भवन्ति । यथा रोहितादयस्त्रयः प्राजापत्या बभ्रादयस्त्रयो रौद्राः तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य इत्यादि । तत्त्रित्वान्वयात् लोकत्रयाप्त्यै भवति ॥

[3]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ कस्मात् कारणात् अस्मिन् मनुष्यलोके एकैकस्य पुरुषस्य बहवः कामा रुचयो भवन्ति? इति ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति, उत्तरं—यदित्यादि । समानीभ्यो

न्येऽन्ये पशव आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके कामान्दधाति । तस्मादस्मिन्लोके बहवः कामाः। [4]त्रयाणां त्रयाणाꣳ सह वपा जुहोति । त्र्यावृतो वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एषां लोकानां क्लृप्त्यै । [5]पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिꣳसायै ॥ ११ ॥

अवरुद्ध्या उभयान्पशूनालभते
सत्यादहिꣳसायै ॥ ३ ॥

देवताभ्यः एकैकस्यै देवतायै अन्येऽन्ये पृथक्स्वभावा पशव आलभ्यन्ते, यथा एकस्मै प्रजापतये रोहितादयस्त्रय, तेनायमस्मिन् लोके बहून् कामान् दधाति स्थापयति यजमान। तस्मात् अद्यत्वेऽपि बहव कामा भवन्ति ॥

[4]त्रयाणां त्रयाणामिति ॥ एकदेवत्यानां प्राजापत्यादीनाम्। त्र्यावृत इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

[5]पर्यग्निकृतानिति विहितस्यानुवाद अहिंसाया इति हेतुकथनार्थं ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मण वृत्तौ नवमे प्रपाठके
अश्वमेधे तृतीयोऽनुवाकः

---

*प्रा १ ८-१०

'युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥ १२ ॥ इमे वै लोकाः परितस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । 'रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति । युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युनक्ति । हरी विपक्षसेत्या-

---

'युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुरि अश्वमलंकृतं युनक्ति ॥ असौ वा इत्यादि । ब्रध्नादिगुणयोगादादित्यादियोजनेन अश्वयोजनं स्तौति । अस्मै यजमानाय आदित्यादिमानयं यथा स्यादिति । एतदर्थमेवादित्यादीन् स्वकार्येषु व्यापारयतीत्यर्थः । बृंहणात् ब्रध्नः आदित्यः । आरोचनादरुषोऽग्निः । सदा चरणात् चरन् वायुः । परित स्थितियोगात् परितस्थिवांसो लोकाः, विभक्तिव्यत्ययः ॥

'रोचन्त इति पृष्ठमध्यमं युज्यते ॥ एतदर्थमेव दिवि नक्षत्राणि रोचयति प्रकाशयति । युञ्जन्त्यस्येति प्रष्टिं युनक्ति । कामान् अभिमतानर्थान् । इमे इयं च असौ च इमे द्यावापृथिव्यौ । 'त्यदादीनां यत्परम्' इतीदमः शेषः । हरी हर-

ह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युनक्ति ॥ १३ ॥ शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति । एता एवास्मै देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । [1]केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश एवैनꣳ राज्ञां गमयति । जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथायजुरेवैतत् । ये ते पन्थानस्सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ १४ ॥ [2]परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य

णकुशले । विपक्षसा विविधपार्श्वे । धृष्णू धारणशीले नृवाहसा नराणां वहनकुशले । एवमेता देवता अस्मै यजमानाय भस्याभिमामपादनार्थं युनक्ति अश्वादियोजनव्याजेन, तत्स्वर्गस्य सम्यक्प्राप्तये भवति ॥

[1]प्रतिमुञ्चति रथे स्थापयति ॥ राज्ञां मध्ये एनमेव राजानं यशो गमयति नयत्येव इति यावत् । प्रसिद्धत्वात् यथायजुरिति । 'अनाविद्धया तन्वा जयत्वम्'* इत्यादि यथा मन्त्रो वदति तथा तद्भवत्येव । अभिजित्या इति । मार्गे विरोधोपलम्भात् देवतापक्षपाताच्च अभिजय ॥

[2]परा वा इत्यादि ॥ उपाकृतोऽश्वो हविर्भूतो मेध्यः अ-

*सं ४-६-६

पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति । एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ताद्दधात्यावृत्त्यै । यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीर्यन्ते । यद्वालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य तत्सं-

---

न्यत्र यदि गच्छेत् एतस्य यजमानस्य यज्ञः परैति विनश्यति, तस्मात् 'एतम्' इति रथसमीपमश्वं नयति । तत्र 'एतं स्तोत.' इत्यादिवचनात् अश्वस्य पश्चाद्वायुस्स्थापितो भवति, तच्चास्य आवृत्त्यै भवति । वायु खलु 'स्तोतः' इति मन्त्रे आमन्त्र्यते प्राणादिवृत्तिभावेन ताल्वाद्यभिघातेन शब्दोत्पादनात् स्तोता शब्दयिता वायुः उच्यते ॥

यथा वा इत्यादि ॥ उपाकरणोत्तरकाले अश्वस्य लोमनिपतनं गृहीतस्य हविषः स्कन्दनस्थानीयं, तस्मात् वालेषु अश्वस्य दीर्घलोमसु काचान् मणीन् सौवर्णराजतमौक्तिकान् महिषीवावातापरिवृक्त्यः आवयन्ति प्रोतान् कुर्वन्ति । तत्सर्वेषां लोम्नां संभरणाय सम्यग्धारणाय भवति—

सौवर्णान् महिषी मणीन् दशशतानश्वाग्रपश्चाद्धान्
वावाता वलने मणीन् दशशतान् प्रत्यग्ग्रहाद्राजतान् ।
प्रत्यक्पुच्छाणि सहस्रमेव परिवृक्त्यश्वस्य तेन्मौक्तिकान्
सव्यदक्षाद्धमणीनथैनु मधुपप्रान्त्यविमग्नकं ॥

भरन्ति ॥१५॥ [6]भूर्भुवस्सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयन्ति । भूरिति महिषी । भुव इति वावाता । सुवरिति परिवृक्ती । एषां लोकानामभिजित्यै । हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥१६॥ ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रं च समीची दधाति । सहस्रं भवन्ति । सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोक-

महिष्यास्सचिवस्थाने राजपुत्रशतं स्मृता ।
वावातायाः भटाजप्रदानस्माद्यस्य शतम् ॥
दारास्तु सतग्रामण्याः परिवृक्त्यास्सहायताम् ।
तत्र कुर्वीत पश्चात्र पश्चाद्धर्गपार्ष्णयो ॥

[6]भूरित्यादि ॥ 'स भूरिति व्याहरत्'* इति प्रजापतिना प्रथमदृष्टत्वात् प्राजापत्या व्याहृतयः अश्वः प्राजापत्य इति स्वयैव देवतया अश्वः समृद्धो भवति । महिष्यादित्रयस्य क्रमेण व्याहृतित्रयान्वयो लोकत्रयाभिजयाय भवति ॥

हिरण्ययाः हिरण्मयाः 'ऋत्व्यवास्त्व्य' इति सूत्रे हिरण्ययेति निपात्यते । पक्षान्तरमिदं राजतानामप्युपलक्षणं वा । समीची सङ्गते एकविषये दधाति । सङ्गीता सहस्रं च सहार्थे तेन सहस्रतुल्यस्य स्वर्गस्य अभिजयाय भवति ॥

*ब्रा २ २-४

स्याभिजित्यै ।[8]अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवश्श्रीः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे ॥१७॥ रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे । आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परिवृक्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै पशूनवरुन्धे । पत्नयोऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् ॥१८॥ यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन्तद्दधति । ना-

---

[8]अप वा इत्यादि ॥ अश्वमेधेन यजमानात्तेज आदिचतुष्टय मपक्रामति दीर्घकाल राज्यपरित्यागात् । तत्र च 'वसवस्त्वा'* इत्यादिभिरञ्जन चतुष्टयलाभाय भवति । सहात्पत्यादिना तेज आदेर्गायत्र्यादेश्च अभेद उपचर्यते । 'तेजो वा आज्यम्' इति वाक्यशेषात् आज्येनाभ्यञ्जतीति गम्यते । तस्य च तेजोहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । पशव इति । छान्दसं दस्वत्वम् । श्रीवृद्धि हेतुत्वात्पत्नीनां श्रीत्वम् ॥

*स ७४२०

स्मात्तेजं इन्द्रियं पशवश्श्रीरपक्रामन्ति।[9]लाजी३-

ञ्छाची३न् यशो ममाँ४ इत्यतिरिक्तमन्नमश्वायो-

पाहरन्ति। प्रजामेवान्नादीं कुर्वते। एतद्देवा अन्न-

मत्तैनदन्नमद्धि प्रजापत इत्याह। प्रजायामेवान्ना-

द्यं दधते। यदि नावजिघ्रेत्। अग्निः पशुरासी-

दित्यवघ्रापयेत्। अवं हैव जिघ्रति।[10]आक्रान्

वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी स-

धस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते। एषां लोकानामभि-

जित्यै। समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यश्वस्या-

प्रियो भवन्ति सरूपत्वाय॥१९॥

परिस्तुप इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति त्रीणि च॥४॥

---

[9]अतिरिक्तमिति॥ नक्तहोमशेषं यन्निहितं तदन्नमश्वाय पत्न्य उपाहरन्ति समीपे दधति भक्षणार्थम्। सर्वां प्रजामन्नादनसमर्थां कुर्वते सर्वस्यामपि प्रजायां प्रभूतं अन्नाद्यं स्थापयन्ति एतन्मन्त्रप्रभावात्। यदि नेति। उपाहृतमन्नमिति केचित्। उपपाद्यमाना अप इत्यन्ये। एतन्मन्त्रप्रभावात् अवजिघ्रत्येव॥

[10]अनुमन्त्रयत इति॥ अश्वोपहरणानन्तरम्। आप्रिय इति प्रयाजाना याज्याः, आप्रीतिहेतुत्वादाप्रिय। सरूपत्वाय समानरूपत्वाय भवन्ति॥

इति तृतीये नवमे अश्वमेधे चतुर्थोऽनुवाकः.

[1]तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वद-
तः । तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः ।
[2]दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयतनो वै
ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य
दक्षिणतो दधाति । तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
तरः । उत्तरतो होता भवति ॥ २० ॥ उत्तरत आ-
यतनो वै होता । आग्नेयो वै होता । तेजो वा
अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्-

[1]तेजसा वा इत्यादि ॥ भीष्मस्वभावत्वात् । ब्रह्मोद्यमि-
ति । ब्रह्मणो वादो ब्रह्मोद्यं प्रश्नप्रतिज्ञारूपेण वेदार्थोद्यव-
माय । 'वदः सुपि क्यप् च' इति क्यप् । तत्राश्वमेधस्य
माहात्म्यसमर्थनया यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चसमृद्धिं कुरुतो
ब्रह्मोद्यं वदन्तौ होतृब्रह्माणौ ॥

[2]दक्षिणत इत्यादि ॥ वक्ष्यति 'यूपमभितो वदतः' इति ।
तत्राग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणतो ब्रह्मा आसीनो वदति । उत्त-
रत आसीनो होता वदति । वेद्या दक्षिणतः ब्रह्मणः स्थानम्, उत्त-
रतो होतुः । बृहस्पतिप्रधानत्वात्तद्वत् ब्रह्मा ब्रह्मवर्चसी, अग्निप्र-
धानत्वात् अग्निवद्धोता तेजस्वी, तस्माद् दक्षिणतो वदन् ब्रह्मा
यजमानस्य दक्षिणभागे ब्रह्मवर्चसं दधाति । उत्तरतो वदन्

रोऽर्धस्तेजस्वितरः । [3]यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः । [4]किꣳ स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २१ ॥ दिवमेव वृष्टिमव रुन्धे । [5]किꣳ स्विदासीद्बृहद्वय इ-

---

होता उत्तरभागे तेजो दधाति । तस्मात् दक्षिणोऽर्धे इतरस्मात् ब्रह्मवर्चसितरः उत्तरश्चेतरस्मात् तेजस्वितरः शक्तिमत्तरः ॥

[3]यूपमित्यादि ॥ 'अभितः परितः' इति द्वितीया । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल् । यजमानदेवत्य इति । यजमानप्रधान इत्यर्थः ॥

[4]किंस्विदित्यादि ॥

होतुः प्रश्ना ब्रह्मणस्स्युः प्रतिज्ञा.
अस्त्युत्तरेषु ब्रह्मणा तेषु सम्यक् ।
तत्रागता ये सदस्या यजन्ते
दृष्टाः सर्वे ब्रह्मणः स्थापयन्ति ॥

द्यौर्वा इत्यादिभिर्विशिष्टफललाभार्थतया तत्तत्फलसाधनत्वं प्रश्नानां दर्शयति । वृष्टिहेतुर्द्यौः पूर्वचित्तिः प्रथमं चिन्त्यते बुद्ध्यते सर्वैः स्थितिहेतुत्वात् प्रजानाम् । तस्मादाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वृष्टिलाभः ॥

[5]अश्वो वा इति ॥ अश्वो बृहद्वयं देवानामप्यदनीयत्वात् । तस्मात् बृहचा अश्वादिसमृद्धाल्लाभः ॥

त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । [6]किꣳ स्विदासीत्पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे । [7]किꣳ स्विदासीत्पिलिप्पिलेत्याह । श्रीर्वै पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे ॥२२
[8]कस्स्विदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे । [9]क उ स्विज्जायते पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवावरुन्धे । [10]किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजमि-

[6]रात्रिर्वा इति ॥ पिश अवयवे, तमसा रूपाणि गिलति छादयतीति पिशङ्गिला । पृषोदरादि । तस्मात् प्रभूतान्नो रात्रिमपि विधेयीकरोति ॥

[7]श्रीर्वा इति ॥ भृश प्रजाना प्रीणयित्री पिलिप्पिला प्रीणातेर्यङ्लुकि अभ्यासस्य लिगागमो वर्णविकारोपजनश्छान्दस. । तस्मात् विधेयीकृताहोरात्रत्वात् महतोऽन्नादनसामर्थ्यस्य लाभ. ॥

[8]असौ वा इति ॥ आदित्यस्सर्वदा एकाकी चरति सेनान्यादीनामनुपलम्भात् तस्मात् आदित्यवत्तेजस्वी भवति ॥

[9]चन्द्रमा वा इति ॥ पुनःपुनर्जायते चन्द्रमाश्शुक्लादौ, तस्मात् तेजस्वी भूत्वा आयुष्मांश्च भवति ॥

[10]अग्निर्वा इत्यादि ॥ आग्नेयत्वाद्ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसत्वलाभः ॥

त्याह । अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । [11]किंस्विदावपनं महदित्याह ॥२३॥ अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । [12]पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्याह । वेदिर्वै परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे । [13]पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे । [14]पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे ।

[11]अयं वा इति ॥ ओप्यते सर्वमस्मिन्निति सर्वाश्रयाधारोऽयं लोकः तेनात्र प्रतिष्ठितो भवति ॥

[12]वेदिर्वा इति ॥ 'सा वा इयं सर्वैव वेदिः'* इति पृथिव्याः प्रकृष्टं स्थानं वेदिः तस्मात् पृथिव्या प्रतिष्ठाय वेदिमन्ति कर्माण्यवरुन्धे ॥

[13]यज्ञो वा इति ॥ यज्ञेन यज्ञफलेन सर्वं भुवनजातं नह्यते बध्यते, तस्मात् यज्ञफलान्यवरुन्धे ॥

[14]सोमो वा इति ॥ वृषा सेक्ता अश्वो व्यापक आत्मा तस्य रेतस्स्थानीयस्सोमः सारत्वात् विश्वोत्पत्तिहेतुत्वाच्च । तस्मात् सोमयागानामाहर्ता भवति ॥

* मै ६-१-४.

[15]पृ॒च्छामि॑ वा॒चः प॑र॒मं व्यो॑मेत्या॑ह । ब्रह्म॒ वै वा॒चः प॑र॒मं व्यो॑म । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सम॒ेवाव॑रुन्धे ॥२४॥

होता॑ भवति॒ वै वृष्टिः॑ पूर्वचि॑त्तिर॒न्नाद्य॑म॒ेवाव॑ रुन्धे म॒हदित्या॑ह॒ सोमो॒ वै वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेत॑श्च॒त्वारि॑ च ॥५॥

[1]अप॒ वा ए॒तस्मा॑त्प्रा॒णाः क्रा॑मन्ति । यो॑ऽश्वमे॒धेन॒ यज॑ते । प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ व्या॒नाय॒ स्वाहेति॑ संज्ञ॒प्यमा॑न॒ आहु॑तीर्जु॒होति । प्रा॒णाने॒वास्मि॒न्दधा-

---

[15]ब्रह्म वा इति ॥ वाचः परमं रक्षणस्थानं ब्रह्म वेदः तस्मात् ब्रह्मवर्चसस्याभ ब्रह्महेतुत्वात्तस्य । एवं गूढाभिप्रायेण होत्रा अश्वमेधप्रभावाविष्करणाय कृतान् प्रश्नान् तत्तदभिप्रायविशेषवेदी ब्रह्मा सदस्यानुमानं फलिताश्वमेधप्रभावं च यथायथा प्र निक्षेप्तुमर्हति तथा ब्राह्मणेनैवेत्थं प्रदर्शितमिति बोद्धव्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये नवमे पञ्चमोऽनुवाकः

---

[1]अप वा इत्यादि ॥ बहुना पशुना प्राणवियोजनकरणात् तत्कारिणो यजमानादपि प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् अनेन होमेन यजमाने प्राणान् स्थापयति ॥

ति । नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति । [१]अवन्तीस्स्था-
वन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वा प्रियाणाम् । वर्षि-
ष्ठमाप्यानाम् । निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे
वसो ममेत्याह । अपैवास्मै तन्नुवते ॥ २५ ॥
अथो धुवन्त्येवैनम् । अथो न्येवास्मै ह्नुवते । [२]त्रिः
परियन्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोके-

---

[१]अवन्तीस्स्थेति ॥ अत्र राजपत्न्यो दक्षिणान् केशपक्षा-
नुद्ग्रथ्य सव्यान् प्रस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नाना त्रिभिरवधून्वन्त्य-
स्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं धुवन्त्यः परियन्ति अनेन मन्त्रेण । अथ स-
व्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान् प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वन्त्य-
स्त्रिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो यथा प्रथमे पर्याये । तत्र
मृतोपचारभूतसिग्वातस्थानीयं त्रिभिरश्वस्य अभिधूननं क्रियते । तत्स-
र्वमस्मा अश्वाय अपह्नुवते । अनेन मन्त्रेण स्मरणानि चादधाति ।
अर्थात्वै देवतास्त्वामवन्तु, प्रियत्वादिगुणकं त्वामाह्वयाम इति च
मन्त्रलिङ्गात् । कोऽर्थस्तर्हि मृतोपचारस्थानीयेन त्रिभिरभिधूननेने-
त्याह—अथो इति । परिधवनचक्रेण एनमश्वमेता धुवन्ति
चलयन्ति अप्रेतत्वाज्ञानयन्ति । तदपि किमर्थमित्याह । अथो
इति । सञ्ज्ञपनमेवास्मै निह्नुवते अपलपन्ति न मृतोऽसीति ॥

[२]एभ्य इति ॥ एभ्यस्त्रिभ्यो लोकेभ्यः एनं धुन्वते लो-
कत्रयसञ्चरणसामर्थ्याय लोकस्थितये वा ॥

भ्यों धुवते । [4]त्रिः पुनः परियन्ति । षट्थ् संप-
द्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं धुवते । [5]अप
वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति ॥२६॥ ये यज्ञे धु-
वनं तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव वै पुरुषे
प्राणाः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अप
क्रामन्ति । [6]अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नीमुदा-
नयति । अह्वतैवैनाम् । सुभगे काम्पीलवासिनी-
त्याह । तप एवैनामुपनयति । सुवर्गे लोके संप्रो-
र्ण्वाथामित्याह ॥२७॥ सुवर्गमेवैनां लोकं गमय-

[4]त्रिः पुनरिति ॥ पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति साम-र्थ्यान्मध्ये त्रिः परियन्तीत्युक्तं भवति । तदाह—'नवकृत्वः परियन्ति' इति । ऋतुभिरिति । ऋतवो हि मृतमप्युत्थापयेयुरिति भावः ॥

[5]ये यज्ञ इति ॥ ये प्रेतोपचारं शिखिभिर्धुवनं यज्ञे दैवे कर्मणि कुर्वते । गुणाभावश्छान्दसः । तत्र नवत्वान्वयात् प्राणानात्मनि दधते महिष्यादयः । ततः प्राणा एभ्यो नापक्रामन्ति ॥

[6]अम्ब इत्यादिना महिषीमलंकृतामुदानयति हस्ते गृह्णाति रमणवत् आह्वयत्येनामनेन कर्मणे । तप एवेति । संतापहेतुत्वात् अश्या एतत्तपस्स्थानीयं यन्मृतेन मिथुनीभवनम् । स्वर्ग-

ति । [7]आऽहमंजानि गर्भधमा त्वमंजासि गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धंत्ते । [8]देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्सूचीभिरसिपथान्कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह ॥२८॥ यथा यजुरेवैतत् । [9]त्र्यय्यस्सूच्यो भवन्ति । अयस्मय्यो

मेवेति । स्वर्गमनायैवेदं कर्म भवत्यस्या इत्यर्थं छादनं यत्क्रियते छादितत्वात्स्वर्गस्य ॥

[7]एवं प्रहेळिकास्थानीयान्यन्यपराणि एतानि वाक्यानि कर्मप्राशस्त्यप्रतिपादनपरतया व्याख्यायन्ते ब्राह्मणेन—प्रजा वा इति॥ गर्भधारणवाचोयुक्तिः सर्वप्रजापशुधारणसामर्थ्यं कर्मणः ख्यापयति ॥

[8]देवा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्सूचीभिरिति । विशसनकाले यैः पथिभिरसिर्गच्छति तान् असिमार्गान् सूचीभिः कल्पयन्ति महिष्यादयः । तन्मार्गज्ञानं स्वर्गस्य प्रज्ञात्यै भवति। गायत्रीत्यादि । 'गायत्री त्रिष्टुप्'† इत्यारभ्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्यादयः क्रमेण कल्पयन्ति । यथायजुरिति । गायत्र्यादिभिरेवासिमार्गाः प्रवर्तिता भवन्ति ततः ऋत्विजां नापराधः॥

[9]त्र्यय्य इति ॥ त्रयोऽवयवा आसामिति । 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्' इत्ययजादेशः । अयस्मय्य इति । 'अयस्मयादीनि

* ब्रा. ३-८-२२. † सं. ५-२-११.

रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मय्यः । अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अयस्मय्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति । [10]कस्त्वा छ्यति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहिंसायै ॥ २१

हुवते क्रामन्त्यूर्ण्वाथामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च ॥ ६ ॥

छन्दसि' इति भत्वम् । लोकत्रयानुसारेण महिष्यादिक्रमो नादृतः । तदेवाह अस्य वा इति । उत्तरोत्तरप्रशस्तत्वादेवमुक्तम् । हरिण्यः सौवर्ण्यः ॥

> सौवर्णीभिः पथोऽमेर्जनयति महिषी क्रोडकण्ठान्तराळे
> वावाता राजतीभिर्विरचयति पथः क्रोडनाभ्यन्तराळे ।
> शिष्टे गात्रेऽसिमार्गान् रचयति परिवृक्त्येवमेवायसीभिः
> कण्ठादौ स्यादसक्तादधि(सि)पथकरणं सौकरीयं विशस्तिः ॥

[10]कस्त्वेत्यश्वस्य त्वचमाच्छिनत्ति ॥ तत्र कः प्रजापतिरेव त्वा छ्यति छिनत्ति नाहमिति वचनात् अहिंसायै भवत्यात्मनः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः

[1]अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति । [2]वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्यूहति । [3]अथास्या मध्यमेधतामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ ३० ॥ श्रियमेवावरुन्धे । [4]शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शी-

---

[1]अप वा इत्यादि ॥ दीर्घकालं राजोपचारविरहात् श्रीश्च राष्ट्रं चास्मात् अपक्रामति । श्रीर्वा इति । तदुभयसाधनत्वात्तच्छब्द्यम् । तत्र योन्युच्छ्रयणवाचोयुक्त्या श्रीराष्ट्रयोरुच्छ्रितिहेतुत्वं कर्मणो दर्शयति ॥

[2]राष्ट्रं वा इति ॥ भरणीयत्वात् राष्ट्रं भारः । योन्युच्छ्रयणस्य वेणुभारोच्छ्रितिहेतुसाम्यात् राष्ट्रमस्मै पर्यूहति परितस्समूहीकरोति अपक्रान्तमेकत्र मक्तिरथं स्थापयति ॥

[3]श्रीर्वा इति ॥ योनिमध्ये धनवाचोयुक्त्या राष्ट्रमध्यात्मकश्रीलाभः ॥

[4]क्षेम इति ॥ योनिमध्ये धने शीने वाते पुनत उपमानत्वकथनात् तस्य च राष्ट्रक्षेमहेतुत्वात् यजमानस्य क्षेमलाभः, येन राष्ट्रं नापक्रामति ॥

तो वार्तः । क्षेममेवावरुन्धे । [5]यद्धरिणी यवमत्ती-त्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति । [6]न पुष्टं पशु मन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति ॥ ३१ ॥ [7]शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्वै-शीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते । [8]इयं यका शकुन्तिकेत्याह ।

---

[5]विड्वा इति ॥ विट् प्रजा हरिणीस्थानीया बलिहरणात् पोष्यवर्गत्वाच्च । राष्ट्रं स्वय यवः तेन धार्यमाणत्वात् । अत्र योनिभोगे हरिण्या यवादनसाम्यकथनात् तादृशे विड्राष्ट्रे समीची संगते स्थापयति । ऋत्विगादिना क्विनि, 'समस्समि' इति सम्या-देशे, 'चौ' इति दीर्घत्वे, 'नपुंसकाच्च' इति शिभावः ॥

[6]तस्मादिति ॥ योनिभोगे तृप्त्यभावस्य अतृप्तहरिणीभोगस्य उपमानत्वं कथयता पर्याप्तसाप्रतत्वाभिधायकपुष्टिपशुग्रहणं कुर्वता राज्ञः पशुपुष्टि. वृत्तिर्न भवतीति सूचितम् ॥

[7]अश्वमेधयाजी निकृष्टवैश्यवृत्तिभाक् न भवतीति स्थाप्यते— तस्मादिति ॥ कामुकाया. धनाया नास्तीति दर्शयता यदर्य-ग्रहणं कृतं तस्मात् वैशीपुत्रं वैश्यस्त्रीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति अर्यशब्दो निपात्यते ॥

[8]विड्वा इति ॥ प्रजा शकुन्तिका शकुन्तवदनवस्थितत्वात् क्षुद्रकस्वभावत्वाच्च सर्वकार्येषु । राष्ट्रमेवाश्वमेधः सर्वराष्ट्रसाध्यत्वात् ।

विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीची दधाति । [9]आहलमिति सर्पतीत्याह । तस्माद्राष्ट्राय विशस्सर्पन्ति । [10]आहतं गभे पस इत्याह । विड्वै गभः ॥ ३२ ॥ राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् । [11]माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै माता ।

तत्र अनुरागातिशये शकुन्तिकोपमानकथनात् विड्राष्ट्रे समीची नित्यानुरक्ते स्थापयति यथाऽस्मान्नापक्रामति ॥

[9]तस्मादिति ॥ दयितविरहाक्षमत्वं स्त्रीणां दर्शयता कुर्यादित्यसमन्तादाकृष्य भर्तृदेशमेव सर्पतीति यदुक्तं तस्मात् राष्ट्राय परराष्ट्रविजयाय विशः सर्पन्ति अस्य वा राष्ट्रं प्रपद्यन्ते नापक्रामन्ति ॥

[10]विड्वा इति ॥ प्रजा गभः गर्भः वर्णलोपः, भगो वा वर्णविपर्ययः, तत्रोत्पन्नत्वात् । राष्ट्रमेव पसः गुह्यं शेफो वा राष्ट्रवृद्धिहेतुत्वात् । तत्र योन्याः शेफसो यदाहननं यद्याघातजनुरूपानं योन्या तदुभयकथनं राष्ट्रस्य विश्याघातमूलनार्थम् । हन्तिर्गतिकर्मा आगमयति राष्ट्रं विट्सु तस्य तदधीनात्मलाभत्वात् । तस्मात् अद्यत्वेऽपि राष्ट्रं विशं प्रजां घातुकं ताच्छील्येन गच्छति स्थ्यादेस्तदधीनत्वात् ॥

[11]इयं वा इति ॥ प्रजननयोस्संयोगोक्तौ मातापितृग्रहणात्

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । [12]अग्रं वृक्षस्य रोहतु इत्याह । श्रीर्वै वृक्षस्याग्रम् । श्रियमेवावरुन्धे ॥ २३ ॥ [13]प्रसुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयदित्याह । विड्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् । [14]अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवा-

मातृपितृस्थानीयाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां यजमानं परिददाति रक्षार्थं, येन श्रीराष्ट्रं अस्मात् नापक्रामतः ॥

[12]श्रीर्वा इति ॥ संभोगकाष्ठा कथयता वृक्षाग्ररोहणकथनात् श्रीकाष्ठालाभो यजमानस्य । श्रीर्हि वृक्षस्याग्रं स्वर्गारोहणमित्यर्थः । यद्वा—बहुप्रकारोपजीव्यत्वात् राष्ट्रं वृक्षः उच्छ्रायः तस्याग्रं सा श्रीः श्रीरेव साऽवरुद्धा तस्मात् नापक्रामति ॥

[13]विड्वा इति ॥ संभोगातिप्रसङ्गं कथयता गभे भगे मुष्टेः शेफसः यत्पतनं उक्तं तत् राष्ट्रमेव विशि आहन्ति आगमयति अनुप्रवेशयति । तस्मात् राष्ट्रं विश्यागमनशीलं यस्मात् विट् भगः राष्ट्रं मुष्टिः वृद्धिहेतुत्वात् ॥

[14]अप वा इत्यादि ॥ ये यज्ञे अपूतं असत्यं अन्यपराक्षरं वाक्यं वदन्ति तेभ्यः सुरभिस्वरूपाः पवित्रस्वभावाः

त्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । [15]आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यद्भिर्मार्जयन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ३४ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे
दधते चत्वारि च ॥ ७ ॥

[1]प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत् । ताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्रवीत् । ऋध्नवदित्सः । यो मेतः पुनस्संभरदिति । तं देवा अश्वमेधेनैव समभरन् । ततो वै त आर्ध्नुवन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजापतिमेव सम्भरत्यृध्नोति ।

प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् 'दधिक्राव्णः'* इति सुरभिशब्दवत्या ऋचो जपात् सुरभीन् प्राणान् आत्मनि स्थापयन्ति ॥
[15]आपो हिष्ठेत्यादि ॥ गतम्* ॥

इति तृतीये नवमे सप्तमोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतिः प्रजास्सृष्टेत्यादि ॥ प्रेणा प्रेम्णा । छान्दसो वर्णलोपः । प्रजासु क्षिप्तस्यात्मीयेन रूपेण संहत्यावस्थानं संभवः पृथक्त्वं, तत्कर्तुमशक्तोऽब्रवीत् ऋध्नवदिति । ऋध्नुयादेव सः यो मा इतः प्रजाभ्यः संभरत् संभरेत् । पृथोद्धरेत् । एकत्र संभृतं कुर्यात् । तमित्यादि । गतम् ॥

---

*सं. ७-४-१९.

[2]पुरुषमालभते ॥ ३५ ॥ वैराजो वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अन्नं वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे । [3]अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिमेवालभते । अथो श्रीर्वा एकशफम् । श्रियमेवावरुन्धे । [4]गामालभते ॥ ३६ ॥ यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे । [5]अजावी आलभते भूम्ने । अथो पुष्टिर्वै

[2]पुरुषमालभत इत्यादि ॥ जातिनिर्देशोऽय, यदुक्त 'वैराजी पुरुषः'* इति । वैराजः पुरुषः विराज प्रजापते अपत्यत्वात् । तस्मात् विराडेव आलब्धो भवति । अपि च विराजोऽन्नत्वात् अन्न लब्ध भवति॥

[3]अश्वमिति ॥ अश्वस्य प्रजापतेरक्षिपरिणामत्वात् प्रजापतिरेवालब्धो भवति । अपि च—श्रीमत्सम्बन्धित्वेन वा एकशफपशूना श्रीत्वात् श्रीः आलब्धा भवति । जातिनिर्देशवत्त्वाभिप्रायेण नपुसकत्वम् ॥

[4]गामिति ॥ अभिमतप्रदत्वेन पावनत्वेन वा यज्ञ एव गौः तस्मात् यज्ञ एवालब्धो भवति । अपि च अदनीयाना क्षीरादीना हेतुत्वात् अन्नमेव गौः तस्मात् अन्नं लब्धं भवति ॥

[5]अजावी इति ॥ भूमा बहुत्व वृद्धि 'बहोर्लोपो भू च बहोः'॥ पर्यग्निकृतमित्यादि । गतम् † ॥

* स. ६-६-२१ † ब्रा ३ ९-१.

भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे । पर्यग्निकृतं पुरुषं चारण्याꣳश्चोत्सृजन्त्यहिꣳसायै । [6]उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः । तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता भवन्ति । नैनं दंक्ष्णवः पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता हिꣳसन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ३७ ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

---

[6]उभौ वा इति ॥ अवमः पुरुषादि परमः विराडादिः ते उभये पशव अस्य यज्ञे बद्धाः नियुक्ताः पर्यग्निकृतोत्सर्गविनियोगमात्रेण अभीष्टाः आभिमुख्येन प्राप्ताः । इष गतौ । अभिप्रीताः आभिमुख्येन प्रीताः अभिजिताः वशीकृताः अभिहुताः अग्नौ परिहुता एव भवन्ति । ये पुनः अस्य यज्ञे बद्धाः दंक्ष्णवः दंशनशीला हिंस्राः पशवः 'दंशेश्च' इति क्स्नुप्रत्ययः । अत्र दन्त्यपाठात् प्रातिशाख्यविद आहुः । अथ तेऽप्यभीष्टादिगुणा भवन्तो नैव हिंसन्ति । कम् ? योऽश्वमेधेन यजते । यश्चैनमश्वमेधं एवंप्रभावं वेद स न त्वनेन यजते तावुभावपि न हिंसन्ति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टमोऽनुवाकः.

---

[1]प्रथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । एकविꣳशात्प्रतिष्ठाया ऋतूनन्वारोहति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवस्संवथ्सरः । ऋतुष्वेव संवथ्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शाक्वरयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ ३८ ॥ उतेव ग्राम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धय-

---

[1]प्रथमेनेत्यादि ॥ प्रथमेन स्तोमेन स्तोमवता अह्ना चतुष्टोमेन चतुरुत्तरस्तोमचतुष्टयेन अयाना कालावयवाना मध्ये कृतेन कृतयुगस्थानीयेन कर्मसिद्धिहेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । तादृशेन प्रथमेनाह्ना राध्वा कालसाद्गुण्येन वृद्धिं प्राप्य अविकलकर्मा भूत्वा उत्तरे एकविंशे अहनि प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाभूते प्रतितिष्ठति अविचलितसंबन्धो भवति । तत प्रतिष्ठाभूतादेकविंशादह्नः प्रथमं ऋतूनन्वारोहति देवीभविष्यति । पृष्ठानामृतुत्वं पदत्वान्वयेन । ऋतवस्संवत्सरः तदारब्धत्वात् । तत ऋत्वात्मनि संवत्सरे प्रतिष्ठाय देवता अभ्यारोहति देवता लक्षीकृत्य आरोहति देवीभवतीत्यर्थः । शाक्वरं नाम सर्वं पृष्ठं भवति छन्दस्त्वन्यदन्यद्भवति । अस्मिन् अहनि पशवः खलु अन्येऽन्ये आलभ्यन्ते ग्राम्याश्चैव आरण्याश्चैव तस्मात् अह्नो रूपमृद्धिमे-

ति । अथो अह्न एवैष बलिर्ह्रियते । [2]तदाहुः । अपशवो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यद्गव्या इति । गव्यान्पशूनुत्तमेऽह-न्नालभते ॥ ३१ ॥ तेनैवोभयान्पशूनवरुन्धे । प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै । [3]सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति । अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहाविति द्वन्द्विनः पशूनालभते । अहोरात्राणाम-

तेन छन्दोऽन्यत्वेन करोति । अथो अपि च अह्न एष बलिः ह्रियते उपह्रियते यद्विप्रकाराः पशवोऽस्मिन्नालभ्यन्ते ॥

[2]तदाहुरिति ॥ अजावयः आरण्याश्च अपशवः अपशुस्थानीयाः पशुकार्याकरणात् । ये पुनः गव्याः गोजातौ साधवः त एव सर्वपशुकार्यकरणात् सर्व एव पशवः । तस्मात् उत्तमे अहनि सर्वस्तोमेऽतिरात्रे गव्यान् पशून् आश्वमेधिकान् ऐकादशिनान्वा आलभते । तेन ग्राम्यारण्योभयपशुलाभः सर्वेषां प्राजापत्यत्वात् प्रजापतेरेवास्य न किंचिदप्यनभिजितं भवति ॥

[3]सौरीरिति ॥ अनूबन्ध्यास्थाने सौर्यो वशा नव भवन्ति । तत्समार्थो यावज्जीवं ब्रह्मवर्चसं लभते । द्वंद्विन इति पक्षान्तरम्, द्वे द्वे परिमाणमेषां द्वंद्विनः 'सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहौ' *

* सं. ५-६-२१.

भिजित्यै । [1]पशुभिर्वा एष व्यृद्ध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाष्ट्रान्पशूनालभते । पशुभिरेवात्मानꣳ समर्धयति । [5]ऋतुभिर्वा एष व्यृद्ध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते । ऋतुभिरेवात्मानꣳ समर्धयति । [6]आ वा एष पशुभ्यो

इत्यादय', अभिव्यक्तौ इद्धनिपातनम् । तत्र द्वित्वान्वयात अहोरात्राणां अभिनयाय भवति ॥

[1]पशुभिर्वा इत्यादि ॥ बहुपशुहिंसया पशवोऽस्मिन् अपरक्तास्सु । तत्र पाशीवते कर्मणि त्वाष्ट्रच्छगलाद्यालम्भात् पशुभिस्समृद्धमेन करोति, त्वष्टु पशूनां रूपकर्तृत्वात् । छगल. छागार्भक, कल्माषः कृष्णबिन्दुमान्, किकिदीवि तित्तिरि', छागविशेष इत्येके । य किकीति शब्दयन् गच्छति, विदीगय श्वेतबकः, अश्वविशेष इत्येके, अदान्तत्वादनभिप्रेता दिशं यो याति ॥

[5]ऋतुभिर्वा इति ।. दीर्घकाल्मृतुधर्मानादरात् । तत्रागामिवसन्तादिऋतुपशूनामालम्भात् ऋतुभिस्समृद्धमात्मानं करोति ॥

[6]आ वा इति ॥ सर्वपशुमारणे पशवोऽपरक्तास्सुः । पर्यग्निकृताः काश्चित् पशुनारी उत्सृजन्ति । पूर्वोक्तवचनमवदपक-

वृश्च्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पर्यग्निकृता उत्सृजन्त्यनाव्रस्काय ॥ ४० ॥

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ॥ १

[1]प्रजापतिरकामयत महानन्नादस्स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो वै स महानन्नादोऽभवत । यः कामयेत महानन्नादस्स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ गृह्णीत । महानेवान्नादो भवति । [2]यजमानदेवत्या वै वपा । राजा महिमा । यद्वपां महिम्नोभयतः

तेऽप्यत्वाय । तत् अनाव्रस्काय अच्छेदाय भवति । व्रश्चतेर्घञ्, कुत्वे श्चुत्वस्य निवृत्तेः सकार एव श्रूयते ॥

इति तृतीये नवमे नवमोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ अन्नादनसामर्थ्यविषयं महत्त्वम् । यद्वा ऐश्वर्येण महान् अन्नादनसमर्थश्च स्यामिति । महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावपश्यत् । अगृह्णीत च । 'यः प्राणतः', 'य आत्मदाः' * इति पूर्वोत्तरौ महिमानौ । गतमन्यत् ॥

[2]यजमानदेवत्येति ॥ उभयोः प्राधान्याद्देवतेश्वर्यमुपचर्य देवतोक्ता । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' राजा दीप्तिमान् तत्स्थानो

* सं. ७-५-१६,१७.

परियजंति । यजमानमेव राज्येनोभयतः परिगृह्णाति । [2]पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः । उपरिष्टात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव मेध्य उभयेऽवरुध्यन्ते । यद्वपां महिम्नोभयतः परियजंति । तानेवोभयान्प्रीणाति ॥ ४१ ॥

परियजंति पञ्च ॥ १० ॥

[1]वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्धयेत् ।

महिमाख्यो होम हूयमानाया एव वपाया दीप्तिस्थानीयत्वात् तत्र महिम्ना पूर्वेणोत्तरेण च उभयतः आद्यन्ते वपाया परियजनात् यजमानमेव राज्येन राज्यैश्वर्येण उभयतः अग्रतः पृष्ठतश्च इह चामुत्र च वा परिगृह्णाति ॥

[2]पुरस्तात्स्वाहाकारा इत्यादि ॥ ते उभये द्विप्रकारा देवाः मेध्ये अस्मिन् अश्वे । ते वा एत इति । अश्वस्य विश्वदेवत्वात् परिवप्ययोर्वैव स्तुतिः । ताभ्यां अवरुद्धान् महिमभ्यां प्रीणयतीति ॥

इति तृतीये नवमे दशमोऽनुवाकः

---

[1]वैश्वदेवो वा इति ॥ प्राजापत्यमेव यदि कुर्यात् या अन्या देवता अपिभागाः संभावितभागाः । संभावनायामपिशब्दः ।

देवताभ्यस्समर्दं दध्यात् । स्तेगान्दꣳष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यस्समर्दं दधाति ॥ ४२ ॥ [2] चतुर्दशैतानुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै । प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशस्संवथ्सर आप्यते ।

ताः भागधेयेन आत्मीयेन व्यर्धयेत् वियोजयेत् । ततो देवताभ्यः समर्दं कलहं दध्यात् उत्पादयेत् सह माद्यन्त्यस्यामिति समत् कलहः, अधिकरणे संपदादित्वात् क्विप् । स्तेगादिभ्यो होमस्सर्वा देवतास्समर्धयति समृद्धभागाः करोति । आज्यमवदानं अवदानप्रमाणं कृत्वा गृहीत्वा आहुतीर्जुहोति प्रतिसंख्यायं प्रतिसंख्याय 'ख्या प्रकथने' प्रत्येकं सम्यक्कथयित्वा मन्त्रान् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति यावत् । आभीक्ष्ण्ये णमुल्, 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक् ॥

[2] चतुर्दशेति ॥ हविष्षु हुतेषु नारिष्ठान् हुत्वा एतैश्चतुर्दशानुवाकैश्शरीरहोमान् जुहोति । अनन्तरित्यै कस्याश्चिदपि देवताया अनन्तर्हितत्वाय । पञ्चदशमिति । क्रमप्राप्तं 'यास्ते पूर्व'* इति हित्वा 'प्रयासाय'† इति पञ्चदशस्यानुवाकस्य स्थाने जु-

---

† सं. १-४-१५.

[3]देवासुरास्संयत्ता आसन्। तेऽब्रुवन्नग्रयंस्स्विष्टकृतः। अश्वस्य मेध्यस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै। अथैतानभिभवामेति। ते लोहितमुदहरन्त। ततो देवा अभवन्॥४३॥ पराऽसुराः। यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै। भवत्यात्मना। पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति। [4]गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति। पशवो वै गोमृगः। रु-

होति तत्संख्याद्वारेण सवत्सराशो संवत्सरनिलयास्सर्वा देवताः प्रीता भवन्ति। तत 'चित्त मन्तानेन'* इति षोडशं हुत्वा 'द्यौस्ते पृष्ठं'† इति सप्तदश' कार्यं॥

[3]देवासुरा इत्यादि॥ देवासुरेषु संयत्तेषु ये अश्वमेधस्य त्रयः स्विष्टकृतः तेऽब्रुवन् अस्य मेध्यस्याश्वस्य संबन्धि किंचिद्द्रव्यं वयमुद्धारं आत्मीयभागादधिकं भागं उद्धरामहै तत एतान् असुरान् अभिभवामेति। अथ देवैरनुज्ञाते लोहितं अश्वस्य उदहरन्त अधिक गृहीतवन्तः। तस्मात् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितहोमो भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति॥

[4]गोमृगकण्ठेनेत्यादि॥ उक्तो गोमृग‡। तस्य कण्ठे बिले अश्वस्य लोहितमानीय तेन प्रथमामाहुतिं जुहोति पशुसिद्धि§-

* स. १-४-३६. † स. ९-७-२५.
‡ ब्रा. ३-८-२०. § सुद्धि

द्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४४ ॥ [5]अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते । [6]अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयाम् । आहुतिं जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते ।

हेतुत्वात् । पशवो गोमृगः । स्वय रुद्र एव स्विष्टकृदग्निः तद्रूपेणाविर्भावात् । तस्मादनेन होमो रुद्रात्पशूनन्तर्दधाति दर्शनपथादपनयति । अथो अपि च यत्रैषाऽऽहुतिः गोमृगकण्ठेन रुद्रात्मने स्विष्टकृते हूयते तत्र देशे रुद्रोऽपि* पशून् नाभिमन्यते हन्तुमना न बुध्यते ॥

[5]अश्वशफेनेत्यादि ॥ अश्वशफं बिल्युक्तं कृत्वा लोहितमवदाय जुहोति । गतमन्यत् ॥

[6]अयस्मयेनेत्यादि ॥ मन्त्राद्दृत्याभाव । आयास्य इति । अयास्येन सृष्टा । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात्—'उदा-

* रुद्रः क्रूरोऽपि

न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ४५ ॥
दधात्यभवन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति
द्वे च ॥ ११ ॥

[1]अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् । तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । समेधमेवैनमालभते । [2]आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यम् । मेधोऽश्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं दधाति । [3]षट्त्रिꣳशतं जुहोति । षट्त्रिꣳशदक्षरा

त्तस्वरितयोर्यणः' इति विभक्तिरस्वर्यते । गतमन्यत् । प्रजा इति विशेषः ॥

इति तृतीये नवमे एकादशोऽनुवाकः

---

[1]अश्वस्य वा इत्यादि ॥ मेधः सारः आलम्भनानन्तरं अश्वात् उदक्रामत्, ततोऽश्वस्तोमीयात्मना अतिष्ठत् । 'यदक्रन्दः'* इत्यनुवाकत्रयाम्नातानां मन्त्राणां इयमाख्या, अश्वस्तुतिः प्रयोजनम् । अनुप्रवचनादित्वाच्छः । समेधं समारं एवालब्धो भवति ॥

[2]आज्येनेत्यादि ॥ मेधद्वयसंयोगादश्वमेधं भूयिष्ठं दधाति ॥

[3]षट्त्रिंशतमिति ॥ अनुवाकत्रये पञ्चत्रिंशत्, 'क्रमैरत्यक्रमीत्'† इत्येका तथा षट्त्रिंशदाहुतिः । बार्हता इति । बृहत्याः प-

---

* स. ४-६-७. † स. ५-७-२४.

बृहती ॥ ४६ ॥ बार्हताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति । ता यद्भूयसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मात्रया व्यर्धयेत् । षट्त्रिꣳशतं जुहोति । षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति ॥ ४७ ॥ ¹अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रति-

शुहेतुत्वात् । बृहतीशब्द उत्सादि । मात्रा परिमाणं षट्त्रिंशत्संख्या पशूना बार्हतत्वात् । तस्मात्संख्याविशेषेण निजमात्रालाभात् समृद्धाः पशवो भवन्ति । तस्मात् षट्त्रिंशतो भूयस्यः अतिरिक्ताः कनीयस्यः ऊनाश्चाहुतयः पशूनां व्यृद्धिहेतवः । तस्मात् षट्त्रिंशतमेवेत्यादरार्थं पुनर्वचनम् । एताश्च स्विष्टकृतः प्रागेव होतव्याः ॥

¹अश्वस्तोमीयमिति ॥ स्तोमीयानन्तरं द्विपदाः 'इमा नुकं भुवना सीषधेम'* इत्याद्यास्तिस्रो जुहोति । द्वौ पादौ आसामिति 'संख्यासुपूर्वस्य' इति लोपे समासान्तोऽपि 'पादः पत्' इति पद्भावः । द्विप्रतिष्ठः प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठे पादौ ताभ्यामेव प्रतिष्ठातुं शक्नोतीति द्विप्रतिष्ठः । यद्वा—द्विप्रतिष्ठः द्युपृथिवीप्रतिष्ठः तस्माद्द्वित्वलाभेनैनं प्रतिष्ठामसमृद्धं करोति ॥

* आ. १-२७.

ष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति । [5]तदाहुः । अ-
श्वस्तोमीयं पूर्वꣳ होतव्या (३) [6]द्विपदा (३) इति।
अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । अ-
श्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्माद्द्विपा-
च्चतुष्पादमत्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठा-
पयति । द्विपदा हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहु-
यात् । यदन्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठा-
याश्च्यवेत । द्विपदा अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥

वृहत्यर्धयति स्थापयति पञ्च च ॥१२॥

---

[5]तदाहुरिति ॥ विचार्यमाणानामित्युभयत्र प्लुतः । अश्व एवा-श्वस्तोमीयं तत्स्तोत्रप्रधानत्वात्, पुरुषः स्वयं द्विपदा ऋचः द्विपात्त्वात् । तस्मात् अश्वस्तोमीयानन्तर द्विपदाहोमात् द्विपात् प्रधानत्वात् गुणभूतं चतुष्पादं अत्ति भुङ्क्ते । अपिच पश्चात् सृष्टे द्विपदि प्रथममृष्टान् चतुष्पद प्रतिष्ठापयति द्विपादधीन-त्वाच्चतुष्पदां प्रतिष्ठाया रक्षणादिरूपायाः । अथ द्विपदा हुत्वा उत्तरामनन्तरभाविनीं आहुतिं स्तेगाद्याहुतिं न जुहुयात् । यदि जुहुयात् प्रतिष्ठायाः प्रच्यवेत । तस्मात् अन्ततः द्विपदा जुहोति अश्वस्तोमीयात्पूर्वमेव स्तेगाद्याहुति । द्विपदा हुत्वा स्विष्टकृदेव, तत्प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

इति तृतीये नवमे द्वादशोऽनुवाक

---

[1]प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । [2]सावित्रियो भवन्ति ॥ ४१ ॥ इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । [3]न वा इमां कश्च नेत्याहुः । तिर्यङ्ङोर्ध्वो-

---

[1]प्रजापतिरश्वमेधमिति ॥ यज्ञक्रतवो यूपवन्त । इष्टित्वमिति । इष्यते प्राप्यते अश्वमेध आभिरिति इष्टय 'इष गतौ' यद्वा—इच्छैव लाभान्ता । इष्टिभिरिति । सावित्रीभिरश्वस्यापक्रान्तस्य अन्वेषणस्थानीयं तत् यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते ॥

[2]सावित्रियः सवित्रेऽष्टाकपाला । विहितानामेव पुनर्वचनं गुणान्तराभिधानार्थम् । इयं वा इति । सर्वस्य प्रेरयित्री अनुज्ञात्री वा । तत्कथमित्याह—यो वा अस्यामिति । यः पदार्थोऽस्या नश्यति पलायते अदर्शनं गच्छति वा, यश्च निलयते स्वदेशे निलीनो भवति अपवरकादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । लीयतेर्व्यत्ययेन शप् । तं सर्वमप्यस्यां पृथिव्यामेव विन्दन्ति लभन्ते न तामतीत्य गच्छन्ति ॥

[3]तदेवाह—न वा इति ॥ इत्याहुरित्येतत् अर्हतीत्यस्या-

त्येतुमर्हतीति । यथ्सांवित्रियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति । [4]ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परांपरावतं गन्तोः । यथ्सायं धृतीर्जुहोति । अश्वस्य यत्यै धृत्यै ॥५०॥ [5]यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । यथ्सायं धृतीर्जुहोति ।

नन्तरं द्रष्टव्यम् । कश्चन कश्चिदपि गोपक्ष्यादि' तिर्यग्देह, ऊर्ध्वदेह' पुरुषादिश्च इमा अत्येतुं अतिक्रम्य गन्तु नार्हति न शक्नोतीत्याहु पुराविद । तस्मात् इयमेव सर्वस्य सवित्रीति सवितृत्वेनोपचर्यते । तस्मात्सावित्रत्वात् सवित्रैवानुज्ञात एनं अश्व अनष्ट इच्छति नष्टमपि लभते वा । गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन छत्वम् ॥

[4]ईश्वरो वा इति ॥ प्रमुक्तत्वात् परांपरावतं अतिदूरदेशं गन्तुं ईश्वरः समर्थ स्यात् 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन्। 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वति । तस्मात् 'इह धृतिस्स्वाहा'* इत्यादीना धृतीना साय होम अश्वस्य यत्यै यमनाय बन्धनाय भवति प्रमुक्तो न भवतीति यावत्, धृत्यै धारणाय भवति॥

[5]यदित्यादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण प्रातरिष्टिभिर्विमुक्त अश्वं अन्विच्छति, साय धृतिभिरविमुक्तत्वमेव क्रियत इति। क्षेम्या इति । क्षेमे साधव क्षेमे भवा वा सायं प्रजा भवन्ति विश्लथत्वात्सायं धृतिभिर्गृह एवाश्वस्य गुप्तत्वात् । दिवा तु

* स. ७-४-१७.

अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं प्रजाः क्षेम्या भवन्ति। यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते। अश्वमेव तदन्विच्छति । तस्माद्दिवा नष्टैष एति । [6]यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति। अहोरात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति । अथो अहोरात्राभ्यामेवास्मै योगक्षेमं कल्पयति ॥५१॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च ॥१३॥

विमुक्तस्य गवादेरन्वेषणव्यग्रत्वान्न क्षेम्या भवन्ति, योगे व्यापृतत्वादिति भावः । विमुक्तमश्वमन्विच्छन्तो यस्मात् प्रातरिष्टिभिर्यजन्ति तस्माद्यत्वेऽपि दिवा सर्वोऽपि नष्टैष एति नष्टं विमुक्तमिच्छतीति नष्टैपः । कर्मण्यण् । विमुक्तमन्विच्छन् गच्छति सर्वत्र ॥

[6]यदित्यादि ॥ प्रातस्सायं च इष्टिधृतिकरणात् अहोरात्राभ्यामेव सहायाभ्यां एनमन्विच्छति । ततो निश्चितो लाभ इति भावः । अथो अपिच अहोरात्राभ्यामेवाश्वस्य योगक्षेमं योगसहितं क्षेमं कल्पयति । प्रातरिष्टिभिर्योगं, सायं धृतिभिः क्षेममिति ॥

इति तृतीये नवमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

[1]अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः । श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मिन्तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते । वीणाऽस्मै वाद्यते । [2]तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥ ५२ ॥ प्रभ्रंशुकाऽस्माच्छ्रीस्स्यात् ।

---

[1]अप वा इत्यादि ॥ राजोपचारवैधुर्यात् श्रीश्च राष्ट्रं च अस्मात् अपक्रामति अश्वमेधे राज्यप्रदानात् । तस्मात् द्वौ ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः सावित्र्या इष्टे स्विष्टकृत पुरस्तात् गायत । वीणावादन वीणागाथ, औणादिक थ, तद्वन्तौ, तत्साधुकारिणि वा औणादिक इनिप्रत्यये थुगागम ।

वीणावादनशिल्पज्ञा षड्जादिस्वरवादिनौ ।
वृत्तगाथादिनिर्माणनिपुणा तत्र गायत ॥

श्रिया वा इति । वीणावादन श्रिया एव रूपं तस्मात् वीणावादनेनास्मिन् श्रिय धत्तः स्थापयत तेनापक्रान्ता न भवति । इदानीं श्रिया रूपत्व वीणावादनस्य समर्थ्यते—यदेति। श्रीमदेकान्तत्वात् न राज्ञ श्रीरपक्रामति ॥

तदाहुरिति ॥ उक्त दूषयति । ब्राह्मणावेव यदि द्वौ गायेता श्रीरस्मात् प्रशकशीलैव स्यात् । कुत इत्याह—न हि ब्राह्मणे श्रीः रमते सक्ता विधेया न प्रवर्तते तदस्वा-

न वै ब्राह्मणे श्री रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्रꣳ राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतश्श्रीः परिगृहीता भवति । ³तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं क्रामेत् ॥५३॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्रꣳ रमत इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तꣳ राजन्यः । ब्रह्मणो वै

ध्यायविरोधात् त्याज्यत्वात्तस्याः । तस्मात् एको ब्राह्मणः एको राजन्य इति युक्तम् । तथा खलु क्रियमाणे ब्रह्मबलेन क्षत्रबलेन चास्योभयत· उभाभ्या श्रीः परिगृहीता भवति ॥

³तदाहुरिति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे विशेषमाहुरित्यर्थः । यदुभौ ब्राह्मणराजन्यौ दिवा गायेतां न केवलं ब्राह्मण एव तदन्यो वा । तदाऽस्मात् राष्ट्रमपक्रामेत् उभयबलपरिग्रहाभावात् । तत्कथमित्याह—न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं रमते राजन्यसंनिधानाभावात् तस्मान्नित्यसंबन्धि ब्राह्मणे राष्ट्रं न भवति । तदेवाह—यदा खलु वै राजा राष्ट्रं कामयते अथ अनन्तरं ब्राह्मणं राष्ट्रभुजमपि प्रबलो राजन्यो जिनाति क्षपयति च्यावयति राष्ट्रात्। तस्मात् ब्राह्मणे राष्ट्रं न रमते नित्यसंबन्धि न भवति 'ज्या वयोर्हनौ' ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । तस्मादुभयोस्सहगानस्या-

रूपमहः । क्षत्रस्य रात्रिः । तथा ह्यस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति । [1]इत्यदद इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य ॥ ५४ ॥ इष्टापूर्तेनैवैनꣳ स समर्धयति । [2]इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुं

युक्तत्वात् दिवा ब्राह्मणो गायेत् नक्तं राजन्य इति युक्तम् । ब्रह्मणो हि रूपमहः उज्ज्वलत्वान्निर्भयत्वाच्च । क्षत्रस्य रूपं रात्रिः क्रूरकर्माधिष्ठानत्वात् सभयत्वाच्च । तथा च क्रियमाणे उभाभ्यां राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ॥

[1]इत्यददा इत्यादि ॥ दानादिप्रकारविशेषे इतिशब्दः । इत्यददा—एवं ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरण्यादि दत्तवानसि । इत्ययजथा—एवं वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्टवानसि । इत्यपचः—एवं कुल्माषशाकसूपपायसादीनि ब्राह्मणेभ्योऽन्नानि पक्वानसि । एवं ईदृशार्थप्रतिपादिनीभिः गाथाभिः मरकते पदे ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तयो ब्राह्मणसम्बन्धित्वात् ताभ्यां एनं यजमानं समर्धयति ॥

[2]इत्यजिना इत्यादिना सायधृतिषु हूयमानासु राजन्यो वीणागाथी गायेत् । इत्यजिनाः—एवं पृथुभरतभगीरथयुधिष्ठिरादिभिस्सुकृतकर्मभिस्समानं शत्रून् क्षपितवानसि । इत्ययुध्यथाः—एवं करिरथतुरगपदातिसमेतं शरचापतोमरकरवाळादिभीषणम-

संग्राममंहन्निति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य ।

द्वाःशूरपरिवृतोऽरिभिस्सह युद्धं कृतवानसि । इत्यमुं संग्रामम-हन्—एवं दुष्यन्तयुधिष्ठिरादिवत् महापुरुषसिंहसहस्रसमधिष्ठितं संग्रामं अमुं काश्मीरं मगधं पौण्ड्रमित्यादीन् निशितासिमात्र-सहायः त्वं हतवानसि । इत्थं राजन्यसंबन्धिना युद्धेन समृद्धमेनं करोति ॥

अथ श्लोकैरपि, दानस्य यथा—

सौवर्णी निष्करोटि प्रतिदिनमददास्सादरं ब्राह्मणेभ्यः
*ब्रह्मभ्यो वेदविद्भ्यो दिशिदिशि विहिता अग्रहारा *स्समृद्धा. ।*
कुण्डोध्नीनां गवामप्यविरतमयुतं ब्राह्मणेभ्यो वितीर्णं
वासोरत्नादिदाने न हि तव गणना भूपचूडामणेऽभूत् ॥

यागस्य यथा—

मखैरयजथा महीशलसुरस्फुरद्दक्षिणैः
अविक्षतविधिक्रमैस्सममहीनभेदैस्सदा ।
सवैः पशुभिरिष्टिभिर्विविधनित्यकाम्यात्मभिः
महाक्रतुभिरुज्ज्वलैरपि च राजसूयादिभिः ॥

पाकस्य यथा—

खण्डक्षीरकघृताम्लसैन्धव-
स्वादुसर्षपमरिचादिसंस्कृतैः ।
व्यञ्जनैस्सह बहुपदंशकैः
ब्राह्मणार्थमपचस्त्वमोदनम् ॥

* स्समग्राः.

युद्धेनैवैनꣳ स समर्धयति । [6]अक्लृप्ता वा एतस्यर्तव इत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति तिस्रोऽन्यः । षट्थ्सम्पद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेवास्मै कल्पयतः । [7]ताभ्याꣳ सꣳस्थायाम् ।

ज्यानेर्यथा—

त्रिपथान् प्रविलुप्य गोधनानां
अपहर्ता त्वमुदारदारहारी ।
त्रिनियं च मङ्गलोपचारान्*
अजिना विङ्क्षिपता† महाकुलानि ॥

युद्धस्य यथा—

आकर्षन् मददुर्दिना गजघटा सिन्दूरसन्ध्यारुणा
उद्गोलोत्तमाभिरोकपिहितव्योमान्तरालो भृशम् ।
पादातैर्निशितासिभिर्विषधरैर्दिक्खण्डग्राहिभि‡
विक्रान्तस्त्वमयुध्यथा परचक्रैस्साकं महीनायक ॥

वधस्य यथा—

विक्रान्तान् रथगजवाजिभिर्जुष्टान्
अक्षोभ्यान् धृतविविधायुधप्रधानान् ।
सङ्ग्रामे मगधकलिङ्गराजपुत्रान्
शस्त्रेण प्रसभमहन् महीमहेन्द्र ॥

[6]अक्लृप्ता वा इत्यादि ॥ ऋतूपचाराणां राज्ञा त्यक्तत्वात् ऋतुधर्माणामुत्सन्नसमत्वात् तत्र गाथानां षट्त्वादृतूनां क्लृप्तिः ॥

[7]ताभ्यामित्यादि ॥ एतानि सावित्रादीनि कर्माणि संवत्सरं क्रियन्ते संवत्सरश्च समाप्तो भवति षष्ट्यधिकशतत्रयदिवसः । तस्य

* हारान्　　† त्वाङ्क्षता　　‡ भासिभि

त्यामेवावं यजते । [4]तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽपा-ऽस्याऽर्थं । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । [5]अमृ-त्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आ हुतिं जुहोति ॥ ५७ ॥ मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा

वा भ्रूणहत्या ॥

[4]तदाहुरिति ॥ तत्र चोदयन्ति—यद्येव नाम भ्रूणहत्या अपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । रक्षक पात्र तद्विपरीतम पात्रं अयोग्य तत्करणमर्हतीति अपात्रात् 'छन्दसि च' इति य, 'पात्रात् घश्च' इति वा । तदन्तादपि भवति । इका रोपजनच्छान्दस । घन्नेव वा । तदन्तादपि भवति । अथ कस्मात् कारणात् भ्रूणहत्याहुतिर्यज्ञेऽपि क्रियते? ननु यज्ञारम्भ एव क्षाळितसर्वपापो ह्यश्वमेधेऽभिक्रियते तत्र कूश्माण्डादिवत् कर्मादा-वेवेय कर्तव्या * न यज्ञमध्य इति यज्ञविदश्चोदयन्ति ॥

[5]उत्तर—अमृत्युर्वा इति ॥ भ्रूणहत्यामवेक्ष्य अन्येन अ मृत्युः अबाधक भ्रूणहत्यैव मृत्युस्थानीया अलङ्घनीयविनिपात त्वात् । अश्वमेधावभृथाहुतिमन्तरेणेय नोपशाम्यतीति मृत्युनामव यजनस्थाने अस्या अपि मृत्युत्वाद्धोम क्रियत इति न कूश्मा ण्डादिवदिय कर्मादौ होतव्या । उक्त च—'यदर्वाचीनमेनो भ्रूण हत्यायाः' † इति । तस्मादवभृथे भ्रूणहत्याहुत्या मृत्युं तर्प-

* वेवद कर्तव्य   † आ २ ८

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । [6]एता२ँ ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मण२ँ हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति । [7]जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जुम्ब-

---

यित्वा **परिपाणं** सर्वतः पानं पातृत्वमस्य **कृत्वा** । 'कृत्यचः' इति णत्वम् । यद्वा—परिपाणं परिपणनं आहुतिप्रदानेन निष्क्रयमिवास्य मृत्योः कृत्वा **भ्रूणघ्ने भेषजं** सर्वोपद्रवशमनं **करोति** । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । पातेर्ल्युटि उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ल्युट्स्वरः । पक्षान्तरे 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

[6]**एता हेति** ॥ उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युः तस्यापत्यमौदन्यवः मुण्डिभो नाम भ्रूणहत्यायाः **प्रायश्चित्तिमेतामाहुतिं विदाचकार** वेत्ति स्म । 'उषविदजागृभ्यः' इति आम्प्रत्ययः । अदन्तत्वाद्विदेर्गुणाभावः । **यो हेति** । तिष्ठतु मुण्डिभः, वयं तु मन्यामहे । **अस्य** अश्वमेधयाजिनः **प्रजायाम्** । जातावेकवचनम् । प्रजास्वपि मध्ये यो नाम कश्चित्प्रमादात् **ब्राह्मणं हन्ति अस्मै सर्वस्मा** अपि **भेषजं करोति** अनयाऽऽहुत्या शुद्धिं करोति, किं पुनरस्मा अश्वमेधयाजिन इति ॥

[7]अथ **जुम्बकाय स्वाहेत्युत्तमां** तृतीयामाहुतिं **जुहोति** । वरुणपाशात्मकं मृत्युमपि अन्ततोऽवसाने अवयजते अपनयति । जुबि वर्जने ॥

कः । अन्तत एव वरुणमवयजते । [8]खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धञ्जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५८ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धञ्जुहोति द्वे च ॥ १५ ॥

[1]वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति । यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति । नमोऽश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्ध-

---

[8] 'खलतेरिति ॥ खल्वतिरलोममस्तकः, विक्लिधो विक्लिन्नः स्वेदनशीलशरीरः विक्लिन्नाक्ष इति केचित् । शुक्लः श्वित्रि, पिङ्गाक्षः पिङ्गलनेत्र । तस्य शिरसि एतास्तिस्र आहुतीर्जुहोति । श्वेतरूपेण[1] सह वरुणोऽपनीतो भवति ॥

इति तृतीये नवमे पञ्चदशोऽनुवाकः.

---

[1]वारुणो वा इत्यादि ॥ अप्सुयोनित्वाद्वारुणः । स यदि प्राजापत्यस्स्यात् स्वया देवतया तं व्यर्धयेत् वियोजयेत् । वारुण्या आहुत्या निजदेवतासमृद्धिः । प्राजापत्यया चात्मीयदेवतासमृद्धिः, अश्वस्य प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वेन प्राजापत्यत्वात् ॥

---

[1] विक्लिन्नश्वेतपिङ्गव्यादिरूपेण. पा.

यति । [2]नमोऽधिपतय इत्याह ॥ ५९ ॥ धर्मो वा अधिपतिः । धर्ममेवावरुन्धे । अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधिपतिमेवैनꣳ समानानां करोति । मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां लोकानामभिजित्यै ॥ ६० ॥ [3]प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्नमाश्विनम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै । यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवता एवावरुन्धे । ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्त्रमिन्द्रः । यदै-

[2] धर्मो वा इति ॥ अधिकृ पाना धर्म एवेति । अधिपतिरसीत्यादि । गतम् । आशिषमिति । यथाशासन मपद्यन एवेति यावत् । उपाकृत इति । देवतायै सङ्कल्पितेऽश्वे जुहोति । नियुक्ते यूपे बद्धे । हुते अग्नौ । इष्टिहोमत्रयेण लोकत्रयजयम ॥

[3] प्र वा एष इत्यादि ॥ क्षीण[1]कर्मतया लोकाधारभोगादप्रामावादिभिर्भ्रंशे बद्धो न स्यात् । आग्नेयमित्यादि । पाशविके कर्मणि आग्नेयादिपशुत्रयालम्भात् प्रतिष्ठितो भवति । यदि-

[1] भातुनित्यकल्पस्थेभ्य क्षीण

न्द्राग्नो भवति ॥ ६१ ॥ ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे । यदाश्विनो भवति । आशिषामवरुद्ध्यै । त्रयो भवन्ति । त्रयं इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति । 'अग्नयेऽꣳहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । [5]अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्वत्वाय ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नो भवति रुन्ध एकं च ॥ १६ ॥

त्यादि । गतम् । अग्नीन्द्राभ्यां सह जातत्वात्साच्छन्द्यम् । ब्रह्मक्षत्रे वशीकरोति । आश्विनेनेष्टलाभः । अनिष्टोपशमनस्य तदधीनत्वात्। देवतानां त्रित्वात्त्रिलोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

[4]अग्नयेऽंहोमुच इत्यादि ॥ तेषां आग्नेयादीनां पशुपुरोडाशप्रचरणानन्तरं* एतां दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति । दशाक्षरेत्यादि । गतम् ॥

[5]अग्नेर्मन्वे [†] इत्येतास्तेषां हविषां याज्यानुवाक्याः स्विष्टकृतोऽन्त्ये सर्वत्वाय सर्वदेवताराधनेनाभिमतार्थसाकल्याय तद्भवति सर्वदेवतागुणकीर्तनत्वादासाम् । यद्वा—प्राकृतपरित्यागेन स्विष्टकृत्सहितानां हविषामत्रैव याज्यानुवाक्याम्नानं अभिमतानां पौष्कल्याय भवति ॥

इति तृतीये नवमे षोडशोऽनुवाकः

* करणानन्तर. पा. † सं ४-७-१५.

[1]यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम् । यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवताभिरेवैनं भिषज्यति । यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनाꣳ राजा । याम्यं एवैनं विन्दति ॥६३॥ ताभिरेवैनं भिषज्यति । यत्सावित्रो भवति । सवितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति । एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो हैव भवति । [2]पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणस्स्यात् । पूषा वै श्लौण्यस्य भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो हैव भ-

---

[1]यद्यश्वमिति ॥ उपतपद् व्याधिविशेष । भिषज्यति अरोग करोति । याम्य इति । उपपन्नो व्याधि एनं अश्व विन्दति। ताभिरेवौषधीभिरेनमश्व भिषज्यति । ओषधीना प्रातिकूल्याद्व्याधिरुपजायते, आनुकूल्यादुपशाम्यति । सवितृप्रसूतः सवित्राऽनुज्ञात । अगदः अरोग ॥

[2]श्रोणो दुष्टत्वक् । महती देवता पशूना पति * यस्मिन् अभिमन्यमाने ज्वरादिना पीड्यते । एतद्देवत्यो महादेवदेवत्योऽश्वः सर्वपशूना पतित्वात् ॥

---

* पशुर्निर्महादः पा.

वति ॥६४॥ रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताऽभिमन्येत । एतद्देवत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति । अगदो हैव भवति । [3]वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगाखरे यदि नागच्छेत् । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमानयति । आहैव सुत्यमर्हंगच्छति। [4]यद्यधीयात् ॥६५॥ अग्नयेऽꣳहोमुचेऽष्टाकपालः । सौर्यं पयः । वायव्य आज्यभागः । यजमानो वा अश्वः । अꣳहसा वा एष गृहीतः । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदꣳहोमुचे निर्वपति ।

---

[3]मृगाखरे निजनिवासस्थाने सायं यदि नागच्छेत, इयं पृथिव्येव स्वयं वैश्वानरः तस्मात् इयं एव एनं अश्वं अर्चिभ्यां . ज्वालाभ्यां परिरोधं सर्वतो निरुद्ध्य आनयति । ततस्सुसमहरागच्छत्येव सर्वथा न तनो वि श्यते ॥

[4]अधीयात् ॥ बडवां गर्दभीं वा चिन्तयेत् आरोहेद्वा, यजमानस्त्वयमश्वः प्राधान्यात्, तस्मात् यस्य यजमानस्य मेधाय यज्ञाय प्रोक्षितोऽश्वोध्येति बडवां, एष ह्यंहसा गृहीतः, तस्मात् अंहोमुचे निर्वापात् गृहीतांहसा विमुक्तो भवति ॥

अꣳहस एव तेन मुच्यते । [5]यजमानो वा अश्वः । रेतसा वा एष व्यृध्यते ॥ ६६ ॥ यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यꣳ रेतः । यथ्सौर्यं पयो भवति । रेतसैवैनꣳ स समर्धयति । [6]यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा एष व्यृध्यते । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः । यद्वायव्यम् आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनꣳ स समर्धयति । [7]अथो यस्यैवाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा वसीयान्भवति ॥ ६७ ॥

विन्दत्यश्लोणो हैव भवत्यधीयादृध्यते गर्भैरेवैनꣳ स समर्धयति द्वे च ॥ १७ ॥

---

[5]सौर्यं रेतः वृष्ट्यादिद्वारेण तेनोत्पादितत्वात् ॥

[6]वायव्या गर्भाः तत्प्रेरणभवत्वात् ॥

[7]अथो अपि च एतत्प्रायश्चित्तिकरणेनेष्ट्वा यागोत्तर वसीयान् वसुमत्तरो भवति । अकरणे केवलेन यागेन वसुमान्, करणे वसुमत्तर इति विवेक । उपकृतमेवाश्वेन, योऽध्येतीति भाव । वसीयश्शब्दो व्याख्यात ॥

इति तृतीये नवमे सप्तदशोऽनुवाक

[1]तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्थ्सꣳस्थिते निर्वपेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति । यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञस्स्यात् । पापीयाꣳस्तु स्यात् । [2]आप्तानि वा एतस्य छन्दाꣳसि । य ईजानः । तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति । सर्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ ६८ ॥ साऽऽप्ता भवति यातयाम्नी । क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता । सा

[1]*तदाहुः याज्ञिका विकल्पं—संस्थिते समाप्तेऽश्वमेधे गृहं* गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्निर्वपेत्, इष्टिभिर्वा द्वादशभिर्यजेत सर्वेऽप्याग्नेयाष्टाकपाला इत्याहुः । एतद्दूषयति—यदिष्टादि ॥ इष्टिपक्षो दूष्यते । यदिष्टिभिर्यजेत एनं यज्ञ उपनामुकस्स्यात् अस्मिन् सदा उपनमनशीलस्स्यात्, यज्ञः फलतीति भाव । यज्ञफलं एनं न जहात्येव । किं तर्हीति—पापीयांस्तु स्यात् पापतरो भवति । कस्यचिदप्यकरणे पापः इष्टिकरणे पापतरः ब्रह्मौदनकरणे अपाप इति भावः ॥

[2]अथ पापीयस्त्वमेव प्रतिपादयति—आप्तानीत्यादि ॥ य ईजानः समाप्तयागस्तस्य सर्वाणि छन्दांस्यपि हि आप्तानि उपयुक्तानि भवन्ति । तानि तादृशानि एतावदाशु एतावत्प्रमाणं शैघ्र्यं यत्र तादृशमतिक्षिप्रं कः पुनः प्रयुञ्जीत प्रयोक्तुमर्हति अयुक्तमेतदिति यावत् । इतिशब्दो हेतौ । किंच— संस्थिते यज्ञे सर्वा वागाप्यते कृतप्रयोजना उपयुक्ता वर्तते।

न पुनः प्रयुज्येत्याहुः । द्वादशैव ब्रह्मौदनान्थसङ्स्थिते निर्वपेत् । [3]प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान्भवति । द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संवथ्सरः । संवथ्सर एव प्रतितिष्ठति ॥६१॥

आप्यते संवथ्सर एकं च ॥ १८॥

[1]एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्वꣳ ह वै तत्र विभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रभूर्ना-

---

सा च तथाभूता यातयाम्नी आत्तसारा भवति । तस्मात् सा अरुष्कृता पिष्टपेषणस्थानीयेन पुन प्रयोगपीडनेन बाधिता क्रूरीकृतेव हि भवति हिंसकस्वभावता नीतेव भवति । तस्मात् सा न पुनः प्रयुज्या तदानीमेव न पुन प्रयोक्तव्येत्याहुर्वेदार्थविद । छान्दस क्यप् । तस्मात् ब्रह्मौदनानेव द्वादश निर्वपेत् ॥

[3] ननु अस्मिन्नपि पक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह प्रजापतिर्वा इति ॥ सर्वोत्पत्तिहेतुत्वात् स्वय प्रजापतिरेवौदन, प्रजापतिर्नाम यज्ञ एव, प्रजापतिश्च सर्वार्थकृदिति न कश्चिद्दोष । द्वादशत्वयोगात् संवत्सरे प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टादशोऽनुवाक

---

[1] एष वा इत्यादि ॥ ब्रह्मौदनस्तुतिरिति केचित् । अश्वमेधस्तुतिरित्यन्ये । विविधं भावयिता श्रेयसा विभु । ण्यन्तात्क्विपि

मे यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्रोर्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः ॥७०॥ सर्वं ह वै तत्र पयस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै विधृतो नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विधृतं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति ॥७१॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र तेजस्वि भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यत्रै-

---

'बहुळमन्यत्रापि' इति गिलुक् । यस्मिन्देशे एतेन यज्ञेन यजन्ते तत्र सर्वं गवादिकमपि विभु भवति । एवं सर्वत्र ॥ प्रकृष्टं भावयिता प्रभुः । ऊर्जस्वान् अन्नवान्[1] । पयस्वान् रसवान् । विधृतो विशेषेण धृतः व्यवस्थितस्वभावः फलैरान्तः । व्यावृत्तः

[1] बलवान्, पा.

तेनं यज्ञेन यजन्ते । एष वा अतिव्याधी नामं यज्ञः । आह्व वै तत्रं राजन्योऽतिव्याधी जायते । यत्रैतेनं यज्ञेन यजन्ते । एष वै दीर्घो नामं यज्ञः। दीर्घायुषो ह वै तत्रं मनुष्यां भवन्ति । यत्रैतेनं यज्ञेन यजन्ते । एष वै क्लृप्तो नामं यज्ञः । कल्पंते ह वै तत्रं प्रजाभ्यों योगक्षेमः । यत्रैतेनं यज्ञेन यजन्ते ॥ ७२ ॥

पर्यस्वान्नामं यज्ञः प्रतिष्ठितं भवति यत्रैतेनं यज्ञेन यजन्ते षट् ॥ १९ ॥

एष वै विभूः प्रभूरूर्जस्वान्पयस्वान्विधृतो व्यावृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यतिव्याधी दीर्घः क्लृप्तो द्वादश ॥

इतरस्माद्विलक्षण । प्रतिष्ठितः अविचल । तेजस्वी ख्यातिमान् । ब्रह्मवर्चसी ब्राह्मण[1]बलवान । अतिव्याधी अनिष्टानामत्यर्थं वेद्धा । दीर्घो दीर्घकल । क्लृप्त समर्थ । तस्मात् प्रजाभ्यस्समर्थो योगक्षेम । योगसहित क्षेम योगक्षेम । अत्र अलाभो योग लब्धपरिपालन क्षेम ॥

इ।। तृतीये नवम एकादशोऽनुवाक

[1] ब्राह्मण्य   [2] वेद्धा ग

[1]तार्प्येणाश्वꣳ संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनꣳ समर्धयन्ति । यामेन साम्ना प्रस्तोताऽनूपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति । [2]तार्प्ये च कृत्यधीवासे चाश्वꣳ संज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनाꣳ रूपम् । रूपेणैव पशूनवरुन्धे । हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुद्धयै ॥ ७३ ॥ रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै । अश्वो भवति । प्रजापतेराप्त्यै । [3]अस्य वै लोकस्य रूपं तार्प्यम् ।

---

[1]तार्प्येणेत्यादि ॥ तार्प्यं घृताक्तं कम्बलं तेन संज्ञपयन्ति मारयन्ति । 'ज्ञप मारणादौ' । यज्ञो वा इति । प्रधानसाधनत्वात् । यामेन यमसम्बन्धिना पितृमेधप्रयोज्येन अनूपतिष्ठते । सञ्ज्ञप्यमानमश्वं पार्श्वत उपतिष्ठते ॥

[2]तार्प्ये चेत्यादि ॥ तार्प्यं प्रथमं सम्तीर्य, तत उपरि कृत्त्यधीवासं कृत्त्यात्मकमधिवासं छादनपटमास्तीर्य, तत उपरि हिरण्यकशिपु हिरण्मयं कशिपुं आस्तरणपटमास्तीर्य, तत उपरि रुक्मं शतपलिकं स्वर्णशकलं निधाय, तत उपरि अश्वं संज्ञपयन्ति ॥

[3]अस्य लोकस्य रूपं तार्प्यं अधोभावात् । कृत्यधीवासोऽन्तरिक्षस्य रूपं द्वितीयत्वात् । दिवो रूपं हिरण्यकशिपु तृती

अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु। आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः। इममेव लोकं ताप्र्येणाप्नोति ॥७४॥ अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन । दिवꣳ हिरण्यकशिपुना । आदित्यꣳ रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्येन प्रजापतेस्सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम् । सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥७५॥

अवरुद्धया आप्नोत्यष्टौ च ॥ २० ॥

यत्वात् । आदित्यस्य रूप रुक्मः रोचनशीलत्वात् । प्रजापतेः रूपमश्वः प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वात् । सायुज्य सयुक्त्व ऐक्यम्। सलोकता समानलोकताम् । एतासामेव देवताना सायुज्यमैक्यम् । सार्ष्टिता समानवीर्यत्व समानलोकता चाप्नोति । योऽश्वमेधेन यजते, यश्चैनं एवमहिमान वेदैव न यजते सोऽप्युक्तफलभागिति । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रळयमूर्तिभावेषु, किति समानस्य सभाव, वर्णविकारश्छान्दस ॥

इति तृतीये नवमे विंशोऽनुवाकः ।

[1]आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त । तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वꣳ श्वेतं भूतं दक्षिणामनयन् । तेऽब्रुवन् । यं नोऽनेष्ट । स वर्योऽभूदिति । तस्मादश्वꣳ सवर्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरो दीयते । [2]यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम ॥ ७६ ॥ यच्छ्वयदरुरासीत् । तस्मादर्वा नाम । यथ्सद्यो वाजान्थ्सम-

[1]आदित्याश्चेत्यादि ॥ सुवर्ग इति निमित्तात्सप्तमी । अमुमिति । असौ दृश्यमान आदित्यः श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं तथाभूतं आदित्यात्मा॰ अश्वं आदित्येभ्यो दक्षिणामनयन्नाङ्गिरसः। अथ त आदित्या अब्रुवन्—यमश्वं नोऽस्माक अनेष्ट नीतवन्तः स्थ स वर्यो वरणीयोऽभूत् भवत्विति । छान्दसो लुङ् । तस्मादश्वं सान्त्वनादौ सवर्येत्याह्वयन्ति । वर्यैरुत्कृष्टगुणैस्सहित' सवर्य इति भाव । यस्मादेवमङ्गिरोभिः दत्तस्याश्वस्य वरणीयत्वमभूत् तस्माद्यज्ञे वरो वरणीयं द्रव्यं दक्षिणात्वेन दीयते ॥

[2]यदित्यादि ॥ देवैरालब्धः प्रजापतिः यस्मादश्वोऽभवत् तस्मादश्व आसीत् प्रजापतिरश्वत्वाद्व्यापकत्वादश्व इति भावः । 'अशू व्याप्तौ' औणादिक' कन्प्रत्ययः । यच्छ्वयदिति । 'प्रजापतेरक्ष्यश्वयत्'* इति यस्मात्तस्याक्षि श्वयत् शूनं भवत् अरुर्व्यथाहेतुरासीत तस्मादर्वाऽभवदश्वः । अर्तेरुसि अरुः । तत एव

*स ५-३-१२.

जयत् । तस्माद्वाजी नाम । यदसुराणां लोकाना-
दत्त । तस्मादादित्यो नाम । [3]अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्व-
मेधेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिमुपवपति । योनिमन्तमे-
वैनमायतनवन्तं करोति ॥७७॥ योनिमानायतं-
नवान्भवति । य एवं वेद । [4]प्राणापानौ वा एतौ

वनिपि अर्वा । यत्सद्य इति । सद्यः जातमात्र एव वा-
जान् अन्नानि समजयत् आजिजयेनाहरत् तस्मात् वाजी अ-
न्नवान् । आदित्य इति । असुरैरार्जितान् लोकान् अश्व
आदित्यो भूत्वा असुरान् जित्वा देवार्थमादत्त तस्मादादाना-
दादित्यः । आदानमादिति । छान्दसमित्त्वम् । तदर्हतीति
'छन्दसि च' इति य ॥

[3]अश्वमेधस्याग्निर्योनिः कारण, तेनात्मलाभात् आयतनं स्थान
च अग्निरश्वमेधस्य, अग्नि चित्वा तत्र करणात् । तस्याप्यग्नेः
सूर्यो योनिः 'सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु'* इति मन्त्रात् । तदधीन-
त्वादग्ने सूर्य आयतनं 'उद्यन्त वावाऽऽदित्यमग्निरनु समारो-
हति'† इति दर्शनात् । तत्र चित्येऽग्नौ उत्तरवेद्युपवपनादुपस्था-
नात् एनं उत्तरवेद्या क्रियमाणमश्वमेध योनिमन्तं आयतनव-
न्तं च करोति । एव वेदिता च तथा भवति ॥

[4]अथ 'सूर्योऽग्नेर्योनि' इति यदुक्त तत्प्रयोजनमाह—प्राणापा-

*स. ११-११ †ब्रा २१-२.

देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । ओजो बलमेवावरुन्धे । [5]अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्काश्वमेधावेवावरुन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ ७८ ॥

नाम करोति सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं
चत्वारि च ॥ २१ ॥

नाविति ॥ देवाना प्राणापानस्थानीयावर्काश्वमेधौ आदित्यश्चाग्निश्च । अर्क आदित्यः, अश्वमेधोऽग्निः । कारणे कार्यशब्दः । तयोरुपरि अश्वमेधस्य कर्ता **प्राणापानाववरुन्धे** । ओजो बलस्थानीयादोजो बलावरोध ॥

[5]को पुनरर्काश्वमेधौ? को वा तयोरर्काश्वमेधान्वयः? इत्याह— **अग्निर्वा** इत्यादि ॥ व्याख्यातम् । तत्र चित्याग्नेरुपर्युत्तरवेदिचित्यात्मनोऽग्नेः करणात् द्वौ चित्याग्नी **अर्काश्वमेधौ** भवत । तयोरुपरि यजनादग्न्यादित्ययोरवरोधो विधेयीकरणम् । अपि च तयोः प्रतिष्ठितश्च भवति ॥

इति तृतीये नवमे एकविंशोऽनुवाकः.

[1]प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भूतं मेधायालभन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यथ्संवथ्सरः । तस्मादश्वः पुरस्तांथ्संवथ्सर आलभ्यते । यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यथ्सद्यो मेधोऽभवत् ॥ ७१ ॥ तस्मादश्वमेधः । वेद्धुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद । [2]यद्वै तत्प्रजापति-

---

[1]प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ पशुं भूतं पशुरूपेणावस्थितं निजपितरं प्रजापतिं देवाः मेधाय यज्ञाय आलभ्योपावसन् प्रातः श्वो यष्टास्मह इति । तस्मात्संवत्सरसमाप्तेः पुरस्तात् अश्व आलभ्यते देवानामेकमहस्संवत्सर इत्युक्तत्वात्तस्मिन्श्वाहन्यालब्धत्वात् । अश्वभूतः प्रजापतिर्यस्मादालब्ध, तस्मादद्याप्यश्व आलभ्यते । यस्माच्च तदानीं सद्यः समाने एकस्मिन्नेवाहनि अश्व मेधोऽभवत्, अश्वसंबन्धेन उक्थ्यस्समपादि,* तस्मादश्वमेधोऽभवत् । एवं सद्य एवाश्वमेधसंपत्तेर्वेदिता आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेद्धुको लब्धा भवति महाधनो भवति । विन्दतेश्छान्दस उकञ् ॥

[2]यद्वा इति ॥ यस्मादश्वात्मा प्रजापतिः आलब्धः तस्मात्पशूनां मध्ये अश्वः प्रजापतेरनुरूपतमः अनुकूलतमः, तस्मात्

*संवत्सरस्य द्वादशे मासि नवद्विवसादर्वागेव तुरगमानयन्ति । ततस्सप्तदिनेषु दीक्षा, ततो द्वादशोपसद, तदर्थमग्नीषोमीय पशु, ततोऽग्निष्टोम, तत उक्थ्य इति त्रिंशद्दिनात्मको द्वादशो मास इति विवेक. इत्यधिक. पाठ..

रालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः । आऽस्यं पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद । सर्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते । समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ८०॥ य उचैनमेवं वेद । [4]एतद्वै तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधायालभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामप्रं य-

---

प्रजापतेरेऽश्व आरभ्यते । एवं वेदितु प्रतिरूप आत्मतुल्यः पुत्र आजायते ॥

[1]सर्वाणीति ॥ अश्वस्य प्रजापत्यात्मकत्वात्, प्रजापतेश्च सर्वभूतात्मकत्वात् सर्वाणि भूतानि संभृत्य एकीकृत्य आलभते अश्वमेधयाजी । तस्मादेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च संभरन्ति तदुभय सम्यक्कल्पयन्ति योऽश्वमेधेन यजते, यश्चैनमेवमहिमानं वेद ॥

[4]एतद्वा इत्यादि ॥ यदुक्त देवाः एता देवता प्रजापतिं पशु भूतं मेधाय आलभन्तेति पूर्वमस्माभि एतत् वक्ष्यमाणनदित मन्तरूपम् । यज्ञमेनेति । यज्ञमेव यज्ञायालभन्तेति तदभिप्राय इत्यर्थ । अस्तु किमनेन सावितनेत्याह—यज्ञेनेत्यादि । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' * इत्युक्त भवतीत्यर्थ । ऋच एव प्रतीकग्रहणमिति केचित् । यज्ञात्मान प्रजापतिं यज्ञात्मना प्रजाप

---

*स ३ ५-११

ज्ञमंकुर्वत । तेऽमृतत्वमकामयन्त । तेऽमृतत्वमग
च्छन् । योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवायनेनैति॥
८१॥ प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अ-
पुनर्मारमेव गच्छति । [5]एतस्य वै रूपेण पुरस्ता-
त्प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः
कामेभ्यः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्व-

तिना अयजन्त इति । ते हि देवा कामप्रं सर्वेषां कामानां प्रापयितारं पूरयितारं यज्ञमकुर्वत । तस्मात् यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । 'प्रा पूरणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । क पुनर्देवानां काम इत्याह—तेऽमृतत्वमित्यादि । तस्मात् अश्वमेधयाजी देवानामयनेन मार्गेण एति गच्छति यत्र न मृत्युः । तस्मात् प्राजापत्येन कामप्रेणानेन यज्ञेन यष्टा अपुनर्मारं पुनर्मरणनिवृत्तिं गच्छति जरामरणरहितो भवति ॥

[5]एतस्येति ॥ एतस्य प्रजापतेः रूपेणोपलक्षितं प्राजापत्य मृषभं सेक्तारं तूपरं शृङ्गरहितं बहुरूपं नानावर्णं पुरस्तात् अश्वमेधारम्भ एव साङ्ग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरमेव वैशाख्यां पौर्णमास्यामालभते सर्वेभ्यः कामेभ्यः । स च सर्वस्याप्त्यै भवति सर्वस्य च जित्यै । तस्मात् तेन तादृशेन पशुनोपलक्षितेन अश्वमेधेन सर्वमाप्नोतीष्टं, जयति च सर्वं येनलभम् । योऽनेन

मेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥८२॥

मेधोऽभवद्यजत एति वेद ॥२२॥

[1]यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमँल्लोमञ्जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी। यत्सायम्प्रातर्जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमँल्लोमञ्जुहोति । एतदनु-

यजते, यश्चैनमेवं ईदृक्प्रभावपशु क्रतु वेद, स च सर्वमाप्नोति जयति च ॥

इति तृतीये नवमे द्वाविंशोऽनुवाकः

[1]यो वा इत्यादि ॥ अहोरात्रादीना अश्वावयवरूपेण अश्व स्तूयते । इत्थमिदं ज्ञातव्यमिति स्तुतिफलम् । अश्वस्य मेधार्हस्य संवत्सरप्रजापत्यात्मन लोम्नोर्वेदिता तस्य लोम्नि लोम्नि सर्वेषु लोमसु होता बह्वीनामाहुतीना होता भवति, आहुतिभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति भाव । के तर्हि महानुभावे अश्वस्य लोमनी? इत्याह— अहोरात्रे इति । संवत्सरप्रजापत्यात्मनोऽश्वस्य लोमस्थानीये आहोरात्रे, एव विदित्वा साय प्रातरग्निहोत्र जुह्वता अश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतेरेव लोम्नि लोम्नि हुत भवति । एतदनुकरणीयं यस्य तदेतदनुकृति इदमेवानुकुर्वन्त पुराकल्पे अश्वस्य लोम्नि

कृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य लोमँ-ल्लोमञ्जुह्वति । ²यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जुहोति । दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ ८३ ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य पदेपदे जुह्वति । ³यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति ।

लोम्नि जुह्वति स्म अद्यत्वे तु ज्ञानमात्रेणैव तत्फलसिद्धिरिति भाव । 'लट् स्मे' इति लट् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥

²संवत्सरात्मनः प्रजापतेः पदस्थानीयौ दर्शपूर्णमासौ अमावास्यापौर्णमास्यौ तयोः दर्शपूर्णमासयोः कर्मणोः कर्ता । गतमन्यत् ॥

³संवत्सरात्मा प्रजापतिरादित्य एव । स एवाश्वत्वेन विवर्तते तस्य विवर्तनं आहवनीयप्रवेशः 'अग्निं वावादित्यस्सायं प्रविशति'* इत्येवं विदित्वा अग्निहोत्रं जुह्वता अश्वस्य विवर्तने विवर्तने

* ब्रा., २-१-२

एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुह्वति ॥ ८४ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशिभिः प्रजापतिरकामयतो-भावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽपं प्राणा अप श्रीरूर्ध्वा प्रजापतिः प्रेणाऽनुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्वदेवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतु-भिरप श्रीर्ब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यदश्वं तदाहु-रेष वै विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयोविꣳशतिः॥२३

प्रजापतिरस्मिन्लोक उत्तरतश्श्रियमेव प्रजा-पतिरकामयत महान् यत्प्रातः प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यस्सर्वꣳ ह वै तत्र पर्यस्वद्य उ चैनमेवं वेद चत्वार्यशीतिः ॥ ८४ ॥ हरिः ओम्.

सर्वस्मिन् विवर्तनरूपे हुतं भवति । एवमीदृशप्रजापत्यात्मा अयमश्व इति अश्वस्यैव स्तुतिः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये
यजुर्वेदभाष्ये अश्वमेधे तृतीयाष्टके
नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः
अश्वमेधस्समाप्तः.

हरिः ओम्॥ [1]संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत्। संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमान-

ओम्॥ [1]एवमश्वमेधान्तानि तित्तिरिप्रोक्तानि काण्डानि व्याख्यातानि। अथ काठकाग्निकाण्डान्यष्टौ—सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रवैश्वसृजारुणकेतुकानि पञ्च नित्यानि, दिवश्येनयोऽपाघाश्चेष्टय, स्वाध्यायब्राह्मणमष्टममिति। तत्र नित्याना हव्यवाट् काण्डऋषि, आरुणकेतुकस्य त्वरुण, इष्टिकाण्डयोर्विश्वेदेवा, स्वाध्यायविधेर्ब्रह्मा, तत्र सावित्राग्निमन्त्रा संज्ञानमित्यादय। तत्राय प्रयोग —

उत्तमाङ्गुलिपर्वप्रमाण पञ्चाशीतिशत हिरण्येष्टकाश्शर्करा वाऽभ्यक्ताश्चतस्र स्वयमातृण्णा अपरिमिता लोकंपृणाश्चोपकल्प्य उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कु निहत्य सर्वत परिमण्डल रथचक्रमात्र सावित्र परिलिख्य लेखाया अभ्यन्तर नव परिमण्डला लेखा लिखित्वा नवम्या बाह्याया लेखाया पञ्चदश पूर्वपक्षस्याह्नामुपदधाति। अहरिष्टका इत्यर्थ! सज्ञानादयश्चैता अह्नामरूपा, ब्राह्मण च—'एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणा नामधेयानि'* इति। तत्रैषा भिन्नवाक्यत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्चोपधानमन्त्राणामन्ते 'भूरग्नि च'[1] इत्यनुवाक आम्नात 'तया देवतया'[†] इत्येतत्तत्र दनार्थमप्येषामर्थित्वात्प्रत्येक सबध्यते। तेनैतेन च दिनैनाभेदमुपचर्य इष्टका एवोच्यन्ते। तत्र सज्ञानं नामायमह पूर्वपक्षस्य, यगत ज्ञायतेऽमावास्याकार्यमिष्टचादि। विज्ञान द्वितीय, व्यावृत्त ज्ञायमानत्वात्। न हि कदाचिच्चतुर्द्वितीयायामपर-

* ब्रा. ३.१०.१० [†] ब्रा ३.१०.२

मुपंक्लृप्तं क्लृप्तम् । श्रेयो वसीय आयथ्सम्भूतं

पक्षकार्यं क्रियते । प्रज्ञान तृतीय, प्रकर्षेण ज्ञायन्ते शुभानि कर्माण्यस्मिन्निति । जानत् चतुर्थं, जानात्येवात्मान पूर्वपक्षत्वेन न तु शुभानि कर्माणि प्रवर्धयति पक्षाच्छिद्रत्वात्, रिक्तात्मत्वाच्च । अभिजानत् पञ्चम, आभिमुख्येन शुभानि कर्माणि जानातीति । संकल्पमानं षष्ठ, पूर्वपक्षत्वेनात्मनि कर्माणि स्वय सकल्पन्ते न तु कुर्वन्ति छिद्रत्वात् । प्रकल्पमानं सप्तम, कर्मसु प्रकर्षेण कल्पते हेतुत्व भजते । उपकल्पमानं अष्टम, ईषत् उपकल्पते कर्मसु अष्टकादिप्रवृत्ते । न तु पुष्कल कल्पते छिद्रत्वात् । उपक्लृप्तं नवम, अष्टम्यनुसारित्वात्तेनात्मसमीपे क्लृप्त न तु सर्वकर्मयोग्य छिद्रत्वाद्रिक्तत्वाच्च । क्लृप्तं दशम, सर्वात्मना शुभेष्वनुज्ञातम् । श्रेय एकादश, प्रशस्ततर कर्मसु दशमादपि चन्द्रवृद्ध्या । वसीयो द्वादश, वसुमत्तर गमनादौ धनदत्वादेकादशादतिप्रशस्तमित्युक्त भवति । आयत् त्रयोदश, आयतते कर्मसु कारणत्वेन एति वा । संभूतं चतुर्दश, सगत भवति कल्याणमकल्याण च तस्मिन्निति सभूत, यद्वा—सगतमति पौर्णमास्यपर्वत्वव्यवहारात् यथा पूर्वस्मिन् पर्वणीति । भूतं पञ्चदश भवति, न पराभवति चन्द्रोऽस्मिन्निति सर्वसाधन भूतम् ॥

इति ज्ञानयज्ञाख्य भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये
प्रथमे काठके प्रथमोऽनुवाक

भूतम् । [2]चित्रः केतुः प्रभानाभान्त्संभान् । ज्योतिष्मा्ँस्तेजस्वानातपँस्तपन्नभितपन् । रोचनो रोचमानश्शोभनश्शोभमानः कल्याणः । [3]दर्शा

[2]अथ तेषामन्तराळेष्वेतेषामह्ना पञ्चदशमुहूर्तानुपदधाति—चित्र इति॥ एकैकस्याह्न पञ्चदशमुहूर्ता द्विघटिका । चित्रः प्रथम, नाय नीय जपहोमादिकालत्वात् । केतुः द्वितीय, कर्तव्याना केतनकालत्वात्, व्यापकत्वाच्च । प्रभान् तृतीय, उदयरागव्यपगमेन प्रकृष्ट भातीति । आभान् चतुर्थ, ईषदुष्णत्वात्सर्वतो भानाद्वा । संभान् पञ्चम, संहतदीप्तिमत्त्वात् । ज्योतिष्मान् षष्ठ, महा द्योतन । तेजस्वान् सप्तम, महातैक्ष्ण्य । आतपन् अष्टम, समन्तात्तापयतीति । तपन् नवम, अविशेषेण दुःखयतीति । अभितपन् दशम, आभिमुख्येन पूर्वतापस्योपरि वा ताप जनयतीति । रोचनः एकादश, रोचयति लोक रोचमानलोकत्वात् । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति युच् । रोचमानो द्वादश, निवृत्ततापत्वेन लोकस्यानुकूलीभवन् । शोभनः त्रयोदश, शोभयति लोकं सुहितत्वात् सर्वस्य । शोभमानः चतुर्दश, आतपशान्त्या शोभमान । कल्याणः पञ्चदश, गन्धकुसुमादिभोगकालत्वात् ॥

इति प्रथम काण्डे द्वितीयोऽनुवाक.

---

[3]अथाभ्यन्तराणा लेखाणा पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—दर्शेति ॥ प्रथमा दर्शा । चन्द्रनिमित्ता व्यपदेशा । अमावा-

दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आप्यायमाना प्यायमाना प्याया सूनृतेरा । आपूर्यमाणा पू-

स्यायां चन्द्रो दर्शोऽदृष्ट एव भवति, न तु केनचिदृश्यत्वात् । प्रथमायां रात्र्यामिति [मपि] सा दर्शेत्युच्यते, अदृश्यचन्द्रत्वात् । दृष्टा द्वितीया रात्रिः, दृष्टचन्द्रत्वात् । दर्शता तृतीया, दीर्घकालदर्शनीयचन्द्रा । द्वितीयायां हि दृष्टोऽपि उत्तरक्षणेऽस्तमेति । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । विश्वरूपा चतुर्थी, विश्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सुदर्शना पञ्चमी, स्पष्टाभिव्यक्तिहेतुत्वात् । आप्यायमानेति षष्ठीसप्तम्योराख्या, प्यायमाना सप्तमीति केचित् । समन्ताद्वर्धमानमण्डला षष्ठी, समन्ताद्वर्धमानतेजास्सप्तमी । प्याया अष्टमी, सस्यादिसमृद्धेः । सूनृता नवमी, प्रत्यासन्नास्थानेन विश्वं प्रीणयतीति । इरा दशमी, बहुप्रकाशत्वेन स्तुत्या । आपूर्यमाणेत्येकादशीद्वादश्योराख्या, पूर्यमाणा वा द्वादशी । प्रकाशातिशयेन मण्डलमतीत्यापूर्यमाणेव भवत्येकादशी । ऊनेऽपि मण्डलैकदेशे पूर्यमाणमण्डलेव भवति प्रकाशमहिम्ना द्वादशी । पूरयन्ती त्रयोदशी, विश्वमपि जगत् प्रकाशेन पूरयतीति । पूर्णा चतुर्दशी, पूर्णचन्द्रया पञ्चदश्या तुल्यत्वान्न्यूनत्वस्य चानुपलम्भात् । पौर्णमासी पञ्चदशी, पूर्णो माश्चन्द्रः पूर्णमास्तत्संबन्धिनी पौर्णमासी, सर्वात्मना पूर्णचन्द्रा ॥

इति प्रथमे काठके तृतीयोऽनुवाकः.

यैमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी। [1]दाता प्रदाताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः॥१॥ आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनस्सꣳशान्तश्शान्तः। आभवन्प्रभवन्त्सं-

---

[1]तासामन्तराळेऽप्येतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तान् उपदधाति— दातेति॥ प्रथमो दाता, रात्रिवृत्तान्तानामपि दाता आरम्भयिता। प्रदाता द्वितीयः, तेषां प्रकर्षेणारम्भयिता प्रोत्साहयिता। आनन्दः तृतीयः, कुसुमालेपनाद्यनुभवकालत्वात्। मोदश्चतुर्थः, मित्रादिभिस्सह हर्षणात्। प्रमोदः पञ्चमः, स्त्रीभिस्सह प्रकर्षेण हर्षणात्। आवेशयन् षष्ठः, शयनागारादावौत्सुक्यं जनयतीति। निवेशयन् सप्तमः, स्त्रीपुंसौ सन्निधापयतीति। संवेशनोऽष्टमः, शयनेषु सर्वाणि भूतानि शाययतीति। संशान्तो नवमः, संगतं मनसा शमयतीति। मनसीन्द्रियाणि निवेशयन्त इति स्वापकारी। शान्तो दशमः, मनसो व्युपरतौ सुषुप्तेर्जनयिता, सर्वात्मना शान्तत्वात्। आभवन् एकादशः, सर्वेतःकरणानां तृप्तिमनुभवतीति। प्रभवन् द्वादशः, विधेयीकृतत्वात्करणानां प्रभुर्भवतीति। संभवन् त्रयोदशः, संगतं भवन् पुनरपीन्द्रियसमागमनं तत्करोति प्रबुध्यत इति प्रबोधो मुख उच्यते। संभूतश्चतुर्दशः, यथाऽयमिन्द्रियैस्संयुक्तः प्रबुद्धः। भूतः पञ्चदशः, आत्मलाभेन निष्पन्नो भूतः स्वस्थः॥

इति प्रथमे काठके चतुर्थोऽनुवाकः

भवन्थ्संभूतो भूतः । [5]प्रस्तुतं विष्टुतꣳ सꣳस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजस्समिद्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्।

अथान्तरस्या पञ्चदश॰ अपरपक्षस्य अहान्युपदधाति—प्रस्तुतमिति ॥ प्रथम प्रस्तुतं साम्र कृष्णत्वात् तद्भक्तित्वेन कृष्णपक्षाशा रूप्यन्ते । प्रस्तावात्मक प्रथमग्रह । विष्टुतं द्वितीय, विष्टुतिसमानत्वात् । सस्तुत तृतीय, सस्तावभक्तिसाम्यात् । कल्याणं चतुर्थं, उद्गानतुल्यत्वात । विश्वरूप पञ्चम, निधनसाम्यात् । शुक्र षष्ठ, विजृम्भितत्वेन रक्ष प्रभृतीना कारण नन्दात्वाच्च । अमृतं सप्तम, तेषाममृतत्वहेतुत्वाद्भ्रातत्वाच्च । तेजस्वि अष्टम, तेषा तेजोवृद्धिहेतुत्वाज्जयात्वाच्च । तेजो नवम, तेषामुत्तेजनहेतुत्वात, अग्निविद्या सर्वं नाशयति क्रियमाण कर्मेति, अत एव रिक्तात्वमिति । समिद्ध दशम, सपूर्णत्वाद्धि सर्वैर्जन्तुभि । अत एव पूर्णा । अरुणमेकादश तामसाना जन्तूनामरुणकालवदाह्लादकम् । भानुमत् द्वादश, भानुमण्डलोदयमात्रवत् तादृक्कालस्थानीय तेषाम् । मरीचिमत् त्रयोदश, वितत भानुरश्मिकालस्थानीय तेषाम् । अभितपत् चतुर्दश, अभितस्तपत्तपनकेन कालेन समम् । तपस्वत्पञ्चदश, महातापभानुकमध्याह्नस्थानीय, तेषा प्रतिपक्षभूयस्तया सर्वे तत्र तपस्विनो भवन्तीति वा ॥

इति प्रथम काठके पञ्चमोऽनुवाक

---

[6]सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः । ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन् । रोचनो रोचमानश्शुम्भूश्शुम्भमानो वामः । [7]सुता सुन्वती प्रसु-

[6]अथ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्ना पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—स वितेति ॥ सविता प्रथम, कर्मणामुत्पादक । प्रसविता द्वितीय, अनुज्ञाता कर्मणाम् । दीप्तस्तृतीय, चन्द्रदौर्बल्यात् । दीपयंश्चतुर्थ, जगदपि दीपयति । दीप्यमानः पञ्चम, प्रकर्षेण दाहक । पुनर्वचनाद्विशेषावगति । ज्वलन् षष्ठ, ज्वलदग्निकल्प । ज्वलिता सप्तम, जगतोऽपि ज्वलयिता । तपन्नष्टम, समन्तात्तापयतीति । वितपन्नवम, दिनमध्याद्विसुतत्वाद्विश्लिष्ट तापयति । संतपन् दशम, सगत सह्य तपतीति । रोचन एकादश, रोचनशील नातिपीडाकर । रोचमानो द्वादश, सर्वस्मै रोचमान अनुकूल अपेक्षितताप । शुम्भूस्त्रयोदश, शुम्भनशील निवृत्ततापत्वान्मनोहर । शुम्भमानश्चतुर्दश, प्रजा अपि शोभयन् । वामः पञ्चदश, वननीयस्वभाव साह्लादलोकत्वात् ॥

इति प्रथमे काठके षष्ठोऽनुवाक .

---

[7]अथान्तरस्या पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—सुतेति ॥ सुता प्रथमा, सर्वैरनुज्ञाता सद्य एव चन्द्रोदयेन तिमिराभावात्। सुन्वती द्वितीया, सोम सुन्वद्भिरिव रक्षसा प्रीतिहेतु, स्वल्पतिमिरतया वा कर्मणामनुज्ञात्री । प्रसुता तृतीया, सवनारम्भ-

ता सूयमाना॒ऽभिपू॒यमा॑णा । पीती॑ प्र॒पा सं॒पा तृ॒प्तिस्त॒र्पय॑न्ती ॥ २ ॥ का॒न्ता का॒म्या का॒मजा॒ताऽऽयु॑ष्मती का॒मदु॑घा॑ । [8]अ॒भि॒शास्ता॒ऽनु॒म॒न्ताऽऽन॒-

क्षणामिव तेषा प्रीतिहेतु । सूयमाना चतुर्थी, क्रियमाणसवन दिनभागवत्तृप्तिकरी तेषाम् । अभिपूयमाणा पञ्चमी, अभिपूय माणसोमकदिवसांशस्थानीया तेषाम् । पीती षष्ठी, शार्ङ्गरवा दिलक्षणो ङीप् । पीतसोमकदिवसैकदेशसदृशी तेषाम् । प्रपा सप्तमी, प्रकृष्टसोमपानाधारक्रतुकल्पा तेषाम् । संपा अष्टमी, सघातपीतसोमक्रतुरूपा तेषाम् । तृप्तिर्नवमी, अन्धकारातिशयेन तृप्तिहेतुस्तेषाम् । तर्पयन्ती दशमी, चन्द्रमसस्त्रिभागावशेषत्वादत्यर्थं तृप्तिं जनयन्ती । कान्ता एकादशी, अल्पप्रकाशत्वेन तेषा मिष्टा । काम्या द्वादशी, इयमेव रात्रिस्सर्वकाममस्त्विति नै काम्यमाना । कामजाता त्रयोदशी, आविर्भूतसर्वकामा । 'जाति-कालसुखादिभ्य' इति परवचनम् । आयुष्मती चतुर्दशी, अन्ध कारातिशयेन दीर्घेव लक्ष्यते । रक्षसामायुस्स्थितिहेतुर्वा । काम दुघा पञ्चदशी, यथाऽभिलाष काम्याना दोग्ध्री तेषाम् ॥

इति प्रथमे काठके सप्तमोऽनुवाक

---

[8]अथ तासामन्तराळेष्वेतासा रात्रीणा पञ्चदशमुहूर्तानुपदधाति— अभिशास्तेति ॥ अभिशास्ता प्रथम, आभिमुख्येन शासिता लोकस्य, स्वे स्वे पदे स्थापयति । 'असितस्कभित' इत्यत्र इडभावो निपात्यते । अनुमन्ता द्वितीय, स्वे स्वेऽभिलषिते

न्दो मोदः प्रमोदः । आसादयन्निषादयन्थ्सꣳसाद-नस्सꣳसन्नस्सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूश्शम्भूर्भुवः । [9]पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वाना-

प्रवर्तयति । आनन्दस्तृतीय, आनन्दादयस्त्रयो व्याख्याता । आसादयन्नादय· पञ्च आवेशयन्नादिभिर्व्याख्याता । चन्द्रक्षयेणोपक्षीणशक्तिजनकत्वात् सीदतिर्ग्रहणम् । आभूप्रभृतयोऽप्याभवन्नादिभिस्समानार्था । सर्वत्र भवते क्विप् । पञ्चमे 'घञर्थे कविधानम्' इति क, अव्ययं वा ॥

इति प्रथमे काठक अष्टमोऽनुवाक

---

[9]अथान्तरस्या द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रमिति ॥ पवित्रं प्रथम, स्वयमेव शोधकत्वात्कर्मकाल इति । पवयिष्यन् द्वितीय, करिष्यमाणै कर्मभिर्दोषाणा क्षाळयितृत्वात् । पूतस्तृतीय, निजसबन्धेन पूतलोकत्वात् । मेध्यश्चतुर्थ, मेधार्हं । यशः पञ्चम, यशसो हेतुत्वात् । यशस्वान् षष्ठ, यशस्वित्वात्तत्र लोकस्य । आयुस्सप्तम, आयुषो हेतुत्वात् । अमृतोऽष्टम, दीर्घजीवनहेतुत्वात् । जीवो नवम, जीवस्यानीयत्वात् । जीविष्यन् दशम, कर्मकारिणा जीवयितृत्वात् । स्वर्ग एकादश, प्रीतिहेतुत्वात् । लोको द्वादश, लोकप्रदत्वात् ॥

इति प्रथम काठके नवमोऽनुवाक

युरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः । [10]सहं-
स्वान्त्सहीयानोजस्वान्त्सहमानः । जयन्नभिज-
यन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो
मोदः प्रमोदः ॥ ३ ॥ [11]अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको

---

[10]अथान्तरस्या द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वानिति ॥ सहस्वान् प्रथम, बलवत्त्वात्सर्वस्य तत्र । सहीयान् द्वितीय, सोढृतर· अभिभवितृतरस्सर्वो भवति । ओजस्वान् तृतीय, देहश्रीस्तत्र भवतीति । सहमानश्चतुर्थ, अभिभवनशील. । जयन् पञ्चम, तमसा लोकमभिभवति । अभिजयन् षष्ठ, अभितो जेता लोकस्य मेघाभिभवात् । सुद्रविणस्सप्तम, शोभमानानि द्रव्याणि तत्र भवन्तीति । द्रविणोदा अष्टम, द्रविणपुष्टिहेतुत्वात् । सकारोपजनश्छान्दस । आर्द्रपवित्रो नवम, यागाद्यभावेन दर्भाणामनाहरणात । हरिकेशो दशम, यागाद्यभावेनैव हरिकेशा मनुष्या वृक्षाश्च भवन्ति । मोद, एकादश, धान्यसमृद्ध्या । प्रमोदो द्वादश, पुष्टप्रायत्वात्तत्र सर्वस्य ॥

इति प्रथमे काठके दशमोऽनुवाक

---

[11]अथान्तरस्या त्रयोदश मासनामान्युपदधाति—अरुण इति ॥ अरुणः प्रथम, अरुणोदयकालवन्मन्दप्रकाश फाल्गुन । अरुणरजा द्वितीय चैत्र, (बलमासुद्रजा)¹ । पुण्डरीकस्तृतीय वैशाख, अरविन्दवान् । विश्वजिच्चतुर्थ, ज्येष्ठ महत्त्वाहह्लाम् ।

विश्वजिदभिजित् । आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान्रसवानिरावान् । सर्वौषधस्सम्भरो महस्वान् । [1]एजत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाश्शिपिविष्टकाः । सरि-

अभिजित्पञ्चमः आषाढ, अभिजिन्नक्षत्रयोगात्पौर्णमास्या । आर्द्रः षष्ठः श्रावण, आर्द्रत्वात्सर्वस्या भुवः । पिन्वमानस्सप्तमः प्रोष्ठपद, धान्यसमृद्ध्या जगत प्रीणनात् । अन्नवानष्टमः आश्वयुजः, शारदधान्यनिर्वृत्त्या । रसवान् नवम कार्तिक', बहुक्षीरत्वात् इक्ष्वादिसपत्त्या च । इरावान् दशम मार्गशीर्ष', धान्यविशेषोत्पत्त्या अन्नवान् । सर्वौषध एकादशस्तैष, सर्वौषधसंपत्त्या । संभरो द्वादशो माघ, सर्वधान्यसभरणात् । महस्वांस्त्रयोदश, अधिकमासत्वेन महत्त्वकारित्वात् ॥

इति प्रथमे काठके एकादशोऽनुवाक

[1]अथ सिकता उपदधाति—एजत्का इति ॥ एजत्काः एजत्कालयुक्तत्वेन चलनशीला । 'एजृ कम्पने' अज्ञाते प्रागिवीयः क । यद्वा—'एजृ दीप्तौ' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जोवत्काः जोवत्कालयुक्तत्वेन जवनशीला । जु इति सौत्रो धातु.। जवत्का इति वक्तव्ये छान्दसो वर्णविकार । क्षुल्लकाः क्षुद्रा । शिपिविष्टकाः रश्मिभिर्विष्टा' । सरिसराः अत्यन्त सरणशीलाः । सर्तेर्यङ्लुकि 'रुग्रिकौ च' इति रिगागमे पचाद्यचि सरिसरा इति वक्तव्ये रेफोपजनश्छान्दस । सुशेरवः सुष्ठु शेरते

स्वरास्सुशेरवः । अजिरासो गमिष्णवः । [13]इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आशुर्निमेषः फणो द्रवन्नतिद्रवन् । त्वरꣳस्त्वरमाण आशुराशीयाञ्ज-

---

आस्विति । शेतेरौणादिको रुप्रत्ययः । अजिरासः अजनीया क्षेपणीया । औणादिक इरन्प्रत्ययः । जीर्यतेर्वा गत्यर्थे कप्रत्ययः । रणं जिरं तद्रहिता अजिरा । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गमिष्णवः गत्वरस्वभावाः ष्णुच्त्वात् । अगमिष्णव अगत्वरा इति केचित्, तदयुक्तं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्गात् ॥

इति प्रथमे काठके द्वादशोऽनुवाकः .

---

[13]अथान्तरस्याः पञ्चदश मुहूर्तमुहूर्तानुपदधाति—इदानीमिति ॥ उक्ता मुहूर्तानां अवयवा मुहूर्तमुहूर्ताः । इदानीमित्येव यः कालो व्यपदिश्यते स कालविशेषो गृह्यते । इदानीमिति संनिहितपुरोवर्तिग्रहणकालः । तदानीमित्यसंनिहितबुद्धिस्थग्रहणकालः । एतर्हीति संनिहितानद्यतनग्रहणकालः । इदम एतादेशोऽनद्यतने र्हिलि 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । क्षिप्रं क्षेप्तुं शक्यः स्वल्पत्वात् । अजिरं ईषत्प्राप्तः अजेर्गतिकर्मण औणादिक इरन् । आशुः मृदु व्यापनीयः । निमेषः निमेषक्रियापरिच्छिन्नः । फणः निमेषादल्पतरोऽक्षिविकासपरिच्छिन्नः । आशुः व्याप्तः व्यापारक्रियावधिः । आशीयान् ततोऽप्याशुः अल्पप्रदेशकाललक्षणः । जवः क्रियाणामानन्तर्यम् ॥

इति प्रथमे काठके त्रयोदशोऽनुवाकः .

वः । [14]अ॒ग्नि॒ष्टो॒म उ॒क्थ्यो॑ऽतिरा॒त्रो द्वि॑रा॒त्रस्त्रि॑रा॒त्रश्च॑-
तूरा॒त्रः । [15]अ॒ग्निर् ऋ॒तुस्सूर्य॑ ऋ॒तुश्च॒न्द्रमा॑ ऋ॒तुः ।
[16]प्र॒जाप॑तिस्संवथ्स॒रो म॒हान्कः ॥ ४॥

प्र॒मो॒दस्तु॒पर्य॑न्ती प्र॒मो॒दो ज॒वस्त्रीणि॑ च ॥१॥

[1]भूर॒ग्निं च॑ पृथि॒वीं च॒ मां च॑ । त्रींश्च॑ लो॒-

[14]अथान्तरस्या पञ्चक्रतू नुपदधाति—अग्निष्टोम इति ॥ अह-र्व्यपदेशादेषामुपधानम् । त्रयोऽत्रैकाहा त्रयोऽहीना । अग्नि-ष्टोमादिरूपेण द्विरात्रादिरूपेणेष्टकास्स्तूयन्ते ॥

इति प्रथमे काठके चतुर्दशोऽनुवाक

[15]अग्न्यादित्रयरूपेण ऋतुत्रयरूपेणेष्टकास्स्तूयन्ते। अग्न्यादय एव-तैव तापवत्तया वृष्टिमत्तया हिमवत्तया च । तस्मात्ताद्दशानृतू-नुपदधातीत्युक्त भवति ॥

इति प्रथमे काठके पञ्चदशोऽनुवाक.

[16]अथ नाम्या चत्वारि सवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिरि-ति ॥ सवत्सरात्मन प्रजापतेरेतानि नामानि । प्रजाना पाता का० । संवत्सरः सभूय जीवन्ति प्रजा अस्मिन्निति सवत्सर । महान् महनीय महापरिमाणो वा । कः अविभक्तात्मा ॥

इति प्रथम काठक षोडशोऽनुवाक

[1]चतस्रस्स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति—भूरिति ॥ भूर्व्याहृति, अ-ग्निर्देवता, पृथिवी लोक, अहमुपधाता, त्रिलोकवासिनो जना,

कान्थ्संवथ्सरं चं । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तयां देवतंयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सींद । भुवो वायुं चान्तरिक्षं च मां चं । त्रीꣳश्चं लोकान्थ्संवथ्सरं चं । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तयां देवतंयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सींद । स्वंरादित्यं चं दिवं च मां चं । त्रीꣳश्चं लोकान्थ्संवथ्सरं चं । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तयां देवतंयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सींद । भूर्भुवस्स्वश्चन्द्रमसं च दिशंश्च मां चं । त्रीꣳश्चं लोकान्थ्संवथ्सरं चं । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तयां देवतंयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सींद ॥५॥

संवथ्सरं च पद्धं ॥२॥

त्वमेव त्वां वेंत्थ योऽसि सोऽसिं । त्वमेव त्वामं-

संवत्सरस्सर्वानुग्राही कालः, सर्वमिदं त्वदुपधानरूपात्मकं, तस्माद्राद्यात्मिकां त्वा प्रजापतिस्सादयतु, त्वं च तया देवतया सह अङ्गिरसामिव स्थिरा सीद । एवं सर्वासु दिक्षु योज्यम्॥

इति प्रथमे पाठके दशमोऽनुवाकः.

---

[1]अग्निमुपतिष्ठते—त्वमेवेति ॥ प्रथमे द्विपदे त्रिष्टुभौ, वि राजौ वा । हे अग्ने! त्वमेव त्वां याथात्म्येन वेत्थ जानासि

चैपीः । चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने । एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने । [2]यत्ते अग्ने न्यूनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने । एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने । [3]मा ते अग्नेऽच-

---

वय तु न जानीम । **योऽसि** यादृशोऽसि **स** एवासि तादृश एवासि, ईदृशोऽसीति को वेदितुमर्हति । किञ्च त्वमेव त्वा **मचैषीः**, चिनोषि चेतुमर्हसि तस्मात्त्वयैव **चितश्चासि** शतरुद्रीयहोमान्त **संचित** **एतावाश्चासि** यावदेव जानीम, अस्माभिरेतावतो विदितत्वात् । परमार्थतस्तु अतोऽपि **भूयांश्चासि** अविदितेन **रूपेण** बहुतरोऽसि ॥

[2]**यत्ते अग्न** इति महाबृहती ॥ हे अग्ने! यत्तव **न्यूनं** मात्रादिना विकलं, यच्च तव **अतिरिक्तं** मात्राभिरधिकं कृत प्रमादात् **आदित्याश्चाङ्गिरसश्च** **तच्चिन्वन्तु** सम कुर्वन्तु । **विश्वे देवास्तव** **चितिमापूरयन्तु** शास्त्रमर्यादाऽनतिलङ्घनेन समीचीना कुर्वन्तु । इदानीमादित्यादयोऽपि तव याथातथ्यवेदने के नामेत्याह—**चितश्चासीति** । व्याख्यातम् ॥

[3]**मा त** इति यजु ॥ हे **अग्ने!** तव **अचयेन** अशक्तेन चयनेन अचयनेन वा 'अच्कावशक्तौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आयुरात्मीयं माऽऽवृक्षि मा भीनशाम् । 'वृजि वर्जने' । **मा** **चातिचयनेन** अतिरिक्तेन चयनेन **आयुरावृक्षि** त्वत्प्रसादात् ॥

येन॒ माऽतिं॑चयेनायु॑रावृ॑क्षि । ¹सर्वे॑षां ज्योति॑षां
ज्योति॒र्यद्दु॒दावु॒देति॑ । तप॑सो जा॒तमनि॑भृष्टमोज॑ः ।
तत्ते॒ ज्योति॑रिष्टके । तेन॑ मे तप । तेन॑ मे ज्वल ।
तेन॑ मे दीदि॑हि । याव॑द्दे॒वाः । याव॒दसा॑ति॒ सूर्य॑ः ।
याव॑दु॒तापि॒ ब्रह्म ॥ ६ ॥

आवृ॑क्षि॒ नव॑ च ॥ ३ ॥

---

¹सर्वेषामत्यष्टी त्रिपदा (षट्पदा) ॥ सर्वेषामपि ज्योतिषां एक ज्योति द्योतकं यत्परं महः तदेवासावादित्यो भूत्वा उदेति तपसो जातं यत्र तपः मकर्षस्तत्राविर्भूतं अनिभृष्टं केनचिदप्यनुपहिंसितं ओजः बलं सर्वस्य जगतः । हे इष्टके ! ज्योतिः तदपि ज्योतिः तवैव ज्योतिः त्वदुपधानेन तत्तपोदेति। यद्वा—तत्तुल्यं त्वज्ज्योतिः तस्मात् तेन ज्योतिषा मदर्थं तप तपस्विनी भव, यथाऽहमपि तपस्वी स्याम् । तेनैव ज्योतिषा मदर्थं ज्वल उज्ज्वला भव, यथाऽहमप्युज्ज्वलत्वसंपद्येय । तथा तेनैव ज्योतिषा दीदिहि मदर्थं दीप्यस्व यथाऽहमपि दीप्तिमान् स्याम् । कियन्तं कालमिति चेत्—यावद्देवाः 'असाति' इति वक्ष्यमाणत्वात् सन्तीति गम्यते । यावच्च सूर्योऽसाति अस्ति । लेटि शपो लुकि लेट आडागमः । यावद्वाऽपि ब्रह्म आत्मज्योतिरस्ति तावन्मह्यं तप ज्वल दीदिहि चेति ॥

इति प्रथमे काण्डे अष्टादशोऽनुवाकः

[1]संवथ्सरोऽसि परिवथ्सरोऽसि । इदावथ्सरोऽसीदुवथ्सरोऽसि । इद्वथ्सरोऽसि वथ्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तश्शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् ॥७॥ अहोरात्राणीष्टकाः । [2]ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः । यस्यां

---

[1]सहारविहाराभ्यां यजमान उपतिष्ठते—संवत्सरोसीति ॥ तत्र बार्हस्पत्यं षष्टिवर्षं प्रभवादिसंज्ञं महायुगम् । तत्र द्वादशाब्दाः पञ्चकृत्व आवर्तन्ते आश्वयुजाद्याः । तत्रैते पञ्चकृत्व आवर्तमाने द्वादशाब्दप्रमाणानि पञ्चावान्तरयुगानि भवन्ति । तत्र प्रथमे युगे योऽब्दः कार्तिकादिसंज्ञः स संवत्सरो नाम । द्वितीयः परिवत्सरः, तृतीय इदावत्सरः, चतुर्थ इदुवत्सरः, पञ्चम इद्वत्सरः । वत्सरस्सर्वेष्वपीति । अन्य आहुः—षड्भिष्षड्भिरब्दैरवान्तरयुगानि दश भवन्ति । तत्र प्रथमादयष्षडब्दाः संवत्सरादिसंज्ञा इति । संवत्सरादयस्त्वमेवासि तव चयनेन तथा कल्पन्त इति अग्नेः स्तुतिः । तस्य ते तादृशस्य तव संवत्सराद्यात्मनो वसन्तादिस्थानीयानि शिरःप्रभृतीनि तथैव विधेयानीति ॥

[2]यस्मादेवं तस्मात्—ऋषभोऽसीत्यादि ॥ इयं गायत्री । ऋषभः वर्षिता कामानामसि । स्वर्गलोकस्थानीयश्चासि तद्धेतुर्वा त्वमसि । त्वं यस्यां दिशि महीयसे पूज्यसे ततो दिशः

दिशि महीयसे। ततो नो मह आवह। [3]वायुर्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि। सर्वा दिशोऽनु विवाहि। सर्वा दिशोऽनु संवाहि। चित्या चितिमापृण। अचित्या चितिमापृण। [4]चिदसि समुद्रयोनिः॥८॥ इन्दुर्दक्षश्श्येन ऋतावा। हिरण्यपक्षश्शकुनो भुरण्युः। महान्थ्सधस्थे ध्रुव आनिषत्तः। [5]नमस्ते

आदायास्माकं महः तेज आवह आभिमुख्येन प्रापय तस्यां दिशि वसतां यादृशं तेजस्तादृशं तेजो ममास्त्विति यावत् ॥

[3]किञ्च—वायुर्भूत्वेति पञ्चपदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने! वायुर्भूत्वा सर्वा अपि दिशः आवाहि गन्धग्रहणाद्युपकारकारी आभिमुख्येन वाहि प्रवर्तस्व। तथा सर्वा दिशोऽनु विवाहि अनन्तरं विविधस्वभाव प्रवर्तय। तथा च कृत्वा अनन्तरं सर्वा दिशस्संवाहि मुहितत्वेनेरीरत्य वाहि समीरय। तथा वर्तमानस्त्वं अस्मिन् कर्मणि चित्या इष्टकानां चयनेन या चितिः क्रियते तामापृण आपूरय अविकलां कुरु। तथा अचित्या अचितिपूरणेन च चितिमापृण चितिस्थैर्यसमर्थं पुरीषपूरणं कुरु ॥

[4]चिदसीति पङ्क्तिश्चतुष्पदा॥ व्याख्यानेन 'अग्ने युनज्मि'* इत्यत्र ॥

[5]नमस्त इति यजुस्तस्य व्याख्यानम्* ॥ एतीत्यादीनि यजूंषि। आतारादय उपसर्गा यच्छतिक्रिया विशिषन्ति। इतिशब्दोऽ-

* पृ ४-२-११.

अस्तु मा मां हिꣳसीः । एति प्रेति वीति समित्युदिति । दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । [6]अहा प्रसारय । रा-

---

थीवच्छेदे प्रकारे वा, इत्थमित्थ यच्छेति । 'दाण् दाने' पाघ्रादिना यच्छादेश । दिवं मे आयच्छ आभिमुख्येन देहि मदभिमुखमानय । अथ दिव मे प्रयच्छ प्रभूतानुभवा देहि । अथ दिव मे वियच्छ विविधभोगा देहि । तथा दिव मे सयच्छ मया नित्यसगता देहि । तथा दिव मे उद्यच्छ सर्वेभ्योऽधिकभोगा देहि । केचिदाहु —यमेरेतद्ग्रहणमिति । तत्र आयतत्व दीर्घकालभोग, प्रयतत्व शुद्धत्व, वियतत्व विविधान्वयत्व, सयतत्व नियतत्व, उद्यतत्वमनायाससिद्धि । एवमन्तरिक्षे पृथिव्या च योज्यम् । प्रथम द्युलोकादि पृथिव्यन्त क्रमेण लोकवशीकार प्रार्थित, पुनरपि पृथिव्यादिद्युलोकपर्यन्त लोकैश्वर्याधिकार प्रार्थयते । एव लोकत्रयविषयान् भोगान् इत आरभ्यामूनमु चारभ्य इमान् पुन पुन बहुप्रकारान् भुञ्जानो विधेयीकृतजगत्त्रयो यथेष्ट वर्तिषीयेति यावत् ॥

[6]तत्र तथा वर्तमानस्य मम इत्थ त्वया कर्तव्यमित्याह—अहेति ॥ तथा वर्तमानस्य अह्ना रूपेण स्थित्वा तान् भोगान् प्रसारय तत्तल्लोकविषयान् भोगान् विस्तारय । अह्नि हि पदार्था प्रसार्यन्ते । अथ रात्र्या रूपेण स्थित्वा रात्रिगतान्

त्र्या समंच । रात्र्या प्रसारय । अह्ना समंच । कामं प्रसारय । कामेः समंच ॥ ९ ॥

पुरीषः समुद्रयोनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे यच्छ सप्त चं ॥ ४॥

[1]भूर्भुवस्स्वंः । ओजो बलंम् । ब्रह्म क्षत्रम् । यशों महत् । सत्यं तपो नामं । रूपममृतंम् । चक्षुश्श्रोत्रंम् । मन आयुंः । विश्वं यशों महः । स-

भोगान् समच संकोचय समाकर्षेत्यर्थः । मदर्थं हि रात्रौ भोगा रसंगता भवन्ति । ये पुनर्भोगा रात्रौ प्रसार्यन्ते तान् रात्र्या रूपेण प्रसारय रात्रावेव कारय ! अह्नो रूपेण समच संकोचय गूढान् कुरु । यद्वा—कस्त्वां नियन्तुं क्षमते कामं यथेष्टं प्रेरय समच च । यद्वा—अस्मदभिलाषानुरूपं प्रसारय समच च । 'अञ्चु गतौ' । 'अचु' इत्येके ॥

इत्येकोनविंशोऽनुवाकः ।

---

[1]अथनेन गार्हपत्यमुपविश्य संचितोक्थेन होता शंसति—भूर्भुवस्स्वरिति ॥ प्रथमा षट्पदा जगती । द्वितीया त्रिष्टुप् । व्याहृत्यादिकं सर्वं त्वमेवासि, लोकत्रयं वा भूरादि । ओजः अभिभवशक्तिः । महत् महत्त्वम् । नाम आख्या । यशोऽन्नम् । महः पूजा । समं समत्वं शान्तिः । तपः तापः । हरः दीप्तिः । भाः प्रकाशः । गतमन्यत् ॥

मं तपो हरो भाः । [2]जातवेदा यदि वा पावकोसि । वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोसि । शं प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं दददभ्यावर्तृथ्स्व ॥ १०

भाश्चत्वारि च ॥ ५ ॥

[1]राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी । अर्चिश्शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिः । विश्वेदेवा भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्वे यशसा

---

[2]द्वितीया—जातवेदा इति ॥ जातवेदाः ऋत्विग्नि सोऽपि त्वमेव । यदि वा पावकः पचनाग्नि सोऽपि त्वमेव । वैश्वानरः जाठर सोऽपि त्वमेव । यदिवा वैद्युतः मध्यम सोऽपि त्वमेव । तादृश त्व शं सुख प्रजाभ्यः सर्वाभ्य ददत्, यजमानाय च लोकं स्वर्गादिस्थान ऊर्जमन्नं पुष्टिं च ददत् अभ्यावर्तृत्स्व आभिमुख्येन पुन पुनर्वर्तस्व । 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

इति षष्ठोऽनुवाक

---

[1]चतुर्गृहीताहुतिसस्रावेण यजमानो मुख विमृष्टे—राज्ञी विराज्ञीति पञ्चपदा । राज्यादयो देव्य । अर्चिर्ज्वाला । शोचिरालोक । तपस्ताप । हरो दीप्ति । भाः भासनम् । अ-

सꣳ सृजन्तु ॥ ११ ॥

राज्ञीन्द्रो मा सप्त ॥ ६ ॥

[1]असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये स्वाहा । दिवांपतये स्वाहाऽꣳहस्पत्याय स्वाहा । चाक्षुष्मत्याय स्वाहा ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा । संराज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे

प्रचादयो देवताः । एते सर्वेऽपि भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायितारः, ते सर्वेऽपि मां यशसा संसृजन्तु संयोजयन्तु॥

इति एकविंशोऽनुवाकः.

[1]एकविंशतिस्रुवाहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहेत्यादि ॥ असुः प्राणभूतस्सर्वस्य । वसुर्वासयिता विश्वस्य । विविधं भावयिता विभूः । विवस्वान् प्रकाशवान् । अभिभूरभिभविता सर्वस्य । अधिपतिः स्वामी । दिवांपतिः इन्द्रः । अंहसां गतीनां पतिरंहस्पतिः स एवांहसपत्यः, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा—अंहस्पतयो वायुमन्तः महाप्राणाः तानर्हतीति अंहस्पत्यः 'छन्दसि च' इति यः । चक्षुष्मान् दर्शनवान् सूर्यः स एव चाक्षुष्मत्यः । यद्वा—तस्यापत्यं चाक्षुष्मत्यः यमः, तत्र भवः तद्भावं वा अर्हतीति चाक्षुष्मत्यः । ज्योतिषां पतिश्चन्द्रः तत्र भवः ज्योतिष्मत्यः । राजनशीलो राजा । विविधं राजतीति

स्वाहा । शूपा॑य॒ स्वाहा॒ सूर्या॑य॒ स्वाहा॑ । चन्द्रम॑से॒ स्वाहा॒ ज्योति॑षे॒ स्वाहा॑ । स॒ꣳस॒र्पाय॒ स्वाहा॑ क॒ल्याणा॑य॒ स्वाहा॑ । अर्जु॑नाय॒ स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

क॒ल्याणा॑य॒ स्वाहैकं॑ च ॥ ७ ॥

[1]वि॒प॒श्चिते॒ पव॑मानाय गायत । म॒ही न धारा॒ऽत्यन्धो॑ अर्षति । अहि॒र्न॒ जू॒र्णामति॑सर्पति

विराजा । विपूर्वाद्राजते कनिन् । सगतं राजतीति सराजा । स्वायत्त राजतीति स्वराजा । प्रत्ययान्तस्य समासाभावात् समासान्ताप्रसङ्ग । शूषो बलम् । सूर्य सूतिहेतुर्मण्डलम् । चन्द्रो मीयतेऽस्मिन्निति चन्द्रमा चन्द्रमण्डलम् । ज्योतिर्नक्षत्रम् । संसर्प काल । कल्याण चेतन । अर्जुन व्यापक परमात्मा । ऋजु गत्यादिषु ॥

इति द्वाविंशोऽनुवाक॰.

[1]औदुम्बरे पात्रे यूष्णो मृत्युग्रह गृह्णाति—विपश्चित इति जगत्या ॥ विपश्चिते मेधाविने । पवमानाय शोधकाय धर्माध्यक्षाय गायत शब्दयत स्तुतेत्यर्थ । मही न मह्या इव धारा स्रवन्ती, यद्वा—नेति पादपूरण । महती धारा यूष्णो रसस्यैषा ग्रहात्मिका अन्धः अदनीय सर्व अत्यर्षति अतिगच्छति व्याप्नोति यागद्वारेण, यथा स्रवन्ती रसधारा सर्वं सस्यादि व्याप्नोति 'ऋषि गतौ' तौदादिक व्यत्ययेन शप् ।

त्वर्चम् । अत्यो न क्रीडन्नसरद्वृषा हरिः । [2]उपयामगृहीतोसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा । [3]अपं मृत्युमप क्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अर्था नो अग्न आवह । रायस्पोषꣳ सहस्रिणम् ॥ १२ ॥ [4]ये ते सहस्रमयुतं पाशाः ।

किंच—हेत्युपमायाम् । अहिर्जीर्णां त्वचमिव अतिसर्पति सर्वं जगत्, अयं गृहमिव त्यक्त्वा गच्छति क्षयकाले । क्रीडन् अत्योन अश्व इव असरत् सरति त्यक्त्वा शीघ्रं धावति। वृषा प्रधानः वर्षिता वा कामानां, हरिः हरणशीलः अश्वनामधेयं वा । सर्तेर्लुङि छान्दसे 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यः' इत्यङ् ॥

[2]इमामनुद्रुत्य गृह्णाति—उपयामगृहीतोऽसीति ॥ व्याख्यातम्* । दर्भैः परिमृज्य वेद्यां सादयति—एष इति । गतं पुरस्तात् ॥

[3]स्विष्टकृतो ग्रहं जुहोति—अपमृत्युमिति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्याम् ॥ हे अग्ने! मृत्युमपजहि अपनय । इतः अस्मत्तः क्षुधं च अपजहि । शपथं आक्रोशं चापजहि । अथ अत एव हेतोः स्थिरजीवित्वात् जीवनाय रायः धनस्य पोषं सहस्रिणं सहस्रेण प्रमाणेन तद्वन्तमावह आनय अस्माकम् । 'निपातस्य च' इति संहितायां अथशब्दस्य दीर्घः ॥

[4]द्वितीया—हे मृत्यो! ये सहस्रं बहुतराः अयुतं बहुतमाश्च पाशाः बन्धनरज्जवः मर्त्याय हन्तवे मरणधर्माणं मनुष्यं हन्तुं

---

* सं. १-७-१२.

मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वानवयजामहे । [5]भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः । उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि । [6]मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ १४ ॥ अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपा-

तव स्वभूतास्सन्ति। 'तुमर्थे से सेन्' इति तवेन्प्रत्यय । तान् सर्वान् यज्ञस्य मायया मात्रया अनुष्ठानेन अवयजामहे नाशयामः ॥

[5]उपहूतायामिडाया ग्रह भक्षयति—भक्षोऽसीति यजुषा ॥ भक्षोऽसि भक्षणीयोऽसि । अमृतभक्षः अमृतानां अमृत्यूना भक्षणीय । तस्य तादृशस्य तव मृत्युना प्रथमं पीतस्य, अमृतवतः अमरणहेतुना रसेन तद्वत स्वगाकृतस्य स्वीकृतस्य। मधुमत इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

[6]प्राणनिवहानात्मनि प्रतिष्ठापयति—मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण ॥ सर्वं यजु । पुनर्मं इति त्रिष्टुप् । मन्द्रा मदहेतुः, अभिभूतिः अभिभवहेतु, सर्वस्य केतुः ख्यापयित्री, यज्ञानां प्रधानोपकरण वा भवति वाक् । यस्मादीदृशी त्व तस्मात् हे असौ! हे ईदृग्भूते वाक्! एहि मय्यागच्छ । असौशब्दस्य पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अन्धः चक्षुर्हीनः तथाऽपि जागृविः जागरणशील प्रवर्तकोऽमि हे प्राण! । यस्मादीदृ-

*स. ३-२-५.

न । असावेहि । अहस्तोऽस्त्वा चक्षुः । असावेहि। अपादाशो मनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते श्रोत्रं । असावेहि ॥ १५ ॥ सुहस्तस्सुवासाः । शूषो नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेद । अ-

---

शस्त्वमसि तस्मादसो मय्यागच्छ । एवं सर्वत्र । हे अपान! आक्रन्दयितः शब्दयितः! बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितोऽसि, तथाऽपि शब्दयिताऽसि । अतो वचनादवगम्यते जात्या बधिरः क्रन्दयितुं शक्नोतीति । अपानग्रहणं प्राणवृत्तीनामुपलक्षणम् । अहस्तः हस्तरहितः । 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्त्वा असनकुशलः पुरुष । अस्यतेः छान्दसे वनिपि तसागमः । तत्सदृशं खलु चक्षुः । हे मनः! हे अपात् पादरहित! हे आशो शीघ्रगामिन्! । उभयत्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । केचित्तु—प्रथमं सर्वदाऽनुदात्तमिच्छन्ति, तदा व्यत्ययो द्रष्टव्यः, तयोरविद्यमानत्वान्मनसो निघाताभावः । हे श्रोत्र! कवे क्रान्तज्ञान शब्दग्रहणकुशल! हे विप्रचित्ते प्रकृष्टचैतन्यरहित! । हे शूष बल! त्वं सुहस्तः शोभनहस्तादिसामर्थ्यहेतुः, सुवासाः सुष्ठु वासयिता प्रजानाम् । शूषो नाम त्वमसि शोषयिता शत्रूणाम् । त्वं तु मर्त्येष्वमृत एव वर्तसे । तं तादृशं त्वां अहं वेद जानामि स त्वं मय्येहि ॥

सावेहि । [7]अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्घृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ १६ ॥ प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ १७ ॥ मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रꣳ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ १८ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता ।

---

[7]एवममृतत्वाय वागादीनामात्मन्युपगमनं प्रार्थितम् । इदानीमग्न्यादीनामात्मीये वागादौ स्थितिं, वागादीनां च परस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वं चामृतत्वाय भावयन्नाह—अग्निर्म इति ॥ अग्निभूतात्मा मे वाचि अग्न्युत्थापितवागुत्पादितायां श्रितः । सा वाक् मम हृदये विज्ञानात्मनि श्रिता तत्परिणामत्वात् । एवं सर्वत्र । तच्च हृदयं मयि ज्ञानात्मनि चेतने श्रितम् । अहं च अमृते अक्षरे परमात्मनि श्रितः । तच्चामृतं ब्रह्मणि अदृश्यत्वादिगुणके परिबृंढे वस्तुनि श्रितम् । एवं वाय्वादिषु यो-

शरीरँ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ १९ ॥ लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले श्रितः । बलँ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ २० ॥ मूर्धा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर् हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा म आत्मनि श्रितः ॥ २१ ॥ आत्मा हृदये ।

ज्यम् । एवमग्न्यादयो न मत्त पृथग्भूता अह च ब्रह्मणो न पृथग्भूत इति ब्रह्मात्मत्वान्न मे मृत्युरिति । अत्र वाचोऽधिष्ठाताऽग्नि, प्राणस्य वायु, चक्षुषस्सूर्य, मनसश्चन्द्रमा, दिगात्मक श्रोत्र, अपा परिणामो रेत, पृथिवीपरिणामश्शरीर, ओषधिवनस्पतिपरिणामानि लोमानि । इन्द्रोऽधिष्ठाता बलस्य । पर्जन्यो मे मूर्धाद्यङ्गेषु श्रित वृष्ट्यादिद्वारेण कारणत्वात् । ईशानः अहकार, तत्परिणामो मन्यु बुद्धि, आत्मा प्रकृति महान् वा, स मम आत्मनि शरीरे श्रित कारणभावेन । गतमन्यत् ॥

हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । [8]पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुनराकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः । अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः ॥ २२ ॥

सह्यस्त्रिणामिहि श्रोत्रासावेहिं प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु श्रिता मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

अग्निर्वायुस्सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योषधिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे त्रयोदश ॥

---

[8]पुनर्म इत्यादि ॥ एवममृतीभूतत्वात् आत्मा हृदय, आयुः जीवित, प्राणः आकूतं मनश्च मा पुनरागच्छन्तु गतान्यपि मामेव पुनराश्रयन्ताम् । वैश्वानरो जाठरश्चाग्निः रश्मिभिः वावृधान वर्धमान । छान्दसस्य लिट कानजादेश । शरीरस्यान्तस्तिष्ठतु अमृतस्य गोपाः अमृतस्य आत्मनो वा गोपायिता रक्षिता अन्तस्सतिष्ठतु । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपयलोपावृक्लोपा ॥

इति प्रथमे काठके त्रयोविंशोऽनुवाकः.

---

[1]प्रजापतिर्देवानसृजत। ते पाप्मना संदिता अजायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्व्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यत्रैते देवते अभि-आप्नुतः। वि च हैवास्य तत्र पाप्मानं द्यतः ॥ २३ ॥ वृश्चतश्च । [2]सैषा मीमाꣳसाऽग्निहोत्र एव संपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति । होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टिरसि

---

[1]अथ सावित्रब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः—प्रजापतिर्देवानित्यादि॥ संदिताः संबद्धाः । व्यद्यत् पाप्मना व्यश्लेषयत् । तस्मात् सा प्रजापतेस्तनुः विद्युन्नामत्र्यभवत्, यया विद्यति स्म । द्यतेरौणादिक इतिप्रत्यये धातोरिकारान्तत्वम्, यणादेशश्च । अथ तं पाप्मानं अन्यया तन्वा अवृश्चत् छिनत्ति स्म । सा वृष्टिरभवत् । किति ब्रश्चादिना पत्वम् । तस्मात् एते देवते यत्र कर्मादौ अभिप्राप्नुतः आभिमुख्येन संनिधत्तः तत्र कर्तुः पाप्मानं विद्यतः वृश्चतश्च ॥

[2]सैषेति ॥ मीमांसित्वा निर्णीतोऽर्थो मीमांसा । सा अग्निहोत्रविषयैव संपन्ना राद्धान्तिता—अग्निहोत्र एव एते देवते अभिप्राप्नुत इति । अथो आहुः अन्ये—सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु अभिप्राप्ये इति मीमांसितं न इति । प्रथमपक्षे विधिः—

वृश्चं मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो वेद्वा वा । वि च हैवास्यैते देवते पाप्मानं धत्तः ॥ २४ ॥ वृश्चतश्च । [1]अत्यꣳहो हारुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य प्रजिघाय । परेहि । प्लक्षं दैयाम्पातिं पृच्छ । वेत्थ सावित्रां ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्रच्छ । आचार्यो मा प्राहैषीत् । वेत्थ सावित्रां ३ न वेत्था ३ इति । स होवाच वेदेति ॥ २५ ॥ स क-

---

द्योप्यग्निरित्यादि । द्वितीयपक्षे—यक्ष्यमाणो वेत्यादि । विद्युदिति यक्ष्यमाणः वृष्टिरितीष्ठा । तत्र पाप्मानं विद्यतो वृश्चतश्च एते देवते ॥

[1]अत्यंह इत्यादि ॥ अरुणस्यापत्यं अत्यंहो नाम कस्मैचिद्ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् वक्ष्यमाणान् सावित्रस्य स्वरूपप्रतिष्ठादिविषयान् प्रोच्य प्रजिघाय तं प्रहिणोति स्म । 'हेरचङि' इति कुत्वम् । इत्थं वदन्, ब्रह्मचारिन्! परेहि गच्छ प्लक्षं दैयांपातस्यापत्यम् । 'अत इञ्' द्वारादित्वादैजागमः । तं पृच्छ सावित्रमग्निं सप्रतिष्ठादिकं वेत्थ किं वा न वेत्थ इति । 'विचार्यमाणानाम्' इत्युभयत्र प्लुतः । एवमारुणिना प्रहितो ब्रह्मचारी तं प्लक्षं आगत्य पप्रच्छ—आचार्यः कांश्चित्प्रश्नान् मह्यं मा प्राहैषीत् मन्मुखेनाचार्यः पृच्छतीत्यवधारयितव्यम् । इदं पृच्छामि—किं सावित्रं वेत्थ? उत न वेत्थ? । अथ प्लक्ष उवाच—

स्मिन्प्रतिष्ठित इति । परोरजसीति । कस्तत्परोरजा इति । एष वाव स परोरजा इति होवाच । य एष तपति । एषोऽर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्न्वेष इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु तप इति । बल इति ।

वेद सावित्रमिति । ब्रह्मचारी पृच्छति—स कस्मिन्निति । प्लक्ष उवाच—परोरजसीति । रजसस्तमस आकाशात्परस्ताद्वर्तत इति परोरजाः । पारस्करादित्वात्सुट्, सकारान्तं वा अव्ययम् । ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—कस्तदिति । प्लक्ष उवाच—एष वावेति । य एष तपत्यादित्यः एष परोरजा अर्वाग्रजाश्च अधस्तादुपरिष्टाच्च प्रकाशयतीति लोकत्रयात्मा । ब्रह्मचारी पृच्छति—स कस्मिन्निति । त्वेषो दीप्तिः । प्लक्ष उवाच—सत्य इति । साधु सत्यम् । ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—किं तदिति । प्लक्ष उवाच—तप इति । ब्रह्मचारी पृच्छति—कस्मिन्निति । प्लक्ष उवाच—बल इति । विलक्षणे बले । ब्रह्मचारी पृच्छति—किं तदिति । प्लक्ष उवाच—प्राण इति । सर्वपरिस्पन्दात्मा ईश्वरस्य क्रियाशक्त्याधारः परमाक्षरम् । एवं प्राणात्मकबलाधीनं तपः, तदात्मनि सत्ये दीप्यते आदित्यः, स एव लोका इमे तदधीनात्मलाभत्वात्, तस्मिन् लोकत्रयात्मनि आदित्ये प्रतिष्ठितस्सावित्रः कालचक्रात्मा अग्निः पाचको भूतानां स एव प्राणो विश्वं धारयतीति ॥

किं तद्बलमिति । प्राण इति । 'मा स्म प्राणमति पृच्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी । स होवाच प्लक्षो दैयाम्पातिः । यद्वै ब्रह्मचारिन्प्राणमत्यप्रक्ष्यः । मूर्धा ते व्यपतिष्यत् । अहमु त आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो मा सावित्रे समवादिष्ठेति ॥ २७॥ तस्मात्सावित्रे न संवदेत ।

'अथ ब्रह्मचारी कः प्राण इति पुनः प्रश्नमकुर्वन् स्थितः। प्रश्नाकरणे कारणमुवाच—मा स्मेत्यादि ॥ स यदि प्राणान्तं प्रतिब्रूयात् तदा प्राणमतीत्य अन्यमर्थं मा स्म पृच्छ इत्याचार्यो मामब्रवीत्, तस्मादाचार्यवचोगौरवान्नातःपरं पृच्छामीति ब्रह्मचारिणोक्ते प्लक्षो दैयांपातिः प्राणप्रतिप्रश्नं निषेधत आरुणेरभिप्रायमुवाच—यद्वा इति । सावित्रस्य प्राणत्वात् प्राणातिप्रश्ने तव नाशस्स्यादिति तवाचार्यस्तन्निषेधमकरोत् । क्रियाऽतिपत्तौ लृङ् । एवं शिष्यरक्षावधानमाचार्यस्योक्त्वा ममाप्युपरुक्तं तवाचार्येणेति दर्शयितुमाह—अहमिति । तव आचार्यादप्यहमेव श्रेयान् प्रशस्यतरो भविष्यामि । कोऽस्याविनय इति चेन् यो मा सावित्रे विषये समवादिष्ट मया सह संवादं कृतवान् । तस्मात् मात्सर्येण सावित्रस्वरूपविचारणमयुक्तमिति दर्शितम् । यद्वा—भासने आत्मनेपदं सावित्रज्ञानातिशयमात्मनः ख्यापयितुं प्रश्नक्रमेण यस्संवदते भासमानो वादं प्रवर्तयतीति । अपरे तु ब्रुवते—प्रश्नव्याजेनाज्ञातानामर्थानां परकीयज्ञानादानेन

स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते। सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु ह वा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं मन्यते । स यदाह । संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति । एष एव तत् ॥२८॥ अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुत॰ सुता सुन्वतीति। एष एव तत्। एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः । अथ यदाह । चित्रः

प्रच्छन्नाधिगमस्संवाद इति । तदिदं सावित्रविषये न कुर्यात् । अथ यः कुर्यात् स आत्मीयां श्रियं ज्ञानातिशयमस्मिन् दधाति स्थापयति ज्ञानातिशयवन्तं तमेव करोति । अथासावादित्योऽपि अस्मा एव श्रियमनुमन्यते । अथ सा च श्रीरस्मा एव तपोऽनुमन्यते । अथ तच्च तपोऽस्मा एव बलमनुमन्यते । अथ तच्च बलं अस्मा एव प्राणमनुमन्यते । एवं प्राणेऽपहृते सावित्रविद्यैवापहृता भवतीति सावित्रविन्न स्यात् ॥

[5]इदानीमुपधानमन्त्रपदानि व्याचष्टे—स यदाहेत्यादि ॥ संज्ञानादिभिरहरादिवाचकैः पदैरेष आदित्य एवोच्यते तदधीनात्मलाभत्वात्तेषाम् । तदेवाह—एष ह्येवेति । एतत्प्रवृत्त्यधीनानि अहानि रात्रयश्चेत्यर्थः । तस्मादेष एवेत्यवोचामेति । संज्ञानादीनि पूर्वपक्षस्याहानि, दर्शादयः पूर्वपक्षस्य रात्रयः । प्रस्तुतादीन्यपर-

केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽह्नो मुहूर्ताः । एष रात्रेः ॥ २९ ॥ अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयानरुणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः । अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर् ऋतुः प्रजापतिस्संवत्सर इति । एष एव तत् । एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ३० ॥ एष संवत्सरः । अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः । [6]जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैस्समाजगाम । तꣳहोचुः । यो वा अस्मान् वेद । विजहत्पाप्मानमेतीति ॥ ३१ ॥ सर्व-

---

पक्षस्याहानि, सुतेत्यादीन्यपरपक्षस्य रात्रय । चित्रादय पूर्वपक्षस्याह्नो मुहूर्ता, दात्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । सवित्रादयोऽपरपक्षस्याह्नो मुहूर्ता, अभिशास्त्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । पवित्रादय पूर्वपक्षा, सहस्वदादयोऽपरपक्षा । अरुणादयो मासा, अग्निष्टोमादयो यज्ञक्रतव, अग्न्यादय ऋतव । गतमन्यत् ॥

[6]जनको हेत्यादि ॥ जनको नाम विदेहस्यापत्यम् । 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' । स सावित्रविद्यया अहोरात्रैस्समाजगाम सायुज्य

मायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति । विजहद्ध वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते । य एवं वेद । [7]अहीना हाश्वत्थ्यः । सावित्रं विदांचकार ॥ ३२ ॥ स ह हꣳसो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम् । हꣳसो ह वै हिरण्मयो

सहवासं गतवान् । तं जनकं अहोरात्रा ऊचुः—यस्त्वमिवास्मानेवं प्रभावान् वेद जानाति स पाप्मानं विजहद् विमुञ्चन् एति अविच्छेदेन वर्तते । विजहद्ध वा इत्यादिर्विद्वुपस्स्तुतिः ॥

[7]अहीना नाम आश्वत्थ्यः अश्वत्थस्यापत्यं, गर्गादित्वाद्यञ् । स सावित्रमहिम्ना हिरण्मयहंसभूतः स्वर्गं गतः, आदित्यस्य सायुज्यं च गतः । हंसो हेत्यादिर्विद्वुपस्स्तुतिः ॥

[8]देवभागो नाम गौतमगोत्रः श्रुतर्षेरपत्यं श्रौतर्षः । ऋष्यण् । तं सावित्रविदं अदृश्यमाना वागभ्युवाच—अयं सावित्रवेदी गौतमस्सर्वं वेदेति सावित्रे सर्वस्यान्तर्भूतत्वात् । अथ देवभाग उवाच—कैषा उत्थिता वाक्? कैषा त्वमसि? इति । अथ सा वागुवाच—सावित्रोऽहमस्मि यो हि देवानामुत्तमो लोकः उद्गततमं स्थानं, गुहं गुहायां निहितं महः तेजः बिभ्रत्, तादृशो देवानामप्याधारस्सावित्रोऽहमस्मीति । एवं स्वयमेवात्मा-

भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद ।[8] देवभागो ह श्रौतर्षः । सावित्रं विदांचकार । तꣳ ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच ॥ ३३
सर्वं वत गौतमो वेद । यस्सावित्रं वेदेति । स होवाच । कैषा वागसीति । अयमहꣳ सावित्रः । देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो बिभ्रदिति । एतावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निपपात । नमो नम इति ॥ ३४ ॥ स होवाच । मा भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोक इति । तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः ।[9]स

नमाविष्कृतवान् देवभागाय सावित्र इति भाव । अथ गौतमः एतावति सावित्रेणोक्ते असावित्रज्ञमात्मानं मन्यमानः, कैषाऽसीति च पर्यनुयोगेन सापराधमिवात्मानमवगच्छन् 'देवानामुत्तमो लोकः' इति श्रुत्वा तादृशोत्तमलोकहीनमिवात्मानं निश्चिन्वन् यज्ञोपवीतं कृत्वा संनद्धो भूत्वा नमो नम इति वदन् अधो निपपात पृथिव्यां निपतितदेहो बभूव । अथ सावित्र उवाच—स होवाचेत्यादि । मा भैषीरिति । सावित्रविदेवासि, जितलोक एव चासि तस्मान्न भेतव्यं, पर्यनुयोगापराधो नमस्कारक्षालित इति । तस्मादन्येऽपि सावित्रविदो जितोत्तमलोका ॥

[9]स यो ह वा इत्यादि ॥ सावित्रस्याभिर्वाचकमष्टाक्षरं पदम-

यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदꣳ श्रियाऽभिषिक्तं वेद । श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि ॥ ३५ ॥ एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदꣳ श्रियाऽभिषिक्तम् । य एवं वेद । श्रिया हैवाभिषिच्यते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा

भिधानं श्रियाऽभिषिक्तं सर्वविभूत्याधारत्वात् । सावित्रस्य तद्धेतुत्वाद्वा । केचिदाहुः—'सा हि श्रीरमृता सताम्' * इति सर्ववेदाभिषिक्त तत्सारत्वात्, सर्ववेदात्मा प्रणवः श्री तेनाभिषिक्तं तद्धन्तमिति वा । सूर्य इति त्रीणि इत्यादिपूरणात् । एतेन जानीमः एकपदेयं गायत्रीति । पाद' पञ्चमिति केचित् । तदेतदित्यादि । इदमेवार्थरूपमभिलक्ष्य इयमृग्वदति । ऋच इति । उक्तः प्रपञ्चाधार' परमाक्षरं सावित्र इति । 'तस्याभिर्मुखम्, असावादित्यश्शिर । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मात्सावित्रः'† इति वक्ष्यति । तत्र घृणि. अग्निः मुखं, आदित्यशिरः, मध्य आत्मा सूर्यस्सावित्र इति । सीव्यतीति सूर्यः इति राजसूयसूर्यादौ सिद्धे. निपातनमिति भावः । एवं विश्वाधारभूते परमे अक्षरे अविनाशे व्योमन् विविधरक्षणे यस्मिन् ऋचो वेदाः सर्वे देवाः सर्वेऽपि विकाराः निषेदुः निषीदन्ति

* ब्रा १-२-१. † ब्रा १-१०-११.

करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति। यस्सावित्रं वेद ॥३६॥ [10]तदेतत्परियद्देवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानः स्वर्गे लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यत् । आर्द्रो ह वै पिन्वमानस्स्वर्गे लोक एति । विजहन्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य

आधेयत्वेन वर्तन्ते तत्परिणामत्वात् । तत्तादृश विश्वाधारं यो न वेद याथार्थ्येन न जानाति स किमृचा आधेयैर्वेदादिभिः करिष्यति साधयति । ये पुनस्तद्विदुः जानन्ति त इमे समासते इति, एव विनाऽपि वेदादिभिस्सम्यगासते नित्यसन्नासना एव भवन्ति । अत्रैवार्थे चतुर्थपादं ब्राह्मण योजयति—न ह वा इति ॥

[10]तदेतदित्यादि ॥ तदेतद्देवमय चक्रं कारण जगता मण्डलात्मक परियत् पर्यावर्तमानं आर्द्रं वृष्ट्यादिहेतु अशुष्कं वा परिणामयोग्य, पिन्वमानं सिञ्चत् विश्वमुत्पादयत् । 'पिवि सेचने' इदित्वान्नुम् । ईदृशमिद जगत्कारणमभवत् । स्वर्गे लोके परमसुखात्मनि उपवृत्ते आत्मनि स्थाने एति गच्छति गमयति वा । कीदृश[?] विजहत् त्यजत् विश्वानि भूतानि तैरसंपृक्तमेव संपश्यत् सम्यक्पश्यत्तानि । यद्वा—शान्तविकार पदं पश्यत् । आर्द्रो ह वा इत्यादिर्विदुपस्स्तुति । समृद्धमनोरथ आदौ ततो विमुक्तस्स्वात्मनि तिष्ठतीति । विजहन्निति छान्दसो नुमागम. ॥

एवं वेद । [11]शूषो ह वै वार्ष्णेयः । आदित्येन समाजगाम । तꣳ होवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृताथ्संभूत इति । एष वाव स सावित्रः । य एष तपति । [12]एहि मां विद्धि । इति हैवैनं तदुवाच ॥ ३७ ॥

यतो यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्रात्रेर् ऋतवं एति चकारोवाच नम इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेद विद्धि पञ्च च ॥ १ ॥

प्रजापतिर्देवान्थ्संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहान्येष रा-

---

[11]शूषो ह वा इत्यादि ॥ शूषो नाम वृष्णेरपत्यम् । 'इतश्चानिञः' इति ढक् । स आदित्येन समाजगाम सावित्रविद्यया तेन सहवासमलभत । अथादित्यस्तमुवाच—एहीत्यादि । अयं सावित्रोऽग्निस्स्वर्ग्यः परमसुखहेतुः, पारयिष्णुः सर्वदुरितेभ्य उत्तारयिता अमृताक्षरमय इति । इदानीमादित्यसावित्रयोः अभेदं ब्राह्मणं प्रतिपादयति—य एष तपतीति । एष आदित्य एव सावित्र इति । एतदधीनत्वाद्विश्वरूपपरिणामस्य ॥

[12]ननु यद्यादित्य एव सावित्रः तर्हि पृथक्त्वेन सावित्रं विद्धि, अयं वा इति कथं ब्रूयात्! कथं तर्हि ब्रूयात्! मां विद्धि अहं वा इति । तस्मादेष सावित्र इत्यभेदोक्तिरयुक्तेति पर्यनु-

त्रयश्चित्रः केतुस्तेऽह्नो मुहूर्ता रात्रेः पवित्रं तेऽर्धमासा अग्निष्टोमो यज्ञक्रतवं इदानीं मुहूर्तानां जनकोऽहीना देवभागः कैषा वाड्डा शूषो ह वै षोडश॥

[1]इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः । स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्येष्टापूर्तं धयन्ति । अथ यो न वेद ॥ ३८॥ न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्व-

---

योगावसरे आदित्यवाक्यस्याभिप्रायमाह—एहि मा विद्धि अह वै स्वर्गोऽग्निरित्येवमेन नदानीमुक्तवान् वार्ष्णेयमादित्य । अतो नैक्यविरोध इत्यभिप्राय ॥

इति प्रथमे काठक चतुर्विंशोऽनुवाक

---

[1]इयं वावेत्यादि ॥ इयं पृथिवी सरघा मधुकोश, तस्याः पृथिव्यास्सम्बन्धि सावित्रोऽग्निरेव सारघ मधुस्थानीय । रात्रयो मधुकृतः मधुत्वसपादिन्य मधुकर्यो वा । अहानि मधुवृपाः मधुन आहर्तार पुमासो वा । इगुपधलक्षण क । स य इत्यादि । एतद्विदित्वा चिन्वानस्यैवाग्नौ सावित्रेऽस्मिन् मधु इष्ट फल कुर्वन्ति, रात्रयोऽहानि च अस्येष्टापूर्तफल च न

न्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम् । [2]यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद । नाहोरात्रेष्वार्तिमार्च्छति । संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति । एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतꣳ सुता सुन्वतीति । एतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्तिमार्च्छति । य एवं वेद ॥३९॥ यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद । न मुहूर्तेष्वार्तिमार्च्छति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति । एतेऽनुवाका मुहूर्तानां नामधेयानि । न मुहूर्तेष्वार्तिमार्च्छति । य एवं वेद । यो ह वा अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि वेद । नार्धमासेषु न मासेष्वार्तिमार्च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयानरुणोऽरुणरजा इति । एतेऽनुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि ॥४०॥ नार्ध-

---

धयन्ति न पिबन्ति न नाशयन्ति । यज्ञेनेष्टं पक्वेन पूर्तम् । अविदुषो न कुर्वन्ति मधु, धयन्ति चेष्टापूर्तम् ॥

[2]यो ह वा इत्यादि ॥ गतम् । प्रथम आर्तिनिषेधो

मासेषु न मासेष्वार्तिमार्च्छति । य एवं वेद । यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवथ्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवथ्सर आर्तिमार्च्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर् ऋतुः प्रजापतिस्संवथ्सर इति । एतेऽनुवाका यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवथ्सरस्य च नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवथ्सर आर्तिमार्च्छति । य एवं वेद । यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान् वेद । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमार्च्छति ॥ ४१ ॥ इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमार्च्छति । य एवं वेद । [3]अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति । एवमेवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति । स एतेषामेव सलो-

ज्ञात्वाऽनुष्ठातुः, द्वितीयो वेदितुः । एवमीदृशीभिर्महानुभावाभिरिष्टकाभिरयं चीयत इति सावित्रस्यैव स्तुतिः ॥

[3]अथो यथेत्यादि ॥ क्षेत्रं भूमिश्शरीरं वा । विशिष्टं क्षेत्रं जानन् लभमानो भूत्वा तदनुप्रविश्य च भोक्तव्यमभिमतं सर्वं भुङ्क्ते, ते चैतस्य क्षेत्रता भजन्ते, ततोऽसावेतेषामेव सलोकतां

कता२ँ सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद ॥ ४२॥

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वातिमाच्छैति नवं च॥

इयमहोरात्राणा२ँ संज्ञानं पूर्वपक्षस्य प्रस्तुतमपरपक्षस्यं मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवित्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो यज्ञक्रतूनामिक्षानी मुहूर्तानां मुहूर्तान् वेदेदानीमथो द्वादश ॥

'कश्चिद्ध वा अस्माल्लोकात्प्रेत्यं । आत्मानं वेद। अयमहमस्मीति । कश्चिथ्स्वं लोकं न प्रति प्रजा-

---

सायुज्यं सयुग्भावं चाश्नुते प्राप्नुते । अपपुनर्मृत्युमित्यादि विदुपस्स्तुतिं ॥

इति प्रथमे काटके पञ्चविंशोऽनुवाकः .

'कश्चिद्ध वा इत्यादि ॥ कश्चिदस्मान्मनुष्यलोकात् प्रेत्य परेत्य आत्मानं वेद जानाति निजमात्मस्वरूपं शुद्धमवगच्छति अयमीदृशोऽहमस्मीति । कश्चित्तु प्रेत्य स्वर्गलोकभोक्तव्यमात्मीयस्थानं न प्रतिप्रजानाति प्रतिमुख गन्तुं न प्रजानाति । लोकमपि न जानाति, का कथा आत्मानमिति भाव । स्व विद-

नाति । अग्निर्मुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रति प्रजानाति । [2]अथ यो हैवैतमग्निꣳ सावित्रं वेद । स एवास्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥ ४३ ॥ स स्वं लोकं प्रति प्रजानाति । एष उ एवैनं तथ्सावित्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति । [3]अहोरात्रैर्वा इदꣳ सयुग्भिः क्रियते ।

मानमेव न जानाति इत्याह—अग्निमुग्ध इति । अग्निमुग्धः खलु अग्न्यभिभवेन मूर्छां गत आत्मानं न जानाति, धूमतान्तः धूमव्याकुलितदृष्टिश्चापि स्वं लोकं गन्तव्यं स्थानं न प्रति प्रजानाति । एवमेव कश्चिद्धूमस्थानीयेन अज्ञानेन तान्तः कर्मसु सक्त आत्मानमात्मीयं च लोकं न जानाति । उभयत्रापि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[2]कः पुनरात्मानं वेद स्वं च लोकं प्रति प्रजानातीत्याह—अथ य इत्यादि ॥ सावित्रविदात्मानं जानाति । स यदि पुण्यलोककामो भवति तं प्रतिगन्तुमपि जानाति । ननु लोककामनाया कर्मानुगुणलोककामी स्यात् तत्कोऽस्य विशेष इत्याह—एष उ वैवेत्यादि । तत् तदानीमेव सावित्र एनं सावित्रविदं स्वर्गं लोकमेवाभिवहति सुखैकस्थानमेवाभिप्रापयति ॥

[3]ननु कर्मानुगुणं लोकं गच्छति, तत्किं सावित्रेणेत्याह—अहोरात्रैर्वा इति ॥ अहोरात्रैस्सयुग्भिः समानयोगैस्सहचारिभिः खल्विदं यत्किंचिज्ज्योतिष्टोमादिकं कर्म क्रियते । कथम् ?

इतिरात्रायांदीक्षिपत । इतिरात्रायं व्रतमुपांगुरिति। तानिहानेंवंविदुषः । अमुष्मिंन्लोके शेवधिं धंयन्ति । धीतश्‍ हैव स शेवधिमनु परैति । 'अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद ॥ ११ ॥ तस्यं हैवाहोरात्राणि । अमुष्मिंन्लोके शेवधिं न धंयन्ति । अ-

---

इतिरात्रायादीक्षिपत इत्थंप्रकारा रात्रिरितिरात्रिः एकरात्रिर्दीक्षा नित्तो दीक्षा यतस्तो दीक्षेति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवमीदृशीं दीक्षां कृतवन्त इति वदन्तो रात्र्यवच्छिन्नां दीक्षां वदन्ति । तथा इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति व्रतोपायनावच्छेदं रात्रिभिः कुर्वन्ति एकां रात्रिं व्रतमुपागुः द्वादशरात्रीरित्यादि । एवं सर्वं कर्माहोरात्रैस्सगुम्भिः क्रियत इति । अस्तु ततः किमित्याह—तानित्यादि । तानहोरात्रानिष्टकारूपेण स्थितानेवंप्रभावान् अविदुषः अजानतः पुरुषस्य अमुष्मिन् लोके शेवधिं निधिस्थानीयं फलं धयन्ति पिबन्ति नाशयन्ति, ततस्सोऽविद्वान् धीतं पीतं शून्यं शेवधिं अनु लक्षीकृत्य परैति ॥

'अथेत्यादि ॥ अहोरात्रेष्टकावान्तरमाग्निं यो वेद तस्य शेवधिं अहोरात्रा न धयन्ति । ततस्स विद्वान् अधीतं सम्पूर्णमेव शेवधिं अनु लक्षीकृत्य परैति, तदनोनाम सावित्र एवंविद्वांसं स्वर्गं लोकमभिवहतीति तस्माद्विदुषा भवितव्यमिति ॥

धीतꣳ हैव स शेवधिमनु परैति । [5]भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तꣳ ह जीर्णिꣳ स्थविरꣳ शयानम् । इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच ॥ ४५ ॥ तꣳ ह त्रीन्गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयांचकार । तेषाꣳ हैकैकस्मान्मुष्टिनाऽऽददे । स होवाच । भर-

---

[5]भरद्वाज इत्यादि ॥ त्रिभिरायुर्भिः पुरुषायुषस्य त्रिभिरंशैः ब्रह्मचर्यं ब्रह्म वेदः तदर्थं व्रतं ब्रह्मचर्यं तन्निमित्तं गुरुकुले उवास ब्रह्मचर्यमेव वा गुरुकुलवासेन कृतवान् गुरुकुले स्थितो वेदानधिजगे । अथ जीर्णिं जरा प्राप्तम् । औणादिको निप्रत्ययः । स्थविरं स्थावरकल्पं शयानं निश्चेष्टं उपव्रज्य उपसंगम्य इन्द्र उवाच—हे भरद्वाज! यद्यहं चतुर्थमप्यायुर्षोऽशं तुभ्यं दद्यां किमनेन कालेन त्वं कुर्याः? इति । अथ भरद्वाज उवाच—ब्रह्मचर्यमेव एनेनाप्यायुषा चरेयं नानधीत्य सर्वान् वेदान् ब्रह्मचर्याद्विरमेयमिति । अथ कृत्स्नवेदाध्ययनस्य अशक्यतां दर्शयितुं गिरिरूपान् महान्तान् पर्वतान् वेदमयान्, महांसाया रूपम् । त्रीन् त्रयीलक्षणानविज्ञातानिव अननुभूतपूर्वानिव स्थितान् तं भरद्वाजं दर्शयामास । 'अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्' इति वचनाद्व्यत्ययेन भरद्वाजस्य कर्मत्वम् । अथेन्द्रस्तेषां वेदराशीनामेकदेशमेकैकस्माद्गिरेः मुष्टि-

द्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथ त इतरदननूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥ ४६ ॥ तस्मै हैतमग्निꣳ सावित्रमुवाच । तꣳ स विदित्वा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम् । [6]अमृतो हैव भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद । एषो एव त्रयी विद्या ॥ ४७ ॥ यावन्तꣳ ह

ना मुष्टिमात्रया आददे । आदाय च भरद्वाजेति भरद्वाजमवधानार्थमामन्त्र्य इन्द्र उवाच—एते गिरिस्थानीया वेदराशय । अनन्ताः खलु वेदाः, एतत्खलु मुष्टित्रयमात्रमेव एतैस्त्रिभिरायुर्भिः अन्ववोचथाः गुरूपदेशमनु अधीतवानसि । अथ अनन्तर तव इतरत् वेदजातं अननूक्तं अनधीतमेव । तस्मात्सर्वान् वेदान् कोऽध्येष्यते? एहि साधो! इमं सावित्रं विद्धि, अयं हि सावित्र सर्वविद्या सर्ववेदविद्याध्ययनपुण्यफलावाप्तिहेतु, तस्मात्तत्किं वृथाश्रमेण? इदमेव वेदितव्यमित्युक्त्वा तस्मै भरद्वाजाय सावित्रमुवाच । तमित्यादि गतम् ॥

[6]अमृतो हैवेत्यादि विद्वत्प्रस्तुति. ॥ एषो एवेत्यादि । एष सावित्र एव त्रयी विद्या, त्रयीसाध्यफलसिद्धिहेतुत्वात् । तद्वाद—यावन्तमित्यादि । गतम् ॥

वै त्रय्या विद्यया लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद ।[7] अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ॥ १८ ॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि नामधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।[8] स वा एषोऽग्नि-

[7]अग्नेर्वा इत्यादिना अस्य सर्वफलहेतुत्वं समर्थ्यते ॥ एतानि संज्ञानमित्यादीनि ब्रह्मणो नामधेयानि, तस्मादग्न्यादीनामपि नामानि नमनानि वशीकरणानि, तस्मादेवंवेदिताऽप्यग्न्यादिसायुज्यमाप्नोति समानलोकतां चाप्नोति किं पुनर्विदित्वा करोतीति भाव. ॥

[8]स वा एष इत्यादि ॥ एष सावित्रः परिमण्डलः अपक्षपुच्छः पक्षपुच्छरहितः । तथाऽपि वायुरेवास्यात्मा वायुरिव

रेपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम् । असावादित्यश्शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तथ्सर्वं सीव्यति । तस्माथ्सावित्रः ॥ ४१ ॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति वि- द्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति सप्त च ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणस्स वै सप्त ॥

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवथ्सरोसि भू राड्यस्सर्वे विपश्चिते प्रजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्धै- कादश ॥ ११ ॥ संज्ञानꣳ राज्ञी मूर्धा हृदय एष संवथ्सरो नार्धमासेषु नवचत्वारिꣳशत् ॥ ४१ ॥

हरिः ओम् । समाप्तः प्रपाठकः.

शीघ्रगो वा तस्याग्निरेव मुखं, असावादित्य एव शिरः । अथ एते देवते अग्न्यादित्यावन्तरेण एतत्प्रधानयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये यावत्किंचित्पदार्थजातं वर्तते तत्सर्वं सीव्यति अन्तरनुप्रविश्य धारयति तस्मात्सावित्र उच्यते । सीव्यतेर्वर्णव्यत्ययः ॥

इति प्रथमे पाठके एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'लोकोसि स्वर्गोसि । अनन्तो-स्यपारोसि । अक्षितोस्यक्षय्योसि । तपसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं

'अथ नाचिकेतकाण्डे हव्यवाट् ऋषि, एकविंशतिं हिरण्ये ष्टकाश्शर्करा वाऽभ्यक्ता नाभ्यामेवोपदधाति 'लोकोसि स्वर्गोसि' इत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । तत्र 'पाङ्क्तमेव चिन्वीत' इत्यादयो विकारा ब्राह्मणोक्तास्तत्रैव द्रष्टव्याः । समस्तोऽनुवाको यजूंषि। तत्र सर्वात्मत्वेनेष्टका स्तूयते—लोकोसि भोगस्थानं त्वमसि। लोको विशेष्यते—स्वर्गः सुखैकान्तो लोकोसि। अनन्तः अविनाशो लोकोसि । अपारः अनवधिकभोग । अक्षितः केनचिदप्यखण्डित । अक्षय्यः क्षेतुमशक्य । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपात्यते। 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तपसः प्रतिष्ठा आधारस्त्वमसि । सति लोके तपस्तप्यते । इदं विश्वं जगत् त्वयि अन्तर्गतं स्थितं त्वय्येव, न त्वदन्यत्र गच्छति यागसाधनत्वेन वृष्ट्यादिहेतुत्वात् । विश्वं यक्षं पूज्यम्। 'यक्ष पूजायाम्' यजतेर्वा औणादिकस्सप्रत्यय । विश्वं च भूतं सपन्नसस्यादिकं, सुभूतं सुष्ठु सपन्नं परिनिष्ठितं त्वयैव सपाद्यते, त्वयैव सपन्नं न क्रियते । तस्मात्त्वं विश्वस्य वस्तुनः भर्ता जनयिता च । तं तादृशं त्वा कामदुघं अभिमन्तारं दातारम्। 'दुह कप् घश्च' इति कप् । अक्षितं अनल्पं अभयफल

त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥१॥ [2]तपोसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥२॥ [3]तेजोसि तपसि श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रु-

---

ईदृशं लोकमेव त्वदुपदधानेनोपदधामि । हे इष्टके! तादृशलोकात्मिका त्वा प्रजापतिस्सादयतु । त्वं च तया देवतया अङ्गिरसामिव ध्रुवा निश्चला सीद । एवमुपधानान्तं लोकविषयं योज्यम् । शिष्टमिष्टकाविषयम् । एवं सर्वत्र ॥

[2]तपः लोकाधारं तत्र निष्पाद्यत्वात् । तपः तेजसः प्रतिष्ठा, तपसि हि तेजः प्रतितिष्ठति तत्कारणत्वात् । गतमन्यत् ॥

[3]समुद्रस्य समुद्द्रवणशीलस्य[1] मण्डलस्य प्रतिष्ठा तेजः रश्मयः ॥

---

[1] समुद्रवदावरणशीलस्य पा.

वा सीद ॥३॥ [4]समुद्रोसि तेजंसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपंदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ४॥ [5]आपंस्स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्रीं विश्वस्य जनयित्र्यः । ता व उपंदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥५॥ [6]पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा। त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपंदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापंतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ६ ॥ [7]अ-

---

[4]समुद्रो मण्डल अपां प्रतिष्ठा, तत्कारणत्वात् ॥

[5]आपः पृथिव्याः प्रतिष्ठा, अइच पृथिवीति ॥

[6]पृथिव्यग्नेः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात ॥

[7]अग्निरन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा, तस्योपरि स्थितत्वात् ॥

ग्निरसि पृथिव्याः श्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ७॥ [8]अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ८॥ [9]वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः। दिवः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ९॥ [10]द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्र-

[8]अन्तरिक्षं वायोः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

[9]वायुर्दिवः प्रतिष्ठा, तस्योपरि स्थितत्वात् ॥

[10]द्यौरादित्यस्य प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

तिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री। तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥१०॥ [11]आदित्योसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ११ ॥ [12]चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२॥ [13]नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मा-

---

[11]आदित्यश्चन्द्रमसः प्रतिष्ठा, तदीयरश्म्यधीनप्रकाशत्वात् ॥

[12]चन्द्रमा नक्षत्राणां प्रतिष्ठा, तद्योगेन कालावच्छेदकत्वान्नक्षत्राणाम् ॥

[13]नक्षत्राणि संवत्सरस्य प्रतिष्ठा, तैरारब्धत्वात् ॥

सुं । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तॄणि विश्वस्य जनयितॄणि । तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद॥ १३॥ [14]संवथ्सरोसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतूनां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता। तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥१४॥ [15]ऋतवस्स्थ संवथ्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा युष्मासुं। इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः। तान् व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १५॥ [16]मासास्स्थर्तुषु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा यु-

---

[14]संवत्सर ऋतूनां प्रतिष्ठा, तदवयवत्वात् ॥

[15]ऋतवो मासानां प्रतिष्ठा, तदवयवत्वात् ॥

[16]मासा अर्धमासानाम् ॥

ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान् व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १६ ॥ [17]अर्धमासास्स्थ मासु श्रिताः । अहोरात्रयोः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान् व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १७ ॥ [18]अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्यौ विश्वस्य जनयित्र्यौ । ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १८ ॥

---

[17]अर्धमासा अहोरात्रयोः ॥

[18]अहोरात्रे भूतभव्ययोः उत्पन्नोत्पत्स्यमानयोः प्रतिष्ठे ॥

[19]पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादास्स्थान्नदुघो युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्रीर्विश्वस्य जनयित्र्यः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥१९॥ [20]राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी । विश्वं भूतमनु प्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा

[19]अहोरात्रविशेषाः पौर्णमास्यादयः । अन्नदुघ इति क्विप् । छान्दसं घत्वम् । पित्रादिभ्योऽन्नमेता ददति, ते चान्नमेतासु अदन्ति, तस्मादन्नादनसामर्थ्यवत्य एता दुहते चान्नं पित्रादिभ्यः ॥

[20]राट् दीप्तिः, बृहती महती बुद्धिरुच्यते । श्रीः श्रयणीया, इन्द्रस्य पालयित्री, धर्मस्य च पालयित्री । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीन्नकारौ । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वमपि भूतजातं अनु प्रभूता, यद्यद्भवति तत्र तत्र स्वयमेव भवति प्रकर्षेण तत्तद्भावयतीति तस्यात्माधीनात्मलाभत्वात् प्रभुत्वं बुद्धेः ॥

सीद ॥२०॥ [21]ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि भ्राजोऽसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः। त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥२१॥

लोकस्तपस्तेजस्समुद्र आपः पृथिव्यग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवथ्सर ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राडस्योजोऽस्येकविꣳशतिः ॥१॥

लोकोऽसि भर्ता तम् । तपस्तेजोऽसि भर्तृ तत्। समुद्रोऽसि भर्ता तम् । आपस्स्थ भर्त्र्यस्ता वः । पृथिवी भर्त्री ताम् । अग्निरसि भर्ता तम्। अन्तरिक्षं भर्तृ तत् । वायुरसि भर्ता तम् । द्यौरसि भर्त्री ताम् । आदित्यश्चन्द्रमा भर्ता तम् । नक्षत्राणि स्थ भर्तॄणि तानि वः । संवथ्सरोऽसि भर्ता

[21]ओज आदिनानाधर्मत्वेनेष्टका स्तूयन्ते—ओजः तेज तद्धेतुत्वात्तच्छब्द्यम् । सहः अभिभवितृत्वं शत्रूणाम् । बलं शक्तिः,

तम् । ऋतवो मासा अर्धमासा भर्तारस्तान् वंः । अहोरात्रे भर्त्र्यौ ते वांम् । पौर्णमासी भर्त्र्यस्ता वंः । राडंसि भर्त्री ताम् । ओजोंसि भर्ता तमेकविꣳशतिः ॥

¹त्वमंग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वꣳ शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयः । त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना । देवा देवेषु श्रयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु श्रयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु श्रयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् । पञ्चमाष्षष्ठेषु श्रयध्वम् ॥

भ्राजो यशः, देवानां धाम धारकं स्थानं वा तेजोसि अमृतं अमरणहेतुः, अमर्त्यः अमरः अनश्वरः, तपोजाः तपोभिनिष्पाद्यः । 'जनसनखन' इति विट् । 'विड्वनोः' इत्यात्वम् ॥

इति द्वितीये काठके प्रथमोऽनुवाकः.

---

¹ अध्वराहुत्यनन्तरं चतुर्भिरनुवाकैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति 'त्वमग्ने रुद्र' इत्यादिभिः ॥ स्वत एव सिद्धे एकैकाहुतिख्यापनाय चत्वारोऽनुवाकास्स्वाहाकारान्ता आम्नाताः । तत्र—त्वमग्ने रुद्र इति जगती ॥ व्याख्याता* । देवा देवेषु श्रयध्वमित्याशिनि यजूंषि ।

* ध १-१-१४.

२२॥ पृष्ठास्सप्तमेषु श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु श्रयध्वम् । अष्टमा नवमेषु श्रयध्वम् । नवमा दशमेषु श्रयध्वम् । दशमा एकादशेषु श्रयध्वम् । एकादशा द्वादशेषु श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेषु श्रयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु श्रयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु श्रयध्वम् । पञ्चदशाष्षोडशेषु श्रयध्वम् ॥२३॥ षोडशास्सप्तदशेषु श्रयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु श्रयध्वम् । अष्टादशा एकान्नविꣳशेषु श्रयध्वम् । एकान्नविꣳशा विꣳशेषु श्रयध्वम् । विꣳशा एकविꣳशेषु श्रयध्वम् । एकविꣳशा द्वाविꣳशेषु श्रयध्वम् । द्वाविꣳशास्त्रयोविꣳशेषु श्रयध्वम् । त्रयोविꣳशाश्चतुर्विꣳशेषु श्रयध्वम् । चतुर्विꣳशाः पञ्चविꣳशेषु श्रयध्वम् । पञ्चविꣳशाष्षड्विꣳशेषु श्रयध्वम् ॥२४॥ षड्विꣳशास्सप्तवि-

---

हे देवाः! सर्वेऽपि देवेषु श्रयध्वं प्रविशत, सर्वेऽपि मदर्थमेकत्वं भजत, संभूय मदभिमतं साधयतेति यावत् । एवमाद्येनोक्ता गणशोऽप्याह—प्रथमा इति । तत्र पृथिव्यां गताः प्रथमाः, अन्तरिक्षे द्वितीयाः, दिवि तृतीयाः, एते प्रधानभूतास्त्रयो

ऽशेषु श्रयध्वम् । सप्तविंऽशा अष्टाविंऽशेषु श्रयध्वम् । अष्टाविंऽशा एकान्न त्रिंऽशेषु श्रयध्वम्। एकान्न त्रिंऽशास्त्रिंऽशेषु श्रयध्वम् । त्रिंऽशा एकत्रिंऽशेषु श्रयध्वम् । एकत्रिंऽशा द्वात्रिंऽशेषु श्रयध्वम् । द्वात्रिंऽशास्त्रयस्त्रिंऽशेषु श्रयध्वम् । [2]देवास्त्रिरेकादशास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत।

गणाः । अत एवामन्त्र्योच्यन्ते । त्रिष्वपि अपदात्परत्वात् पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चतुर्थादय एषां गुणभूताः, अतो नामन्त्र्यन्ते ! चतुर्थादयो भूत्वा पञ्चमादिषु श्रयध्वमिति प्रथमादय एव प्रार्थ्यन्ते । एवमात्रयस्त्रिंशद्गणाद्द्रष्टव्यम् ॥

[2]इदानीं गणभेदं दर्शयति—देवा इति ॥ हे देवाः! हे त्रिरेकादशाः! हे त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः! । त्रिरेकादश त्रयस्त्रिंशत् तासां पूरणास्त्रिरेकादशाः । एवं त्रिस्त्रयस्त्रिंशत् एकोनशतं, तस्य पूरणास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः । तत्र च प्रथमस्यापदात्परत्वान्निघाताभावः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति प्रथमस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्द्वितीयं निहन्यत एव । तस्य सामान्यवचनत्वेनाविद्यमानत्वनिषेधाभावान्निघाताभावे आद्युदात्तत्वमेव । अथ हे उत्तरे देवाः! यावदेकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयसहितानि त्रीणि सहस्राणि भवन्ति सर्वे उत्तरवर्त्मानः उत्तरेसमानवर्त्मानः, उत्तरसत्त्वानः उत्तरेस-

उत्तरवर्त्मा॒नु उत्त॑रसत्वानः। यत्का॑म इ॒दं जु॒होमि॑। तन्मे॒ सम॑ृध्यताम् । व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो र॒यी॒णाम् । भूर्भु॒वस्स्व॒स्स्वाहा॑ ॥२५॥

प॒ष्टेपु॒ श्रयध्वꣳ षोडशेषु॒ श्रयध्वꣳ षड्विꣳशेषु॒ श्रयध्वमुत्तरसत्वानश्चत्वारि॑ च ॥२॥

मानप्राधान्याश्च भवत उत्तरोत्तरगणैरेकीभूता इत्यर्थ । तत्रायं गणना क्रम —एको देवस्त्रिभिरेकादशाभिर्गुणितस्त्रयस्त्रिंशद्देवा', ऐवं त्रिभिर्गुणिता एकोनशतम् । तदिदमुक्त 'त्रिरेकादशास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशा.' इति । पुनरप्येकोनशतसख्या देवास्त्रिभिरेकादशाभिर्गुणिता उत्तरे इत्युच्यन्ते । ते च सप्तषष्ट्यधिकशतद्वयसहितानि त्रीणि सहस्राणि । अथ प्रथमस्यावान्तरगणस्याधिपतयस्त्रयस्त्रिंशत्, उत्तरस्य च त्रयस्त्रिंशत्, अथ प्रथमस्य प्रधानगणस्य त्रयः, उत्तरस्य च त्रय, एव सर्वे संभूय एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयसहितानि त्रीणि सहस्राणि देवा भवन्ति । अथैवंभवद्भिरत्रभवद्भिरित्थं कर्तव्यमित्याह—यत्कामः अहं इदं जुहोमि तन्मे युष्मत्प्रसादात् समृद्ध्यतां, वयं रयीणां धनानां च पतयस्स्याम। भूरादिवासिभ्यस्सर्वेभ्योऽपि युष्मभ्यं स्वाहुतमिद करोमि ॥

इति द्वितीये काठके द्वितीयोऽनुवाक'.

[1]अग्नाविष्णू सजोषसा । इमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युम्नैर्वाजेभिरागतम् । राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिश्शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निस्सोमो बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः । ते सर्वे संगत्य । इदं मे प्रावता वचः । वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा ॥

संगत्य त्रीणि च ॥ ३ ॥

[1]अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे

---

[1] अग्नाविष्णू इति गायत्री ॥ व्याख्याता* । राज्ञीत्यादिर्नव-पदा यजुरन्ता । राज्ञ्यादयो व्याख्याताः प्रथमे काठके† । अत्र इन्द्रस्थाने सोमः । ते सर्व इत्यादि । अनुक्रान्तास्सर्वेऽपि यूयं संगत्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रयोजनसंपादनेन रक्षत । वयं स्यामेत्यादि । गतम्‡ ॥

इति द्वितीये काठके तृतीयोऽनुवाकः.

---

[1] अन्नपत इत्युपरिष्टाद्बृहती ॥ व्याख्याता§ । अग्ने पृथवी पत इत्यादि । निगदसिद्धम् । सर्वत्र 'आमन्त्रिते समानाधि-

* सं. ४-७ १. † ब्रा. ३-१०-६. ‡ ब्रा. ३-११-२. § सं. ४-२-१.

चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोम वीरुधां पते । त्वष्टस्समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्र सत्यानां पते । वरुण धर्मणां पते ॥२७॥ मरुतो गणानां पतयः । रुद्र पशूनां पते । इन्द्रौजसां पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । [2]आ रुचा रोचेऽहꣳ स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादस्स्वरा भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा ॥२८

वरुण धर्मणां पते स्वस्स्वाहा ॥४॥

करणे' इत्यविद्यमानत्वनिषेध । पूर्वस्य तु 'नामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्ताना परामन्त्रितानुप्रवेश ॥

[2]आ रुचेति पञ्चपदा त्रिष्टुब्जगती वा ॥ रुचा दीप्त्या अहं आरोचे सर्वतो दीप्ये, किञ्चाह स्वयमेव रुचा रोचमानः निरपेक्षदीप्ति रुरुचे रोचे, तदर्थमतीत्य अतिक्रम्य अदः अन्तरिक्ष यत् स्थित स्वः तदिहाभर आहर इह अस्मिन् कर्मणि फलत्वेनानय, यतोऽह तस्मिन् योनौ सर्वार्थकारणे प्रजनौ प्रजननाधारे अह प्रजायेय प्रजावान् स्याम् । जनेरौणादिक इप्रत्यय. । वयं स्यामेति । व्याख्यातम्* ॥

इति द्वितीय काठके चतुर्थोऽनुवाक.

*ना ३-११ ?

[1]स॒प्त ते॑ अग्ने स॒मिध॑स्स॒प्त जि॒ह्वाः । स॒प्तर्ष॑य॒स्स॒प्तधाम॑ प्रि॒याणि॑ । स॒प्त होत्रा॑ अनु॒ वि॒द्वान् । स॒प्त योनी॒रा पृ॑णस्वा घृ॒तेन॑ । प्राची॒ दिक् । अ॒ग्निर्दे॒वता॑ । अ॒ग्निꣳ स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो॑ऽभि॒दास॑ति । द॒क्षि॒णा दिक् । इन्द्रो॑ दे॒वता॑ ॥२१॥ इन्द्रꣳ स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो॑ऽभि॒दास॑ति । प्र॒ती॒ची दिक् । सोमो॑ दे॒वता॑ । सोम॒ꣳ स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो॑ऽभि॒दास॑ति । उदी॑ची॒ दिक् । मि॒त्रावरु॑णौ दे॒वता॑ । मि॒त्रावरु॑णौ॒ स दि॒शां दे॒वौ दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि-

---

[1]सप्त त इति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ 'भूमिर्भूम्ना'* इत्यत्र व्याख्याता । सप्त होत्रा अनु विद्वानिति विशेषः,—अनुक्रमेण विद्वान् । शेषं यजुः । वयं स्यामेत्येकपदा त्रिष्टुप् । या प्राची दिक् तस्या अग्निर्देवता । अथ दिशां या देवता तासां मध्ये अग्निं देवं प्राच्या देवता स ऋच्छतु प्राप्य प्रक्षीयतां तत्रैव क्षीयताम् । कः ? यो जन एतस्यै दिशः सम्बन्धी मामभिदासति उपक्षपयति । 'दसु उपक्षये' इत्यस्मा-

*ते १-१-१

शोऽभिदासति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । इयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् । पुरुषो मे कामान्थ्सर्मर्धयतु ॥ ३१ ॥ अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि । उपसंमुपसमशीय । अहमसो ज्योतिर-

मात्वम् । एतेनोत्तरे व्याख्याता । दिशामिति 'सावेकाच'' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । दिशोऽभिदासतीत्यत्र नैनैवोदात्तत्वम् । 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरितत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे च' इति मित्रावरुणशब्दो ह्युदात्त । बृहस्पतिशब्दो वनस्पत्यादिः । इयं अधोदिक् । पुरुषस्सर्वस्यापि दिक्, व्यापित्वात् तादृश. पुरुषो मे कामान् समर्धयतु । अन्धो जागृविरित्यादि । व्याख्यातं प्रथमे काठके* । उपसमुपसं इति तृतीय. पर्याय, सर्वामुपसं अशीय व्याप्नुयाम् । अश्नोतेश्छान्दसश्शपो लुक् । असावेहीति प्राणापानावुच्येते, युवयो प्रसादात् उपसं सर्वमश्नुवीयेति । किञ्च—हे असो प्राण! हे असो अपान! उभयार्थे असो इत्युक्तम् । युवयो प्रसादात् इदं ज्योतिः आदित्यमपि अशीय

*तै. ब्रा. ३-१०-८.

शीय । अहमसोऽपोशीय । वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा ॥ ३२ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशोऽभिदासत्यर्धयतु नव च ॥ ५ ॥

[1]यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्ने । यत्त ऊनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । [2]चितश्चासि संचित-

आप्नुयाम्, तथा हे असो अपः कर्माणि युवयोः बलेन अशीय कर्ता स्यां कर्मणाम् । वर्णव्यत्ययेन औकारस्य ओकारः। वयं स्यामित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः.

---

[1] यत्तेऽचितमित्युपस्थानम् ॥ त्रिष्टुबियम्, व्याख्यातप्राया 'इममेव त्वां वेत्थ'* इत्यत्र । विशेषस्तु—हे अग्ने! यत्तव संबन्धि अचितं यच्चापि चितम् । यत्त ऊनमित्यादि समानम् ॥

[2] चितश्चेति द्विपदा त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्याख्याता* ॥

* तै. ब्रा. ३ १०-३.

श्चास्यग्ने । एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने । [3]लोकं पृणच्छिद्रं पृण । अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ३३ ॥ तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । [4]ता अस्य सूददोहसः । सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वा रोचने दिवः । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । [5]अग्ने देवाꣳ इहावह । ज-

[3]लोकम्पृणा उपदधाति—लोकं पृणेति ॥ अनुष्टुबियं यजुरन्ता व्याख्याता 'अपेत वीत' इत्यत्र* ॥

[4]ता अस्येति† ॥ दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशके अस्य जन्मन् यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति देवानां सम्बन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयः अल्पगोसदृशाः सूददोहसः अन्नस्य दोहयित्र्यश्च ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति। कदा? त्रिषु सवनेषु । आ समन्तात् यानि प्रातस्सवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एता इष्टकाः यद्देवतासम्बन्धिन्यः, तया देवतयेत्यादि पूर्ववत् ॥

[5]अग्न इति ॥ हे अग्ने! इह अस्मिन् कर्मणि देवानावह आह्वय । जज्ञानः कर्तव्यज्ञः । वृक्तबर्हिषे आवर्तितयज्ञाय यजमानाय । यद्वा—जज्ञानो जायमानोऽसि यजमानार्थम् । लिट

*तै स ४ २ ४   †माधनीयमत मन्त्रभाष्यम्

ज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईड्यः । [6]अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ ३४ ॥ यो दीदाय समिद्धस्स्वे दुरोणे । चित्रभानू रोदसी अन्तरुर्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् । अग्निꣳ होतारं परिभूतमं मतिम् ।

कानच् । नः खल्वस्मान् ईड्यः स्तुत्यो होता आह्वाताऽसि देवाना, तस्मात्त्वामेव ब्रूमो देवानावहेति । 'ईडवन्द' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

[6]अगन्मेति त्रिष्टुप् ॥ अभि त्वय अगन्म शरण गता । 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । मनसा भक्त्या । महान्न, 'सुपा सुलुक्' इति डादेश । यविष्ठ युवतम हविर्भिर्मिश्रयितार वा, देवै स्वाहुतं सुष्ठु हविषामाहुतिभिराराधित, विश्वतः सर्वतोपि प्रत्यञ्चं अस्मदाभिमुख्येनागच्छन्त स्वाहुतत्वेनानुरक्त ईदृश त अग न्मेति । पुनश्च विशेष्यते—यो दीदाय दीप्यते स्वे दुरोणे आत्मीये गृहे, रोदसी द्यावापृथिव्यौ उर्वी उर्व्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अन्तः मध्ये । अन्तरेण द्वितीया 'सुपा सुलुक्' इति वा षष्ठ्या लुक् । चित्रभानुः चायनीयदीप्ति ॥

[7]मेधाकारमिति जगती ॥ हे अग्ने' त्वा मेधाकार बुद्धि स्थिताना कर्तार सपादयितार, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकृष्ट साधन, अग्निं अङ्गनादिगुण होतारं आह्वातार, परि भूतम सर्वतो भावयितृतमं कर्मणाम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति नि-

त्वामर्भस्य हविषस्समानमित् । त्वां महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । [8]मनुष्वत्त्वा निधीमहि । मनुष्वथ्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरः ॥३५॥ देवान्देवायते यज । [1]अग्निर् हि वाजिनं विशे ।

लुक् । परिभावयितृतम वा शत्रूणाम् । मतिं मतिमन्तं मननीयं वा । यथोक्तगुणशालिनाऽपि दुराराधेन कोऽर्थ इत्याह—अर्भस्य अल्पस्य महः महतश्च हविषः समानमित् समानमेव समानतुष्टिमेव महता तुल्यमल्पमपि गृह्णानमीदृश त्वामेव नरः मनुष्या वृणते भजन्ते न तु त्वत्तोऽन्यमनीदृशमहिमानम् ॥

[8]मनुष्वत्त्वेत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने[1] त्वा मनुष्वत् मनुष्यमिव गृहे निधीमहि स्थापयाम, मनुष्यवदेव समिधीमहि संदीपयाम अर्चयाम मनुष्ययोग्यानिवोपचारान् जानीम इति । 'तेन तुल्यं' इति वति, तदर्हतीति वा । यद्वा—मनुष्वत् मनुष्या इव, यथा मनुष्या गृहे बन्धु स्थापयन्ति, यथा च पूजयन्ति तदनुरूपं वयं कुर्म । उभयत्र छान्दसश्शपो लुक् मनोश्च पुगागम, सकारान्त वा शब्दान्तरम् । हे अग्ने! अङ्गिरः अङ्गनादिगुण त्वमपि मनुष्वत् मनुष्याणामिव मनुष्यार्हं वा देवान् यज, तत परं यथा प्रसीदसि तथा यजामह इति भाव । देवायते देवान् यष्टुमिच्छते यजमानाय । 'देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' इति दीर्घत्वम् ॥

[1]अग्निर्हीति पञ्चपदा पङ्क्तिः ॥ अग्निः खलु वाजिनं अन्न

च्छति प्रतिष्ठाम् । यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति । [3]अथो यथा रुक्म उत्तप्तो भाय्यात् ॥ २९ ॥ एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च भाति । [4]उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयाꣳसो लोकाः । ये परेणादित्यम् ।

हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिरुपधानात् । विदित्वा यष्टुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुः । हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वात्तस्य ॥

[3]अथो यथेति ॥ अपि च उत्तप्तं स्वर्णं यथा भाय्यात् भायात् । छान्दसो द्वितीययकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्तो वा भानिर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयाजी तद्वेदी च तेजसा यशसा च अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च भाति ॥

[4]उरवो ह वा इत्यादि ॥ द्वये लोकाः उरवो महान्तश्च वरीयांस उरुतराश्च । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याधस्तादुरव उपरि वरीयांसः । तत्रैव गच्छमानः परिच्छिन्नवन्तं क्षय्यं क्षयितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं

अन्तवन्तꣳ ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति । यः परेणादित्यम् ॥ ४० ॥ अनन्तꣳ ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । अथो यथा रथे तिष्ठन्पक्षसी पर्यावर्तमाने प्रत्यपेक्षते । एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ४१ ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाग्याद्यः
परेणादित्यमष्टौ च ॥ ७ ॥

वर्तते, अथ कश्चिद्यजमान अनन्तं अविनाश अपारं अपर्यवसानभोग अक्षय्यं क्षपयितुमशक्यं च लोकं जयति यः परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । तत्र कोऽनन्तमपारमक्षय्य लोक जयतीति चेत्, ब्रूम इत्याह—अनन्तं हेत्यादि । नाचिकेतयाजी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य लोकस्य जेतेति वेदितव्यमिति ॥

'अथो यथेति ॥ अपिच यथा रथस्योत्सङ्गे उपरि तिष्ठन् अधस्तात् पर्यावर्तमाने पक्षसी पुनःपुनः परिवर्तमाने चक्रे प्रत्यपेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् । एवमहोरात्रे आदित्यवशेनाधस्तात्प्रवर्तमाने अयं प्रत्यपेक्षते, न ह्यस्य लोकं स्थानं आदित्यादुपरि स्थितं अहोरात्रे प्राप्नुतः, तस्य कालेनाऽनवच्छिन्नत्वादनन्तत्वमिति । योऽग्निमिति । गतम् ॥

इति द्वितीय काठक सप्तमोऽनुवाक ॥

---

[1]उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तꣳ ह कुमारꣳ सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश । स होवाच । तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तꣳ ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति । तꣳ ह स्मोत्थितं वागभिवदति ॥१२॥ गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामिति । तं वै प्रवसन्तं

[1]उशन्नित्यादि ॥ उशन्नाम वाजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । सर्वो वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि' इत्यच् समासान्तः । तस्य नचिकेता नाम पुत्रो बभूव । छान्दसो भूभावाभावः । न चिकेत न जज्ञौ पितुर्भावमिति नचिकेता इति केचित् । पृषोदरादिः । अथ तं पुत्रं कुमारमेव बालमेव सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणानयनकाले पितुः श्रद्धा दानाभिनिवेशो विवेश प्राप, श्रद्धातिशयेन पुत्रमपि दक्षिणात्वेन देयममन्यत । अथ विदिताभिप्रायः पुत्र उवाच पितरं—हे तात! कस्मै मां दास्यसि? इति । एवं द्वितीयं तृतीयं च पुनःपुनः पप्रच्छ । अथ एवं पुत्रेण परीतः पर्याक्रान्तः पुनःपुनर्निर्बन्धितः पिता क्रुद्ध इव पुत्रमुवाच—मृत्यवे त्वा ददामीति । अथ पितृवचनानन्तरं

गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरना-
श्वान्गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार
कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रति ब्रूतात्।
किं प्रथमाꣳ रात्रिमाश्ना इति ॥ १३॥ प्रजां त इति।
किं द्वितीयामिति । पशूꣳस्त इति । किं तृतीया-
मिति । साधुकृत्यां त इति । तं वै प्रवसन्तं ज-
गाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृह उवास ।
तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवात्सीरि-

मृत्युसकाशं गन्तुमुत्थितं सहसोच्चलित पुत्रमभिलक्ष्याकाशे काचि-
द्वागभिवदति स्म उत्तस्थौ । कीदृशी? आह—हे गौतम!
किं कुमारमिति किमेव बाल मृत्यवे ददासि? किमिदं ग०
तमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितु गौतमग्रहणम् । अथ
पितोवाच—परेहि मृत्योर्गृहान् यथाऽहं पापो न स्याम्, मृत्यवे
खलु त्वामदां दत्तवानह मेदानीं दत्तं निवर्तयितुमुत्सहे न त-
दन्यथा भवति, तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर्गृहान् यास्यसीति ।
अथ पिता पुत्रमुवाच—तं मृत्यु प्रवसन्तं गृहे असंनिहित गन्तासि,
असन्निहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं
च कर्तव्यमित्याह—तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनाश्वान् अनश्न-
न्नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वा पृच्छेत्
हे कुमार! कति रात्रीर्मम गृहे अवात्सीः उषितवानसि

ति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ४४ ॥ किं प्रथमाꣳ रात्रिमाश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पशूꣳस्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच । वरं वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं वृणीष्वेति ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तयोर्मे क्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेते । नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।

इति, तिस्रो रात्रीरिति प्रतिब्रूतात् प्रतिब्रूहि । अथ स यदि पुनः पृच्छेत् प्रथमां रात्रिं किमाश्नाः अशितवानसि इति, तदैव प्रतिब्रूया प्रजां ते आश्नामिति । अथ पुनरपि यदि पृच्छेत् द्वितीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदाऽपीत्थं ब्रूया पशूꣳस्ते आश्नामिति । यदि भूयोऽपि पृच्छेत् तृतीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदा चेत्थं प्रतिब्रूहि साधुकृत्यां सुकृतं त्वदीयमाश्नामिति । एवं पित्रोक्ते पुत्रोऽपि तथैव कृतवानित्याह—तं वा इत्यादि । गतम् । परोक्षे प्रियः ॥

अथ मृत्युरब्रवीत्—हे भगवः ! नमस्ते अस्तु प्रसीदेति । पुनरप्याह स—वरं वृणीष्वेति । स नचिकेता ब्रवीति स्म—पितरमहं जीवन्नेव अयानि गच्छानीति । अथ तत्राऽस्तु,

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥४६॥ अप पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । [1]प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । स हिरण्यमुदास्यत् । तदग्नौ प्रास्यत् । तदस्मै नाच्छदयत् । तद्द्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छदयत् । तत्तृतीयं प्रास्यत् ॥४७॥ तदस्मै नैवाच्छं-

द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते नचिकेता वदति स्म—इष्टापूर्तयोः क्षितिं स्थानं मे ब्रूहीति । ततस्मै एतं नाचिकेतमभिमुवाच । ततस्तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेताम् । छान्दस इत्वम्। नास्येत्यादि विदुषस्स्तुति । ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो नचिकेता ब्रूते स्म—पुनर्मृत्योरपजितिं मे ब्रूहीति । पुनः पुनर्मृतिः पुनर्मृत्युः तस्यापजयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि । गतम् ॥

[1]प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ उदास्यत् उत्क्षिप्तवान् दक्षिणा दातुं हस्ते गृहीतवान् । तदग्नौ शोधनार्थं प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् । तदस्मै अस्याभिप्रायानुरूपं नाच्छदयत् न हृतमभवत् पाषाणमिव स्थिरमभवत् । 'छद अपवारणे' चौरादिकः अदन्तो द्रष्टव्यः । अथ द्वितीयं तृतीयं च प्रास्तं नैवाच्छदयत् । अथ

दयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्धिरण्यं कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जत्प्रियतमम् । हृदयजꣳहि । स वै तमेव नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् । ताꣳ स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृह्णात् ॥ ९८ ॥ दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽदक्षत दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्र-

---

बाह्याग्निं हित्वा आत्मनि स्थिते हृदय्येऽग्नौ प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् हुतमभवत् । तस्मादद्यत्वेऽपि हिरण्यं कनिष्ठं दीप्ततमं धनानां मध्ये भवति, संस्कृतत्वादित्यर्थः । 'कन दीप्तौ' तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति तृलोपः । केचिदाहुः—धनानां मध्ये हिरण्यं कनिष्ठं अल्पतममपि भुञ्जत् प्रियतमं भवति हृदयजत्वादिति । अथ स प्रजापतिरन्विच्छन्नपि तादृशस्य ग्रहीतारं नाविन्दत् नालभत, यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् दक्षिणात्वेन तद्धिरण्यमदास्यत् । अथान्यमविदित्वा स्वाय आत्मीयाय दक्षिणाय हस्तायैव तां दक्षिणामनयत् स्वयमेव च तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात्—दक्षायेति मन्त्रेण । दक्षाय वृद्ध्यर्थं 'दक्ष वृद्धौ' त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । अथ प्रजापतिः तां दक्षिणां प्रतिगृह्य अदक्षत अवर्धत प्रजाः सृष्टवान् । तस्मादन्योऽप्येवं विद्वान् हिरण्यदक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते वर्धत एव ॥

तिगृह्यं । य एवं वेद । 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳसो वाजश्रवसा गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिष्यामह एव दक्षिणां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद । प्र ह्यन्यं व्लीनाति ॥ ४९ ॥

वदत्याश्रा इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृतीयं प्रास्यदगृह्णाद्य एवं वेदैकं च ॥ ८ ॥

'एतद्ध स्मेत्यादि ॥ तदेतदेव हिरण्यमाहात्म्य विद्वांसो **वाजश्रवसाः** वाजश्रवस पुत्रा, **गोतमाः** गौतमगोत्रजा । 'अत्रिभृगुकुत्स' इति बहुषु लुक् । ते तत्रभवन्त **अनूदेश्यां** अशुद्धामकोद्दिष्टादिलक्षणामपि **दक्षिणा प्रतिगृह्णन्ति स्म** । देवतादिभ्यो निवेदितमनूदेश्यमिति केचित् । छान्दसमुपसर्गस्य दीर्घत्वम् । केनाभिप्रायेण ते प्रतिगृह्णन्ति स्मेत्याह—**उभयेनापि** प्रकारेण शुद्धाशुद्धद्रव्यप्रतिग्रहणपरेणापि **वयं** दक्षिणामाहात्म्यविदो **दक्षिणा प्रतिगृह्य दक्षिष्यामह एव** वर्धिष्यामह एवेति मन्यमाना अनूदेश्यामपि प्रतिगृह्णन्ति स्म । ते तादृशीमपि दक्षिणा प्रतिगृह्य अदक्षन्त अवर्धन्त । तस्मादन्योऽप्येवंविद्वान् अनूदेश्यामपि दक्षिणा प्रतिगृह्य दक्षत एव । अथान्यमविद्वांस सा प्रव्लीनाति नाशयत्येव न तु वर्धयति । व्ली विशरणे ॥

इति द्वितीये काठके अष्टमोऽनुवाकः.

तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तरवेदि संमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयेत् । स एनं कामेन व्यृद्धः । कामेन व्यर्द्धयेत् । सौम्ये वावैनमध्वरे चिन्वीत । यत्र वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् । एतमग्निं कामेन समर्द्धयति । स एनं कामेन समृद्धः ॥५०॥ कामेन समर्द्धयति । अथ हैनं पुरऽपयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दन्त प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् ।

तं हैतमित्यादि ॥ तमेतं नाचिकेतमग्निं केचित्पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तरवेदिसंमित उत्तरवेदिस्थानीय एषोऽग्निः सावित्रवदुत्तरवेदिदेशे चितत्वात् । उत्तरवेदिमतो प्रथमः पशुबन्ध, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशुबन्ध एव चिन्वते । तत्तथा न कुर्यात्, तथा कुर्वन्नेनमग्निं हि कामेन भूयिष्ठाहुतिलाभाभिलापेण व्यर्धयेत् वियोजयेत्, ततोऽसौ वृद्धिकामो यजमानमपि तदीयेन कामेन व्यर्धयेत् । तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा बहुतरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः । एतमग्निमित्यादि । गतम् ॥

अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रीयं सत्र भवम् । गतमन्यत् ॥

विन्दते एव प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद । [3]अथ हैनं वायुर् ऋद्धिकामः ॥ ५१ ॥ यथान्युप्तमेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमाप्नोत् । यामिदं वायुर् ऋद्धः । एतामृद्धिमृप्नोति । यामिदं वायुर् ऋद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद । [4]अथ हैनं गोवलो वार्ष्णः पशुकामः। पाङ्क्तमेव चिक्ये । पञ्च पुरस्तात् ॥ ५२ ॥ पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशूनाप्नोत् । प्र सहस्रं पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उं चैन-

---

[3]अथ हैनमिति ॥ यथान्युप्तं यथानिपतितेष्टकं - अञ्जलिना गृहीत्वा वेद्यां चेतिता इष्टका यथा पतितास्तथैवोपहितवान् । ततो वायुरेतामृद्धिमाप्नोत् यामृद्धिमृद्धो वायुरिदानीमस्माभिर्गृह्यते । इदमिति क्रियाविशेषणम् । एतामित्यादि फलस्तुतिः ॥

[4]अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णेरपत्यं पाङ्क्तं चित्यं चितवान् चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाङ्क्तत्वम् । पाङ्क्तस्य चेता वेदिता च सहस्रं पशून् प्राप्नोति ॥

मेवं वेद । [5]अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यंकामो यशस्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिक्ये ॥५३॥ सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजायत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः ॥५४॥ त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्रजायते । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽ-

---

[5]अथेति ॥ ज्यैष्ठ्य प्राधान्य, यश ख्याति, प्रजनन प्रजासमृद्धि । 'शीलिकामि' इति णप्रत्यय, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । त्रिवृतं संख्यात्रयान्वितम् । पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त, दक्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिस्र, एका मध्य इति । एता प्रजातिमिति । एता प्रजातिं प्रजननसामर्थ्यं प्राप्नोत् यां प्रजा इदं प्रजायन्ते । त्रिवृद्वा इत्यादि । त्र्यवयव ज्यैष्ठ्यं मात्रादयस्त्रयस्समयुक्ता प्रशस्यतमा लोके भवन्तीति । प्रजनन च त्र्यवयवमुपस्थादित्रयस्य प्रजननहेतुत्वात् । योनिमध्यस्थित गर्भस्थान मध्यमा । केचिदाहु—उपस्थ पुमान्, योनि स्त्री, मध्यमा गति नपुंसकमिति, स प्रजननात्पृथग्भावाद्रमणीनम् । प्र यश इत्यादि फलस्तुति ॥

ग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । [6]अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् ॥५५॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । [7]अथ हैनमसावादित्यस्स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमजयत् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् ॥५६॥ तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राङाहोतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णोतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेज-

---

[6]अथ हेति ॥ ऊर्ध्वाः मध्यादारभ्य ऊर्ध्वरीतिका आ स्वयमातृण्णायाः प्राचीरित्यर्थ, तस्याश्शिरस्स्थानीयत्वादूर्ध्वा इत्युक्तम्॥

[7]अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयमातृण्णामारभ्य आहवनीयाद्धुत्सर्पेदिति केचित् । मन्त्रार्थस्तु—येयं वेदि प्रागात् प्राची एति गच्छति । छान्दसो लुङ् । यशस्वती अन्नवती हविषामाधारत्वात् । सा तादृशी हविर्भिरासादितैश्छादिता मामपि तेज प्रभृतिभि प्रोर्णोतु प्रच्छादयत्विति ॥

स्यैव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति । [6]अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्दधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति स्रुवेणोपहत्याहवनीये जुहुयात् ॥५७॥ भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्दधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति । [7]पुरीषमुपधाय । चितिक्लृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निं प्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू

---

[6]अथ यदीति ॥ भूयिष्ठां बहुतमां मयि श्रद्धां कुर्युः मह्यं भूयिष्ठाः मह्यं दक्षिणाः नयेयुरिति यदीच्छेत्, स दक्षिणानयनकाले 'प्राच्येहि' इति मन्त्रेण आहवनीये जुहुयात् स्रुवेणोपहत्य आज्यमादाय । मन्त्रार्थस्तु—हे दक्षिणे! प्राच्येहि अत्यर्थं प्राची आगच्छ इत्येवमस्माभिराहूयमाना अत एव प्राची त्वं जुषाणा प्रीयमाणा भवन्ती आज्यस्य वेतु पिबतु स्वाहुतमिदं तुभ्यमिति । यद्वा—क्रियासमभिव्याहारे लोट्, प्राच्येहि प्राची प्रकर्षेण प्रागच्छति, अथ यथासिद्धयनुप्रयोगश्छान्दसः ॥

[7]पुरीषमुपधायेत्यादि ॥ चात्वालात्पुरीषमाहृत्य चितावुपधाय 'चित्तिमचित्तिम्'* इत्यादिभिश्चितिक्लृप्तिभिरभिमृश्याग्निं प्रणीयो-

---

*स. ५-५-४.

इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥५८॥

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चिक्ये पुत्रोऽगच्छ-
दिच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ॥ १ ॥

पुरर्पयो वायुर्गौवलस्सहस्रं प्रजापतिस्त्रिवृदि-
न्द्रोऽसावादित्यस्स यदीच्छेत् ॥

'यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया लोकमभि जयति । अथो या अस्मिन्लोके देवताः । तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । यां द्विती-

पसमाधाय उपसमिध्य चतुर्गृहीतेन चतस्र आहुतीर्जुहोति 'त्वमग्ने रुद्र.'* इत्यादिभिरतत्प्रपाठकाम्नातैश्चतुर्भिरनुवाकैः । तत्र 'नमस्ते रुद्र'† इति शतरुद्रीयस्य रूपं तत्स्थानीयं त्वमग्ने रुद्र इति प्रथमोऽनुवाकः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । 'छ च' इति छ । वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः, तृतीयोऽनुवाकोऽन्नहोमाख्यः अन्नसिद्धिहेतुः, चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर्नाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् । विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः॥

इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः.

'यां प्रथमामित्यादि एकविंशतिमिष्टकाः स्तौति ॥ इममिति प्रथमत्वसाम्यात् । एवं सर्वत्र । अथो या इत्युक्ताभ्यस्तिसृ

*ब्रा ३-११ २. † सं ४-५-१

यामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तयाऽभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तया लोकमभिजयति ॥ ५९ ॥ अथो या अमुष्मिन्लोके देवताः । तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरवश्च वरीयाꣳसश्च लोकाः । तानेव ताभिरभिजयति । कामचारो ह वा अस्योरुषु च वरीयस्सु च लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तश्शिरः ॥ ६० ॥ ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत्पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः । अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो वसोर्धारा । यथा

भ्योऽन्या या अष्टादश ताभि पूर्वोक्ता उरवो वरीयांसश्च ये लोकास्तानभिजयति । कामचार इत्यादि गतम् ॥

²संवत्सरो वा इत्यादि ॥ शिर प्रभृतिस्थानीया वसन्ताद य एकदेशत्वात् । कर्मकारा ऋत्विज, तत्स्थानीया मासा इष्टसंपादित्वात् । शतरुद्रस्थानीया अहोरात्रा रौद्रीणामाहुतीना-

वै पर्जन्यस्सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यस्सर्वान्कामान्थ्सं-पूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान्कामान्थ्संपूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ६१ ॥ य उं चैनमेवं वेद । [3]संवथ्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तश्शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणीष्टकाः । [4]एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः । अग्निमयो ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।

मुत्पत्त्याधारत्वात्, वसोर्धारास्थानीय पर्जन्य सर्वाभिमतसिद्धिहेतुत्वात् । यथेत्यादि । पर्जन्यो यथा सुवृष्टं अन्यूनानतिरिक्तशोभनवृष्टिर वृष्ट्वा प्रजाना सर्वान् कामांस्त्रिवर्गविषयान् संपूरयति सम्यक्साधयति एवमेव सवत्सरात्मा नाचिकेतस्तस्य सर्वान् मनोरथान् संपूरयति, य एतेन यजते, य उ चैनमेवं वेद ॥

[3]संवत्सरो वा इत्यादिरूपकान्तर, गतम् ॥

[4]एष वावेति ॥ स एव नाचिकेतोऽग्निरेवमुक्तेन प्रकारेण सवत्सरात्मत्वात्तस्य चादित्याधीनत्वात् 'अग्निर्वाव सवत्सर '* इति दर्शनात् सवत्सरस्स्वयमग्निरेवेति सवत्सरमयत्वादग्निमय उच्यते,

---

* ना १५१०.

आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उं चैनमेवं वेद ॥ ६२ ॥

अमुं तया लोकमभि जयति शिरश्चिनुत इष्टकाण्यर्द्धं ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णू अन्नपते सप्त ते अग्ने यत्ते चितमयं वावोशन् ह वै तत्॰ हैतं यां प्रथमामिष्टकां दश ॥ १० ॥

लोक आदित्य ओजोऽस्यूर्ध्वा दिगनन्त॰ ह वै कामेन ग्रीष्मो द्विपष्टिः ॥ ६२ ॥ हरिः ओम्.

अत एव पुनर्णवः पुन पुनर्नव उज्ज्वल । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग' इति णत्वम् । अग्निमयो हेत्यादि । गतम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

द्वितीय काठक दशमोऽनुवाक

समाप्त प्रपाठक.

हरि ओम

अथ द्वादशप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ [1]तुभ्यं ता अंङ्गिरस्तमाश्याम तं कामंमग्ने । [2]आशांना त्वा विश्वा आशाः । [3]अनु नोऽद्यानुंमतिरन्विदंनुमते त्वम् । [4]कामो भूतस्य

---

[1]अथ दिवश्श्येनयो नाम संसृष्टयस्त्रिहविष्का, प्राग्दीक्षणी यायास्ताभिर्यजते । तासां सप्तानामेता याज्यानुवाक्या —‘तुभ्य ता’ इत्याद्या । वैश्वदेवं काण्डं, तत्र सप्तानामप्याद्यन्तयोरग्नि कामोऽनुमतिश्च, तयोर्मध्येऽन्या देवता आशादय । तेन नवाना सस्विष्टकृता विंशतिर्मन्त्रा । तेषामेतानि प्रतीकग्रहणानि । तत्राग्ने — ‘तुभ्य ता अङ्गिरस्तम विश्वा’ इति गायत्री, ‘आश्याम त काममग्ने तवोती’ इति त्रिष्टुप् । एते ‘त्वमग्ने रुद्र’* इत्यत्र व्याख्याते ॥

[2]अथाशाया —‘आशाना त्वाऽऽशापाल्भ्य’ इत्यनुष्टुप्, ‘विश्वा आशा मधुना समृजामि’ इति त्रिष्टुप् । एते ‘पुनर्न’† इत्यत्र व्याख्याते ॥

[3]अथानुमते —‘अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञ’ इत्यनुष्टुप्, ‘अन्विदनुमते त्व मन्यासै’ इत्यनुष्टुप् । एते च ‘इद वामास्य’‡ इत्यत्र व्याख्याते ॥

[4]अथ कामस्य—‘कामो भूतस्य भव्यस्य’ इत्यनुष्टुप्, ‘कामस्तदग्रे समवर्तताधि’ इति त्रिष्टुप् । एते ‘जुष्टो दमुना’§ इत्यत्र व्याख्याते ॥

---

*स १ २ १४ †ब्रा २ १ १ ‡स ३ ३ ११ §ब्रा २ ४ १

कामस्तदग्रे । [5]ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् । [6]यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । [7]आपो भद्रा आदित्पश्यामि । [8]तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेण प्राणापानौ । [10]हव्यवाहङ्स्विष्टम् ॥ १ ॥

तुभ्यं दश ॥ १ ॥

---

[5]अथ ब्रह्मण—'ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्' इति त्रिष्टुप्, 'पिता विराजामृषभ' इति त्रिष्टुप् । एते 'अभ्यस्थात्,'* 'अहमस्मि'† इत्यनुवाकयोर्व्याख्याते ॥

[6]अथ यज्ञस्य—'यज्ञो रायो यज्ञ' इति त्रिष्टुप्, 'अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वै' इति त्रिष्टुप् । एते व्याख्याते‡ ॥

[7]अथापा—'आपो भद्रा घृतमित्, आदित्पश्याम्युत वा' इति त्रिष्टुभौ 'हिरण्यवर्णा'§ इत्यत्र व्याख्याते ॥

[8]अथाग्नेर्बलिमत —'तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ, यो देह्यो अनमयन्' इति त्रिष्टुभौ 'वृषाऽस्यंशु'¶ इत्यत्र व्याख्याते ॥

[9]अथानुवित्ते —'पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्, प्राणापानौ चक्षुश्श्रोत्र' इति त्रिष्टुबस्तारपङ्क्ती 'वार्त्रहत्याय शवसे'** इत्यत्र व्याख्याते ॥

[11]अथ सर्वासां स्विष्टकृत —'हव्यवाहमभिमातिषाहं, स्विष्टमग्ने' इति त्रिष्टुभौ 'जुष्टो दमूना'†† इत्यत्र व्याख्याते ॥

इति तृतीये काण्डे प्रथमाऽनुवाक

---

* ब्रा ४ २-८ † ब्रा २ ८-८ ‡ ब्रा २ ५ ५ § ब्रा ५ ६ १

¶ ब्रा २ ४-७ ** ब्रा २ ५ ६ †† ब्रा २ ४-१

[1]देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥२॥ [2]तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्राम्यसि । अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं

[1]अथासामिष्टीनां ब्राह्मणम्—देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ तिरोऽभवत् अदर्शनमगमत् । यज्ञक्रतवो यूपवन्त । व्याख्यातमश्वमेधे* । एष्टय इति । एषणसाधनत्वादेष्टय । अनोरर्थे आकार । तस्मादेष्टयस्सन्त्य इष्टयोऽभूवन्नित्याचक्षते परोक्षत्वाय । विभक्तिव्यत्ययो वा । एष्टीस्ता इष्टय इत्याचक्षते । यद्वा—प्रजापतेस्स्वर्गान्वेषणकाले चेत्यस्य गता इष्टय एष्टय ताश्चेत्यादिवश्श्येनयस्सप्त ॥

[2]इदानीं क्रमेण विदधाति—तमाशेति ॥ तं स्वर्गमन्विच्छन्तं प्रजापतिं आशा लिप्सा अब्रवीत्—हे प्रजापते! आशया

*ब्रा ३ ९ ११

वेथ्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्याशा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽऽशायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥

स्वर्गलिप्सया खलु त्वं श्राम्यसि आशा मे संपद्यतामिति, सा खल्वाशाऽहमस्मि तस्मात् मां नु क्षिप्रं यजस्व, अथ अनन्तरमेव तवाशा सत्या भविष्यति अभिप्रेतफलवती भविष्यति ततश्चानन्तरमेव स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि लप्स्यसे । स एतमित्यादि । गतम् । कामाना सावयिता कामसंज्ञोऽग्निः प्रथमः, आशा द्वितीया, अनुमतिस्तृतीया । सोत्रेति । अग्न्यादयस्त्रयो हविर्देवताः, प्रजापतिरिष्टेर्द्रष्टा, स्वर्गः प्राप्यः, स्विष्टकृत् इष्टसाद्गुण्यकारी । एतया उत्तरा व्याख्याताः ॥

[3]तं कामो॑ऽब्रवीत् । प्रजा॑पते कामे॑न॒ वै श्रा॑म्यसि । अ॒हम॒ वै कामो॑ऽस्मि । मां नु यं॑जस्व । अथ॑ ते स॒त्यः कामो॑ भविष्यति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॑ष्यस्यसीति॑ । स ए॒तम॒ग्नये॒ कामा॑य पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपत् । कामा॑य च॒रुम् । अनु॑मत्यै च॒रुम् । ततो॒ वै तस्य॑ स॒त्यः कामो॑ऽभवत् । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । स॒त्यो ह॒ वा अ॑स्य॒ कामो॑ भवति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जु॒होति । अ॒ग्नये॒ कामा॑य॒ स्वाहा॒ कामा॑य॒ स्वाहा॑ । अनु॑मत्यै॒ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॒ स्वाहा॒ऽग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहेति॑ ॥ ४ ॥ [4]तं ब्र॒ह्मा॑ब्रवीत् । प्रजा॑पते ब्र॒ह्मणा॒ वै श्रा॑म्यसि । अ॒हम॒ वै ब्र॒ह्मा॑स्मि । मां नु यं॑जस्व । अथ॑ ते ब्र॒ह्मण्वान् य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॑ष्यस्यसीति॑ । स

[3]कामः इच्छा ऽभिमानः उत्तरानं कामानेनपुरोदितस्य इद-मनेन साधयामीति ॥

[4]ब्रह्म आत्मा मन्त्रो वा । ब्रह्मण्वान् 'अग्ने नूदः' इति नुदि 'इसनुदुर्गा मनुष' इति मनुष्प्रातनुष् ॥

एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। ब्रह्मणे चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य ब्रह्मण्वान् यज्ञोऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। ब्रह्मण्वान् ह वा अस्य यज्ञो भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥५॥ [1]तं यज्ञोऽब्रवीत्। प्रजापते यज्ञेन वै श्राम्यसि। अहमु वै यज्ञोऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यो यज्ञो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेथ्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। यज्ञाय चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यो यज्ञोऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्यो ह वा अस्य यज्ञो भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद।

[1]यज्ञ इत्यादिः ॥

सोत्रे जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ६ ॥ [6]तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वे कामाश्श्रिताः । वयमु वा आपस्स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्वे कामाश्श्रयिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्वे कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अस्मिन्कामाश्श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रे जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽद्भ्यस्स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ७ ॥ [7]तमग्निर्बलिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि

---

[6]आपो यज्ञसपादनद्वारेण इष्टिसाधन्य ॥

[7]अग्निर्बलिमान्नाम । बलिः पूजा ॥

भूतानि बलिꣳ हरन्ति। अहम् वा अग्निर्बलिमानस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिꣳ हरिष्यन्ति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अग्नये बलिमते चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि बलिमहरन्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सर्वाणि ह वा अस्मै भूतानि बलिꣳ हरन्ति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नये बलिमते स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति॥ ८॥ [8]तमनुवित्तिरब्रवीत्। प्रजापते स्वर्गं वै लोकमनु विवित्ससि। अहम् वा अनुवित्तिरस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अनुवित्त्यै

[8]अनुवित्तिस्साधनानुष्ठानान्तरमेव भाव्यत्राभः ॥

चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽनुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानुवित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १ ॥ [1]ता वा एतास्सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवश्श्येनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमाꣳ रक्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्बलिमान्षष्ठीम् । अनुवित्तिस्सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं वि-

---

[1]ता वा इत्यादि ॥ यथोक्तलक्षणाः ताः सप्तेष्टयः स्वर्गस्य द्वारः द्वारस्थानीयाः प्राप्त्युपाया इत्यर्थः । एता नामधेयाः दिवश्श्येनयः दिवो द्युलोकस्य प्रापयित्र्यः । 'श्यैङ् गतौ' औणादिको निप्रत्ययः, एवं च । अनुवित्तय इति चाऽऽसां नाम, अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गलाभहेतुत्वात् । तासां मध्ये प्रथमां द्वारमाशा रक्षति देवतात्वेन वर्तमाना अभिमतं प्रापयति । कामादयो द्वितीयाद्या रक्षन्ति । अनु ह वा इत्यादि सुनिगदा ॥

न्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना एवं वेद । [10]ता-स्वन्विष्टि । पष्ठौहीवरां दद्यात्कुꣳसं च । स्त्रियै चाभारꣳ समृद्ध्यै ॥ १० ॥ २ ॥

[1]तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः स्स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान्प्रणुदामारातीः ।

[10]तास्वित्यादि ॥ अन्विष्टि इष्टाविष्टौ एतानि दद्यात् तदभीप्सितफलसमृद्ध्यै भवति । तत्र पष्ठौही चतुर्वर्षा गौः वरिष्ठा पष्ठौहीवरा प्रसूता प्राप्तगर्भा वा । कंसं भाजनं किंचित् । स्त्रियै च आभारं किंचिदाभरणं दद्यात् ॥

इति तृतीये काठके द्वितीयोऽनुवाकः

[1]अथापावा नाम पञ्चेष्टयः । वैश्वदेवं काण्डम् । एताश्च त्रिहविष्का । उदवसानीयानन्तरमेताभिर्यजते । आसामाद्यन्तयो रग्रचनुमत्योर्मध्ये तपआदयः पञ्च देवताः । तत्र तासामेता याज्यानुवाक्या 'तपसा देवा' इत्याद्या । अग्रचनुमतिस्विष्टकृतामन्ते वक्ष्यन्ते * । तत्र तपस—प्रथमा वृहती । तपसा प्रदृष्टेन देवा इन्द्रादय अग्रे आदौ देवता आयन् अगच्छन् । ऋषयो दर्शनवन्तः तपसैव स्वरन्यविन्दन् अनुक्रमे

* कृतां दिवस्वनेष्टिषु गात इति, पा ॥

येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति । [2]प्रथमजं देवꣳ हविषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत् । स एव पुत्रस्स पिता स माता । तपो ह यक्षं प्रथमꣳ संबभूव । [3]श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते । श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी ॥ ११ ॥ [1]सा नो जुषाणोप

णालभन्त । तस्माद्वयमपि तपसा सपत्नान् शत्रून् अरातीः अदानशीलान् प्रणुदाम प्रकर्षेण नाशयामः । तपो विशेष्यते—येन तपसा इदं विश्वं परिभूतं सर्वत उत्पन्नं सर्वतो व्याप्तं वा यत्किंचिच्चेतनं वा विद्यते तदिदं विश्वं येन परिभूतं तेन तपसेति ॥

[2]प्रथमजमिति त्रिष्टुप् ॥ प्रथमजं अग्रे जातं देवं दीप्ततमं स्वयंभु स्वयमेव भूतं अनन्यजनितं नित्यसंनिहितत्वादीश्वरे, ब्रह्म परिबृढं परमं सर्वस्मात्प्रकृष्टं ईदृशं यत्तपः तदेव वयं हविषा परिचरेम । पुनश्च तपो वर्णयति—तदेव तपः पुत्रः पिता माता च, तत्कार्यकरणात् । प्रथमजमिति यदुक्तं तत्समर्थयते—तपः खलु यक्षं यजनीयं पूज्यं प्रथमं सर्वस्यादौ संबभूव संपद्यते स्म । यद्वा—परं ब्रह्म यक्षरूपं प्रथमं आदौ तप एव संबभूव तपसो महिम्ना तादृशं ब्रह्माभूदिति ॥

[3]अथ श्रद्धाया—श्रद्धयेति विराट् ॥ देवस्सर्वोऽपि श्रद्धया देवत्वमश्नुते आश्नुत । यद्वा—यस्सर्वोऽपि जनो देवो भूत्वा दीप्तिमान् भूत्वा देवत्वं प्राप्नोति श्रद्धया । किंच—लोकस्य सर्वस्य श्रद्धा

यज्ञमागात् । कामवत्साऽमृतं दुहाना । [4]श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा । ताᳪ श्रद्धाᳪ हविषा यजामहे । सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधिपत्नी । [5]आगाᳪत्सत्यᳪ हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हवि-

प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः । देवी दीप्तिमती । सा तादृशी श्रद्धा अस्माकं यज्ञमुपागात् आगच्छतु जुषाणा प्रीयमाणा कामवत्सा कामस्थानीयवत्सा अमृतं अमरणमपि पुरुषेभ्यो दुहाना क्षरन्ती। पुरुषाणां काम एवाभिमतक्षरणहेतुः, कामवत्सेत्युक्तम् ॥

[4]श्रद्धा देवी इति शक्करी पञ्चपदा ॥ ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजा उपकारकत्वेनारम्भ एव जाता देवी श्रद्धा । विश्वस्य जगतः भर्त्री पोषयित्री प्रतिष्ठा स्थितिहेतुश्च । तां तादृशीं श्रद्धां वयं हविषा एतेन यजामहे । साऽस्माभिरिष्टा अस्मभ्यं अमृतं अविनाशं लोकं स्थानं दधातु ददातु । भुवनस्य भूतजातस्य सर्वस्य ईशाना देवी अधिपत्नी अधिकं पालयित्री च । तस्मात् सा नो लोकममृतं दधात्विति ॥

[5]अथ सत्यस्य—आगादिति ॥ अतःपरं सर्वास्त्रिष्टुभः । आगात् आगच्छतु । सत्यं सत्याभिमानि देवता इदमस्मदीयं हविः जुषाणं सेवमानं, यद्वा—जुषाणं प्रीयमाणं सत् इदं हविरागात्।

र्षा घृतेन ॥ १२ ॥ यथा देवैस्सधमादं मदेम । ⁶यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च सर्वे । तथ्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आगात् । ब्रह्माहुतीरुपमोदमानम् । ⁷मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान् । स नो जुषाण उप यज्ञमा-

यस्मात्सत्याद्विश्वे देवा जज्ञिरे, भुवनं च विश्वं जज्ञे, तस्मै सत्याय घृतेनानेन हविषा विधेम परिचरेम । किमर्थमिति चेत्—यथा वयं देवैस्सधमादं सहस्थानं मदेम तदनुरूपं विधेम । मद तृप्तियोगे पुरादिरार्षोऽयं द्रष्टव्यः ॥

⁶यस्येति ॥ यस्य सत्यस्य प्रतिष्ठा स्थानं उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षं तद्वद्विस्तीर्णमिति यावत् । यस्मात् सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे । गतम् । तत्तादृशं सत्यं अस्माकं यज्ञमुपागात् उपगच्छतु । कीदृशं सत्² अर्चत् पूजयत् अस्मद्यज्ञं प्रशंसत् तुष्यदिति यावत् । ब्रह्म परिवृढं आहुतीः अस्मदीया उपमोदमानम् ॥

⁷अथ मनस —मनसो वश इति ॥ इदं विश्वं मनसो वशे विधेयत्वे बभूव भवति वर्तते, बन्धमोक्षयोरपि तन्निमित्तत्वात् । अयं तु नान्यस्य कस्यचिदपि वशं विधेयत्वं अन्वियाय अनुगच्छति, इन्द्रियादीनामपि स्वस्यैव विधेयत्वात् । तस्मात् मनोनामाऽऽ भीष्मो देवः दुर्धर्षः परमस्वतन्त्रः वश्निर्देव । सहसः

गात् । [8]आकूतीनामधिपतिं चेतसां च ॥ १३ ॥ संकल्पजूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह वर्धयन्तः । उपहवेऽस्य सुमतौ स्याम । [9]चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मा-

सहस्वतः बलवतोपि सहीयान् सहस्वत्तरः । 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक् । स मनआत्मा देवोऽस्माकं यज्ञं जुषाणः उपागच्छतु ॥

[8]आकूतीनामिति ॥ आकूतीनां अभिप्रायाणामध्यवसायानां अधिपतिं आधिकं धातारमुत्पादकं चेतसां चित्तवृत्तीनां सर्वज्ञानविकल्पाना चाधिपतिं, संकल्पजूतिं संकल्पः जूतिर्गतिरस्येति संकल्पजूतिः तत्कारित्वात्, देवं देवनशीलं व्यवहर्तृस्वभावं, विपश्चिं मेधाविनं ईदृशं मनआत्मकं देवं राजानं दीप्यमानं इहोपहवे यज्ञे वर्धयन्तः स्तुत्यादिभिस्समर्धयन्तो वयं अस्य देवस्य सुमतौ कल्याणबुद्धावनुग्रहात्मिकायां स्याम भूयास्म ॥

[9]अथ चरणस्य—चरणं पवित्रमिति ॥ चर्यत इति चरणं धर्मः पवित्रं शोधकं विततं विस्तीर्णं पुराणं सर्वेभ्यः पूर्वं विद्यमानमीदृशेन येन पूतश्शुद्धो जनो दुष्कृतानि पापानि तरति नाशयति, तेन तादृशेन पवित्रेण शोधकेन शुद्धेन स्वयमप्यपर्मरहितेन धर्मेण पूताः क्षालितसर्वदुष्कृता वयं पाप्मानं अधर्मं सर्वं प्राचीनमपि अरातिं अदानशीलं सर्वश्रेयसां बाधकं अतितरेम अतिक्रम्य पुण्यं स्थानं गच्छेम ॥

नुमरांतिं तरेम । [10]लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितान्दधातु । [11]अग्निर्मूर्धा भुवः । [12]अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । [13]हव्यवाहं स्विष्टम् ॥ १४ ॥

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ॥ ३

[10]लोकस्येत्यादि ॥ लोकस्य प्रकाशवत स्थानस्य स्वर्गादे द्वारं प्राप्तिहेतु, अर्चिमत् अर्चनवत् सर्वैरपि पूज्यम् । 'इन् सर्वधातुभ्य' इतीन्प्रत्यय, 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मत् दीप्तिमत् भ्राजमानं उज्ज्वलित महस्वत् ख्यातिमत्, अमृतस्य धाराः बहुधा बहुप्रकारा दोहमानं धार्मिकेभ्य उत्पादयत् ईदृश चरणं नः अस्मान् सुधितान् सुष्ठु निहितान् लोके दधातु स्थापयतु। 'सुधितवसुधित' इति निपात्यते ॥

[11]अथ पञ्चानां प्रतीकग्रहण, तत्राग्ने —'अग्निर्मूर्धा' इति गायत्री, 'भुवो यज्ञस्य' इति त्रिष्टुप् । व्याख्याते* ॥

[12]अथानुमते —'अनु नोद्य' इति, 'अन्विदनुमते' इति । प्रथमेऽनुवाके गते† ॥

[13]अथ स्विष्टकृत —'हव्यवाह, स्विष्ट' इति ॥ एते च तत्रैव गते‡ ॥

इति तृतीये काठके तृतीयोऽनुवाक.

---

* ब्रा ४-४-४ † स ३-३ ११ ‡ ब्रा २ ४-१.

¹दे॒वेभ्यो॒ वै स्व॒र्गो लो॒कस्ति॒रो॑ऽभवत् । ते प्र॒जाप॑तिमब्रुवन् । प्रजा॑पते स्व॒र्गो वै नो॑ लो॒कस्ति॒रो॑ऽभूत् । तमन्वि॒च्छेति॑ । तं य॑ज्ञक्र॒तुभि॒रन्वै॑च्छत् । तं य॑ज्ञक्र॒तुभि॒नान्व॑विन्दत् । तमिष्टि॑भि॒रन्वै॑च्छत् । तमिष्टि॑भि॒रन्व॑विन्दत् । तदिष्टी॑नामिष्टि॒त्वम् । एष्ट॑यो ह॒ वै नाम॑ । ता इष्ट॑य॒ इत्याच॑क्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रिया इ॒व हि दे॒वाः ॥ १५ ॥ ²तं तपो॑ऽब्रवीत् । प्रजा॑पते॒ तप॑सा॒ वै श्रा॑म्यसि । अ॒हमु॒ वै तपो॑ऽस्मि । मां नु य॑जस्व । अथ॑ ते स॒त्यं तपो॑ भविष्यति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसीति॑ । स ए॒तमा॑ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपत् । तप॑से च॒रुम् । अनु॑मत्यै च॒रुम् । तत॒ो वै तस्य॑ स॒त्यं तपो॑ऽभवत् । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । स॒त्यꣳ ह॒ वा अ॑स्य॒ तपो॑ भवति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सो॑ऽत्र जु॒होति । अ॒ग्नये॒

¹देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् * ॥

²तं तपोऽब्रवीदिति ॥ उपवासादिकं शोषकं तप. ॥

* ब्रा. ३-१२-२.

स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १६ ॥ [3]तꣳ श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते श्रद्धया वै श्राम्यसि । अहम् वै श्रद्धाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेथ्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य श्रद्धा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १७ ॥ [4]तꣳ सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै श्राम्यसि । अहम् वै सत्यमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यꣳ सत्यं भविष्यति ।

[3]श्रद्धा श्रुतिस्मृत्यादिकर्मादरः ॥

[4]सति साधु सत्यं तथाभावः ॥

अनु स्वर्गं लोकं वेथ्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यꣳ सत्यमभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यꣳ ह वा अस्य सत्यं भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १८ ॥ [5]तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै श्राम्यसि । अहमु वै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेथ्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यꣳ ह वा अस्य मनो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये स्वाहा

[5]मनः अन्तःकरणम् ॥

मनसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १९ ॥ [6]तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै श्राम्यसि । अहम्‌ वै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेथ्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यꣳ ह वा अस्य चरणं भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ २० ॥ [7]ता वा एताः पञ्च

[6]चरणं धर्मे ॥

[7]ता एताः तप प्रभृतिदेवताका पञ्चेष्टयोऽपाधा नाम पापापघातहेतव , अनुवित्तयः अनुक्रमेणेष्टलाभहेतव , स्वर्गस्य लोकस्य द्वारस्थानीया । तासां मध्ये प्रथमामिष्टिं तपो रक्षतीत्यादि गतम्* ॥

*तै ब्रा ३ १२ २

स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः। अपाघा अनुवित्तयो नाम। तपः प्रथमाꣳ रक्षति। श्रद्धा द्वितीयाम्। सत्यं तृतीयाम्। मनश्चतुर्थीम्। चरणं पञ्चमीम्। [8]अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति। कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति। य एताभिरिष्टिभिर्यजते। य उ चैना एवं वेद। तास्वन्विष्टि। पष्ठौहीवरां दद्यात्कꣳसं च। स्त्रियै चाभारꣳ समृद्ध्यै ॥ २१ ॥ ४ ॥

[1]ब्रह्म वै चतुर्होतारः। चतुर्होतृभ्योऽधि यज्ञो निर्मितः। नैनꣳ शपम्। नाभिचरितुमार्ग-

[8]अनु ह वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तृतीये काठके चतुर्थोऽनुवाकः.

[1]अथ चातुर्होत्राग्निकाण्डः हव्यवाडार्षेयः एकोऽनुवाकः—ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यादि ॥ ब्रह्म आत्मा, तदेव चतुर्होतारः दशहोत्रादिसप्तहोत्रान्ताः पञ्चानुवाकाः 'चित्तिस्स्रुक्'† इत्यादयः। आत्मन्नात्मन्नित्याहुतः प्रजापतेरात्मा दशहूतत्वादिहेतुर्दशहोत्रादिरूपेणाविरभवत्, ते च सर्वेऽपि दशहोत्रादयश्चतुर्होतारः। यथोक्तम्—'अथ कस्माच्चतुर्होतार उच्यन्त इति। इन्द्रो वै चतुर्होता'‡ इति। तेभ्यश्चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः तत्प्रधान

* ब्रा. ३-१२-२ † आ. ३-१. ‡ ब्रा. २-३-१.

च्छति । य एवं वेद । [2]यो ह वै चतुर्होतॄणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते । [3]वाचस्पतिर् होता दशहोतॄणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतॄणाम् ॥ २२ ॥ अग्निर् होता पञ्चहोतॄणाम् । वाग्घोता षड्ढोतॄणाम् ।

उदपादि चातुर्होत्राख्य । एवमेनेषा ब्रह्मत्वमेभ्यश्च यज्ञोत्पत्ति यो वेद् जानाति एनं वेदितार शप्तं शाप अभिचरितमभिचार श्येनादिकं तु तदुभयमपि नागच्छति न स्पृशति ॥

[2]यो हेति ॥ अथैषा पञ्चाना चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्वमपि यो वेद अस्मै सर्वा दिशः कल्पन्ते इष्टसिद्धये भवन्ति । सर्वे वा दिग्वासिनोऽस्य विधेया इति ॥

[3]तदुभयमिदानीं दर्शयति—वाचस्पतिरित्यादि ॥ छत्रिन्यायेन होतृसहिता अध्वर्य्वादयोऽप्यृत्विजो होतार, होत्रादित्वाद्वा । चत्वारो होतार ऋत्विजो विलक्षणा प्रत्यनुवाक येषा ते चतुर्होतार । पञ्चस्वनुवाकेषु च ते भिद्यन्ते । प्रथमे वाक्पत्यादय, उपवक्ता, ब्रह्म, हवि, अग्नीत् । द्वितीये पृथिव्यादय । तृतीयेऽग्न्यादय । चतुर्थे वागादय, अभिगरो ब्रह्मा । अत एव वचनात् 'सूर्य ते चक्षु '* इत्यस्य षड्ढोतृग्रहणं, तस्य होतृरहितत्वात् । पञ्चमे महाहविरादय । एव विलक्षणहोत्रा-

---

*आ. ३-४.

महाहविर्होता सप्तहोतॄणाम् । एतद्वै चतुर्होतॄणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । 'एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिस्स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसायनिस्स्रुतिः ॥ २३ ॥ एतान् योऽध्येत्यछंदिर्दर्शे यावच्चरसम् । स्वरेति । अनपब्रवस्सर्वमायुरेति ।

दिचतुष्टयवत्त्वाच्चतुर्होतार एते । 'ऋतश्छन्दसि' इति क्विनभावः ततो भावप्रत्यय, तस्य सतिशिष्टत्वादुदात्तत्वम् । अथ पञ्चप्रकार होतृत्वमेषा, पञ्चस्वनुवाकेषु तस्य भिन्नत्वात्, पञ्चाना होतृत्वाना समाहार पञ्चहोतृत्वम् । 'अनिगन्त' इत्युत्तरपदे व्यत्ययेन द्विगुस्वर, बहुव्रीहिरेव वा चतुर्होतृत्वमित्यनुवादार्थ. । अयमर्थ — यश्चतुर्होतॄणा चतुर्होतृत्व होत्रादिचतुष्टयवत्त्व, अथो अपि च एषा इदं चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्व पञ्चप्रकारेण तद्वच यो वेदेति । सर्वा हास्मा इति । पूर्व विदित्वा यदु फल, इदं तु वेदितुरेव ॥

'एषा वा इति ॥ एते पञ्चाध्याया सर्वविद्या सर्वविद्यापुण्यफलहेतत्व सर्वविद्यापेक्ष स्त्रीत्वम् । एतत् भेषजं, एतेऽनुवाकास्सर्वानिष्टोपशमनभेषजस्थानीया, भेषजापेक्ष नपुंसकत्वम् । एव सर्वत्र । एतेऽनुवाकास्स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसायनिः आर्जवेन गमनमार्गभूता स्रुतिः मार्ग । 'अञ्जस उपसख्यानं' इति तृतीयाया अलुक् । स्रुतिर्विशेष्यते—पङ्क्तिः पञ्चपदा यथा-

विन्दते प्रजाम् । रायस्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्च-
सी भवति । एतान् योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् ।
प्रजां पितॄन् । [5]एतान् वा अरुण औपवेशिर्विदा-
ञ्चकार ॥ २४ ॥ एतैरविवादमपाजयत् । अथो
विश्वं पाप्मानम् । स्वर्ययौ । एतान् योऽध्यैति ।

ध्यायीरूपत्वात् । यद्वा—एषा पङ्क्तिः पञ्चाध्यायी स्वर्गस्याञ्ज-
सायनि स्तुतिः । अथ एताननुवाकान् योऽध्यैति अधीते।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथवा अध्यैति अधिगच्छति अर्थमनुसन्द-
धान पठति । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । अच्छिद्दर्शे अ-
गृहदर्शने प्रदेशे अरण्ये । छान्दस छुचदात्तत्वम् । यद्वा—
न गृहदर्शने । असमस्त एव निषेधवचनोऽकार । यावत्तरसं
यथाबल शक्तिमवयन् । पूर्ववद्बुचुदात्तत्वं छान्दस, असमासो वा ।
तर एव तरस तेनेत्यर्थ । स्वरेति प्राप्नोति, अनपब्रवः वक्त-
व्यान्तरावक्षिप्त वचनमपब्रव तद्रहितोऽनपब्रव । वच्यादेशाभा-
वश्छान्दस । ईदृग्भूतो योऽधीते स सर्व पुरुषायुष जीवति,
लभते च प्रजा भूयिष्ठा, रायस्पोषं धनपुष्टिं गौपत्यं गोस्वा-
मित्व च विन्दति, ब्रह्मवर्चसी च भवति । अथैतदध्ययनेन
आत्मानं प्रजा च पितॄंश्च प्रीणयति ॥

[5]एतान् वा इत्यादि ॥ अरुणो नाम उपवेशस्यापत्य विदा
चकार याथातथ्येन एतान् विदितवान् । 'उपविदजागृभ्य'
इत्याम्प्रत्यय, अदन्तत्वाल्लघूपधगुणाभाव । ततस्त एतैर्विदितै

अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वं-
रेति । [6]एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुं-
ष्कामः । प्रजापशुकामो वा ॥ २५ ॥ [7]पुरस्ताद-
ग्नेहोतारमुदंञ्चमुपंदधाति यावत्पदम् । हृदंयं यजुं-
षी पत्न्यौं च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । प-
श्चादुदंञ्चं पञ्चंहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चꣳषड्ढोतारम् ।

अधिवादं अपाजयत्, उपरिवक्ता अधिवाद । य एन वादे न्यग्भावयति तमपाजयत् । विश्वं च पाप्मानमपाजयत्, ययौ च स्वर्गम् । एतानित्यादिरध्येतु फलनिर्देश ॥

[6]एतैरित्यादि ॥ एतैरेव महाप्रभावै दशहोत्रादिभि सामर्थ्यात् सग्रहैरसद्ग्रहदयैरसप्रतिग्रहैरससभारयजुर्भिस्सपत्नीके अग्निं चिन्वीत, स्वर्गकामो वा आयुष्कामो वा प्रजा पशूश्च कामयमानो वा । प्रजापशुशब्दात् द्वन्द्वात् 'शीलिकामि' इत्यादिना णप्रत्यय, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । तत्र प्रजापशूना कथचिद्देवतात्वात् 'देवताद्वन्द्वे च' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

[7]इदानीमुपधानक्रम दर्शयति—पुरस्तादित्यादि ॥ अग्रेण दर्भस्तम्ब दक्षिणत आरभ्य उदञ्चं दशहोतारमुपदधाति । यावत्पदं यावन्ति पदानि दशसंख्यानि तावतीरिष्टका उपदधाति 'चित्तिस्स्रुक्,* तया देवतया' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रै । पदग्रहण प्रद-

* आ ३-१

उपरिष्टात्प्राञ्च॒ꣳ स॒प्तहौतारम् । हृद॒यं यजू॒ꣳषि प॒त्न्यंश्च । य॒था॒ऽव॒का॒शं ग्रहान् । य॒था॒ऽव॒का॒शं प्रं-ति॒ग्रहान्लौकंपृ॒णाश्चं । सर्वां ह्यस्यै॒ता दे॒वताः प्री॒-ता अ॒भीष्टां भवन्ति ॥ २६ ॥ सदे॑वम॒ग्निं चिनुते ।

निवृत्त्यर्थ, वक्ष्यति च—'यथाऽवकाशं ग्रहान्' इति । हृदय-मिति दशहोतृहृदय, एकामिष्टका 'सुवर्ण घर्म'[1] इत्यारभ्य 'ब्रह्मे-न्द्रम्'[1] इत्यत प्राक् । यजुषी इति द्वे इष्टके सभारयजुषी 'अग्निर्यजुर्भि । सविता स्तोमै'[2] इति । पत्न्यौ च द्वे इष्टके देवपत्न्यौ 'सेनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पते'[3] इति । दक्षिणत इ-त्यादि । प्राञ्चं प्रागारभ्य प्राग्नीतिक, एव सर्वं, यावत्पद्-मित्यादि समानम् । हृदयादीन्युत्तराणि गृह्यन्ते । उपरिष्टादि-ति दर्भस्तम्बस्य । हृदयमिति सप्तहोतृहृदय 'इन्द्रो राजा'[1] इ-त्यारभ्याऽन्तादनुवाकस्य । यजूपि शिष्टानि त्रयोदश पत्न्य शिष्टा आन्तादनुवाकस्य । यथाऽवकाश अन्तराळानुपधानेषु ग्रहान् 'वाचस्पते विधे नामन्'[4] इत्याद्यान् ग्रहान् 'देवस्य त्वा'[5] इ-त्याद्यान् 'उत्तानस्त्वाङ्गीरस प्रतिगृह्णातु'[5] इत्यन्तान् 'अग्नये हि-रण्य, सोमाय वास'[5] इत्याद्यात्मकान् । लोकपृणा व्याख्याता.[6] । एवं चिन्वानस्य सर्वा देवताः प्रीताः तर्पिता अभीष्टाः पू-जिताश्च भवन्ति । सदेवं देवसहितं देवार्हमेवाग्निं चिनुते य एवं चिन्वान ॥

[1] आ ३ ११. [2] आ ३-८. [3] ३ ९ [4] आ. ३-१
[5] आ ३-१०. [6] ना. १-११ ६.

[8]रथसँमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यꣳ स्तृणुते । पक्षस्संमितश्चेतव्यः। एतावान् वै रथः । यावत्पक्षः । रथसंमितमेव चिनुते । [9]इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो अग्निष्टोमेन ॥[२७]॥ अन्तरिक्षमुक्थ्येन । स्वरतिरात्रेण। सर्वाँल्लोकानहीनेन । अथो सत्रेण। [10]वरो दक्षिणा । वरेणैव वरꣳ स्पृणोति । आत्मा हि वरः । [11]एकविꣳशतिर्दक्षिणा ददाति । एक-

---

[8]रथसंमित इत्यादि ॥ रथेन संमितः रथप्रमाणः । वज्रो रथः वज्रतृतीयांशत्वात् 'स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं'* इति । स्तृणुते हिनस्ति । पक्षस्संमितः पक्षसा चक्रेण तुल्यप्रमाणः चक्रप्रधानत्वाद्रथस्य । तदतिरेकेण रथो नास्ति, तस्मात्पक्षस्संमितो रथसंमित इति ॥

[9]इममेवेत्यादि ॥ पशुबन्धादिभिरेकैकलोकजयः अहीनेन सत्रेण चानन्तलोकजयः, तस्मात्पशुबन्धादिष्वयं नेतव्य, येन पशुबन्धादियाजी सर्वान् लोकानभिजयतीति भावः ॥

[10]वर इति ॥ वरिष्ठं द्रव्यं गवादि, तेन वरेण वरं आत्मानमेव स्पृणोति प्रीणयति ॥

[11]एकविंशतिरिति ॥ विभक्तिव्यत्ययः । एकविंश इति । सप्तदशः प्रजापतिः त्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः,

* तै. सं. ५-२-६.

विꣳशो वा इतस्स्वर्गो लोकः। प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥२८॥ असावादित्य एकविꣳशः। अमुमेवादित्यमाप्नोति। शतं ददाति। शतायुः पुरुषश्शतेन्द्रियः। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति। सहस्रं ददाति। सहस्रसंमितस्स्वर्गो लोकः। स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै। [10]अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति। सर्वाणि वयाꣳसि ॥२९॥ सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुध्यै। [11]यदि न विन्देत। मन्थानेतावतो दद्यात्। दोदनान् वा। अश्नुते तं कामम्। यस्मै कामायाग्निश्चीयते। [12]पष्ठौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात्। सा

स एव स्वर्ग इति। न लोकमात्र, आदित्यमेवाप्नोति। शतमित्यादि। गतम्। सहस्रसंमित इति बहुमूल्य इत्यर्थः॥

[10]अन्विष्टकमिति॥ इष्टकायामिष्टकाया सर्वाणि वयासि द्रव्याणि। सर्वेण वयसा बाल्येन तारुण्येन वार्धक्येन वा उपलक्षितानि ददाति, तत् सर्वस्य लाभाय वशीकरणाय च भवति॥

[11]यदि न विन्देतेति॥ यदि सर्वाणि वयासि न लभेत एतावत्सङ्ख्यान् मन्थान् द्रवसयुक्तान् सक्तून् ओदनान्वा दद्यात्। सर्वं कामं प्रेप्सितं अश्नुते॥

[12]पष्ठौहीमिति॥ चतुर्वर्षामन्तर्वतीम्। 'वा छन्दसि नुम्विधि' इति नुगभाव। अस्या अवश्य देयत्वाय तुशब्द। सा

हि सर्वाणि वयांसि । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुध्यै ॥ ३० ॥ हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव स्वर्गं लोकमेति । वासो ददाति । तेनायुः प्रतिरते । वेदितृतीये यजेत । त्रिपत्या हि देवाः । ससत्यमग्निं चिनुते । [17]तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु । [18]यो ह वै चतुर्होतॄननुसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ ३१ ॥ तृप्यंति प्रजया पशुभिः । उपैनꣳ सोमपीथो नमति । एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बहुविदः । तेभ्यो यद्दक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टꣳ

हीति । सर्वैर्वयोभिस्तुल्या । गतमन्यत् । प्रतिरते वर्धयति । वेदितृतीय इति वेद्याख्यांशे । त्रिपत्या इति । त्रित्वेन सत्यत्वं येषां ते तथोक्ताः । सुषामादित्वात् षत्वम् । एवं कुर्वन् ससत्यं सत्यसहितं फलाविसंवादिनं अग्निं चिनुते ॥

[17]तदेतदित्यादि ॥ यदेतत् 'वेदितृतीये यजेत' इत्यन्तं ब्राह्मणं पशुबन्धे ब्रूयात् यदाऽयमग्निः पशुबन्धे क्रियते तदैव । यदा त्वितरेषु यज्ञेषु क्रियते न तदानीं ब्रूयात् ॥

[18]यो ह वा इति ॥ अनुसवनं सवने सवने सोमपीथः सोमपानं एनमुपनमति पुनः पुनस्सोमेन यजते । बहुविदः प-

स्यात् । अग्निर्मस्य वृञ्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । स्विष्टमेवैतत्क्रियते । नास्याग्निं वृञ्जते ॥ ३२ ॥ हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपरुषा संमितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते । [17]अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा । वीर्येण वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं चिनुते ॥ ३३ ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति । ब्रह्मणस्सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम् । सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति । य

ऋवेदार्थविद् । वृञ्जीरन् वर्जयेरन् । गतमन्यत् । अङ्गुलिकाण्डं उत्तमं अङ्गुलेरुपरि पर्व यज्ञस्य च पर्व यजमान । अक्ता इति आज्येन 'तेजो घृत' इति स्तुतेः ॥

[17]अग्निं चित्वेत्यादि ॥ मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत । अग्निं चिन्वानो हि वीर्येण वियुज्यते तपसा क्षीणवीर्यो भवति, न त्वान्यतरेण यागेन सर्वं वीर्यमस्मिन् स्थापयति । अथैतमाग्निं चिन्वानः एतं एवमहिमानं विद्वांश्च ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां

एतमग्निं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते ॥ ३४ ॥

होता चतुर्होतॄणाꣳ स्तुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टोमेनाप्नोति वयाꣳसि वयाꣳसि सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुध्यै वेद वृङ्क्ते चिनुते नव च ॥ ५ ॥

[1]यच्चामृतं यच्च मर्त्यम् । यच्च प्राणिति यच्च न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे ।

चाप्नोति ब्रह्ममयत्वाद्दशहोत्रादीनां 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः' इति। तथा एतासां देवतानां दशहोत्रादीनां सायुज्यं समानयोगत्वं सार्ष्टितां समानशरीरत्वं समानलोकतां एकलोकतां चाप्नोति। सावित्रेऽप्यमनेतद्ब्राह्मणं यदिदं चातुर्होत्रे उक्तं, अथो अपि च एतदेव नाचिकेतेऽप्यग्नौ ब्राह्मणं विधिरित्यर्थः ॥

इति तृतीये काण्डे पञ्चमोऽनुवाकः

---

[1]अथ वैश्वसृजनाण्ड हव्यवाडर्थेय—यच्चामृतमित्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । तत्र सन्ति परिमण्डलाङ्कितसो लेखाः । तस्यां बाह्यायामष्टादशोपदधाति—यच्चामृतमिति ॥ सर्वा पङ्क्तयो यजुरन्ता अनुष्टुभो वा । यच्च किंचिदिह अमृतं मरणरहितं नित्यं, यच्च किंचिन्मर्त्यं मरणशीलमनित्यं, यच्च किंचित् प्राणिति उच्छ्वसिति, यच्च किंचित् न प्राणिति सर्वं तदिष्टकात्वेन मक-

तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रु-
वा सीद । [1]सर्वास्स्त्रियस्सर्वान्पुरुषः । सर्वं न-
स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः । [2]यावन्तः पारुसवो
भूमेः ॥ ३५ ॥ संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः ।
[4]यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां पुष्टिर् हिताः।
सर्वास्ताः । [5]यावतीस्सिकतास्सर्वाः । अप्स्वन्त-

ल्प्यम् । इष्टकापेक्ष स्त्रीत्व बहुत्व च इष्टकात्वेन कामदुघाः सर्वाभिमतसिद्धिहेतू नुपदधे । यद्वा त्वामुपदध इति शेष । त्वमपि तादृशी तेन ऋषिणा मन्त्रेण, ब्रह्मणा उपधानकर्मणा, तया देवतया सर्वदेवतात्मकेनात्मना अङ्गिरसामिव अस्माकमपि ध्रुवा निश्चला सीद । एतयैवोत्तरा व्याख्याता । सर्वास्ता इति चोत्तरार्धस्य प्रतीकग्रहण सर्वत्र समानम् ॥

[2]नस्त्रीपुमं स्त्री पुमाश्च न भवतीति नस्त्रीपुमम् । अन्तस्याकारश्छान्दसो नलोपाभावश्च ॥

[3]देवमायया देवप्रज्ञया अन्येषामशक्यत्वात् ॥

[4]पशूना पुष्टिहेतुत्वेन पृथिव्या निहिता ऊषाः 'सज्ञान वा एतत्पशूनाम्'* इति ॥

[5]यावत्यस्सिकतास्सर्वाः स्थले, अप्सु चान्त ॥

---

*आ १ २६

श्च याश्विश्रुताः । सर्वास्ताः । [6]यावतीश्शर्करा धृत्यै । अस्यां पृथिव्यामधि ॥ ३६ ॥ सर्वास्ताः । [7]यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् । प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः । [8]यावतीर्वीरुधस्सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः । [9]यावतीरोषधीस्सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः ॥ ३७
[10]यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः । [11]यावन्तो ग्राम्याः पशवस्सर्वे । आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः । [12]ये द्विपादश्चतुष्पादः ।

---

[6]यावत्यश्शर्करा अस्यां पृथिव्या धृत्यै उपरि आसन् 'तां शर्कराभिरदृंहत्'* इति ॥

[7]प्रतिष्ठासु पर्वतेषु प्रतिष्ठिताः ॥

[8–10]विष्ठिताः विविधं स्थिता वीरुधः लता गुल्माश्च पृथिवीमनुप्राप्य ॥

[11]सर्वे आरण्याश्च ये इति ॥

[12]द्विपादो मनुष्यादय, चतुष्पादो गवादय, अपादः पादरहिता, उदरसर्पिणः उदरेण सर्पणं शील येषा ते उरगादय । 'सुप्यजातौ' इति णिनि । अपाद इति लोपश्छान्दसम् ॥

---

*तै ब्रा ११-१

अपादं उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः । [13]यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ३८ ॥ देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । [14]यावत्कृष्णायसꣳ सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । [15]यावल्लोहायसꣳ सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । [16]सर्वꣳ सीसꣳ सर्वं त्रपु । देवत्रा यच्च मानुषम ॥ ३९ ॥ सर्वास्ताः । [17]सर्वꣳ हिरण्यꣳ रजतम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । [18]सर्वꣳ सुवर्णꣳ हरितम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ४० ॥

भूमेरधि विष्ठिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते मानुषꣳ सीद ॥ ६ ॥

यच्च स्त्रियः पाꣳसव ऊषास्सिकताश्शर्करा

[13-18]देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्य' इति त्राप्रत्यय' । मानुषं मनुष्येषु भवं, यावदाञ्जनं स्नेहद्रव्यम् । कृष्णायसं काललोहं, देवलोके मनुष्यलोके च । 'अनोऽश्मायस्सरसा' इति टच्समासान्तः दासीभारादिर्द्रष्टव्य । लोहायसं लोहितायसं ताम्रम् । हिरण्यं

अश्मा॑नो वी॒रुध॒ ओष॑धी॒र्वन॒स्पत॑यो ग्रा॒म्या ये द्वि॒पादो॑ याव॒दार्ज॑नं॒ याव॑त्कृ॒ष्णाय॑सꣳ लो॒हाय॑स॒ꣳ सीस॒ꣳ हिर॑ण्य॒ꣳ सु॒वर्ण॒ꣳ हरि॑तम॒ष्टाद॑श ॥

[1]सर्वा॒ दिशो॒ दि॒क्षु । यच्चा॒न्तर्भू॒तं प्रति॑ष्ठितम् । सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒म॒दुघा॑ दधे । तेन॒ ऋषि॑णा॒ तेन॒ ब्रह्म॑णा । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा सी॑द । [2]अ॒न्तरि॑क्षं च॒ केव॑लम् । यच्चा॒स्मिन्न॒न्त॒रा॒हि॑तम् । सर्वा॒स्ताः । [3]आ॒न्त॒रि॒क्ष्य॑श्च॒ याः प्र॒जाः ॥

हितरमणीयं रजतं सुवर्ण काञ्चन हरितं हरितवर्णमुत्तमम् । इष्टकादेः पुनराम्नानमनुषङ्गविच्छेदसूचनार्थम् ॥

इति तृतीये काठके षष्ठोऽनुवाक.

---

[1]अभ्यन्तराया लेखाया पञ्चदशोपदधाति । सर्वा दिश इत्यादि ॥ सर्वा दिशो दिक्षु यच्चेति प्रथम पाद । सर्वा दिश', तासु च सर्वासु दिक्षु यदन्तः मध्ये भूतं उत्पन्नं, यच्च प्रतिष्ठितं लब्धस्थितिकं वस्तु ॥

[2]यच्च केवलं शुद्धं वस्तु, यच्चास्मिन्नाकाशे आहितमन्तः॥

[3]आन्तरिक्ष्यः अन्तरिक्षे भवा' गन्धर्वाप्सरस, ये चान्ये विद्याधरादय ॥

४१॥ गन्धर्वाप्सरसश्च ये । सर्वास्ताः । [4]सर्वानुदारान्थ्सलिलान् । अन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ता । [5]सर्वानुदारान्थ्सलिलान् । स्थावराः प्रोष्याश्च ये । सर्वास्ताः । [6]सर्वां धुनिꣳ सर्वान्ध्वꣳसान् । हिमो यश्च शीयते ॥४२॥ सर्वास्ताः । [7]सर्वान्मरीचीन् विततान् । नीहारो यश्च शीयते ।

---

[4]उदारान् एकदिन एव जलवर्षणशीलान् सलिलान् सलिलवतो मेघान् । मत्वर्थीयो लुप्यते । अन्तरिक्ष एव प्रतिष्ठितान् नान्यत्र ॥

[5]अथ अन्यान् उदारान् वर्षणशीलान् सलिलान् सहलय सलि तद्वत परस्परनिलीनदेहान् । सिध्मादित्वाल्लच् छान्दस ह्रस्वत्व, चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । स्थावरा स्थानशीला, प्रोष्याः प्रवासशीला । छान्दस कर्तरि ण्यत् प्रसारण च ॥

[6]सर्वा धुनि नदी, सर्वान् ध्वसान् कम्पयितॄन् । ध्वसते पचाद्यच् । वाय्वादय उच्यन्ते । यद्वा—ध्वसा नद्या गतिप्रकारा । हिमात्मना यज्जल शीयते पतति ॥

[7]मरीचीन् रश्मीन् विततान् विस्तारितान् जलादिवर्षणाय सूर्येण प्रेरितान्, येभ्यश्च नीहारश्शीयते पतति । 'सुपा सुलुक्' इति पञ्चम्या लुक् ॥

सर्वास्ताः । [8]सर्वां विद्युतस्सर्वान्थ्स्तनयित्नून् । ह्रादुनीर्यश्च शीयते । सर्वास्ताः । [9]सर्वास्स्रवन्तीस्सरितः । सर्वमप्सुचरं च यत् । सर्वास्ताः ॥ ४३ ॥ [10]याश्च कूप्या याश्च नाद्यास्समुद्रियाः । याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः । सर्वास्ताः । [11]ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः । [12]तपस्तेज आकाशम् । यच्चाकाशे प्रतिष्ठितम् ।

---

[8]सर्वा विद्युत इति त्रिष्टुप् ॥ ह्रादुनी अशनिशब्द । इनिप्रत्ययस्य छान्दसं दीर्घत्वम् । येभ्य स्तनयित्नुभ्य ह्रादुनी अशनि पतति ॥

[9]स्रवन्त्यो नद्य पृथिवीस्थिता । अन्तरिक्षनद्य प्रागुक्ता ॥

[10]याश्च कूप्या इति जगती ॥ कूपे भवा आप । 'भवे छन्दसि' इति यत् । नाद्या 'पाथोनदीभ्या ड्यण्' समुद्रिया 'समुद्राभ्राद्घ' वैशन्त्य उत्सभवा 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' प्रासच्य प्रासप्रस्रवन्त्य आवर्तभवा ॥

[11]ये मेघा उत्तिष्ठन्ति उपरतवृष्टय पलायन्ते, ये च वृष्टिशीला वर्षन्ति । यद्वा—या वृष्टय पृथिवीं विशन्ति ॥

[12]तप आतप, तदीय प्रकाश तेज, तस्यावकाश आकाशम्, तस्मिन्नप्याकाशे यत्प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वास्ताः । [13]वायुं वयांꣳसि सर्वाणि ॥ ४४ ॥ अन्तरिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः । [14]अग्निꣳ सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भगम् । सर्वास्ताः । [15]सत्यꣳ श्रद्धां तपो दमम् । नाम रूपं च भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ४५ ॥

प्रजा हिमो यत्र्यं शीपते सर्वास्तास्सर्वाणि ब्रह्मणैकं च ॥ ७ ॥

दिशोऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्यं उदारानुदारान्धुनिं मरीचीन् विद्युतस्स्रवन्तीर्याश्च ये च तपो वायुमग्निꣳ सत्यं पञ्चदश ॥

[1]सर्वा दिशꣳ सर्वान्देवान्दिवि । यत्रान्तर्भूतं प्र-

[13-15]वयांसि पक्षिण यदन्यदन्तरिक्षचर, नाम सञ्ज्ञा, रूपं रूपणीयं इद तदिति विकल्पनीयम् ॥

इति तृतीये काठके सप्तमोऽनुवाक

---

[1]अभ्यन्तराया लेखाया नवोपदधाति—सर्वा दिशमिति ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् ॥

तिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । [2]यावतीस्तारकास्सर्वाः । वितता रोचने दिवि । सर्वास्ताः । [3]ऋचो यजूꣳषि सामानि ॥ ४६ ॥ अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वास्ताः । [4]इतिहासपुराणं च । सर्पदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः । [5]ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः । [6]यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४७ ॥ सर्वास्ताः । [7]अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाꣳश्च केवलान् । स-

[2]रोचने रोचनशीले बिम्बे, दिवि आकाशे, तारकाः अश्विन्यादयो देव्य. ॥

[3]अथर्वाङ्गिरसः अथर्ववेदः, तैर्दृष्टत्वात् ॥

[4]इतिहासपुराणानि च सर्पाणां देवजनानां यक्षादीनां च प्रतिपादकाः ग्रन्थाः ॥

[5]लोकाः प्रकाशवन्ति स्थानानि, अलोकाः अप्रकाशाः पाताळादयः । यच्चान्यदन्तर्भूतं पृथिव्यादिषु भूतेषु प्रतिष्ठितम् ॥

[6–8]यच्च ब्रह्म वेदवित् ब्राह्मणादि, यच्चाब्रह्म शूद्रादि, प्रतिलोमान्तं ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितं, सर्वमूलत्वात्त्रैवर्णिकानाम् । यद्वा—

वा॒स्ताः । [1]सर्वा॑नृ॒तून्थ्सर्वा॑न्मा॒सान् । सं॒व॒थ्स॒रं च॒
केव॑लम् । सर्वा॑स्ताः । [2]सर्वं॑ भू॒तं᳚ सर्वं॑ भव्य॑म् ।
य॒च्चातो॑ऽधि॒ भ॑वि॒ष्यति॑ । सर्वा॑स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा ।
उप॑ का॒म॒दुघा॑ द॒धे । तेन॒ ऋषि॑णा॒ तेन॒ ब्रह्म॑णा ।
तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा सी॑द ॥ ४८ ॥

सामा॑नि ब्र॒ह्मन्प्रति॑ष्ठितं कृ॒त्वा त्रीणि॑ च ॥८॥

दिवं॑ तार॑का॒ ऋचं॑ इतिहासपु॒रा॒णं॑ च॒ ये च॒
य॒ज्ञाहो॑रा॒त्राण्यृ॒तून्भू॒तं॒ नवं॑ ॥

[1]ऋ॒चां प्राची॑ मह॒ती दि॒गु॑च्यते । दक्षि॑णामा-

ब्रह्म वेदः, अब्रह्म बौद्धाद्यागमः, अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितं स्मृत्यादि तन्मूलत्वात् । केचिदाहुः—यद्ब्रह्मपरं, यच्च परस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठितं अब्रह्म तस्यैव परिणामः प्रपञ्चः ॥

[2]भूतं अतीतं, भव्यं भवत्, यच्चातः ऊर्ध्वं भविष्यति । 'भव्य-गेय' इति निपात्यते ॥

इति तृतीये काठके अष्टमोऽनुवाकः.

[1]ब्रह्मा सदस्यामीनो वैश्वसृजान् व्याचष्टे—'ऋचां प्राची' इत्यादीन् ॥ व्याख्यानरूपाश्श्लोका एते वेदमाहात्म्यपराः, प्रयोजनं तत्प्रामाण्यार्थं वैश्वसृजस्यानुष्ठेयता । तत्र प्रथमे जगत्यौ ।

हुर्यजुंपामपाराम् । अथर्वणामङ्गिंरसां प्रतीचीं ।
साम्नामुदींची महती दिगुंच्यते । [2]ऋग्भिः पूर्वाह्णे
दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ।
सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति
सूर्यः । [3]ऋग्भ्यो जाताꣳ सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा
गतिर्याजुषी हैव शश्वत ॥ ४१ ॥ सर्वं तेजस्साम-

प्राची दिक् महती महनीया उदयाधारत्वात् । सा ऋचां स्वभूता वेदविद्भिरुच्यते, ऋग्भिरुत्तेजितबलेत्यर्थः । दक्षिणां दिशं यजुषां स्वभूतामाहुस्सन्तः अपारां समाप्तिरहिताम् । अथर्ववेदस्य स्वभूता प्रतीचीत्युच्यते । साम्नामुदीची स्वभूता, तस्याः महत्त्वं सामसंबन्धात्, सामर्थ्याच्च । ऋगादीनामपि प्राच्यादिसंबन्धेन वीर्यातिशयो भवतीति वेदितव्यम् ॥

[2]ऋग्भिरिति ॥ दिवि आकाशे देवः दीप्तिमान् सविता ईयते गच्छति ऋग्भिरुत्तेजितबलः । 'ईङ् गतौ' दैवादिकः । अह्नो मध्ये यजुर्वेदे देवस्तिष्ठति तदधीनबलो भवति । अस्तमये सामवेदेनोत्तेजितबलो महीयते पूज्यते । यत एवमतस्त्रिभिर्वेदैरशून्य उत्तेजितसामर्थ्य एति गच्छति वर्तते सूर्यः सावकः प्रेरको वा सर्वस्य जन्तोः ॥

[3]ऋग्भ्य इति ॥ द्वे त्रिष्टुभौ । सर्वशः सर्वामपि मूर्तिम् । याजुषी यजुर्भिर्निर्वृत्ता । शश्वत् सर्वदा । सामरूप्यं साम-

रू॒प्यᳪ॑ ह॒ शश्व॑त् । सर्वᳪ॑ हे॒दं ब्रह्म॑णा है॒व सृ॒ष्टम् ।
[4]ऋ॒ग्भ्यो जा॒तं वैश्यं॑ व॒र्णमा॑हुः । य॒जु॒र्वे॒दं क्ष॒त्रि॒य॑स्याहु॒र्योनि॑म् । सा॒म॒वे॒दो ब्रा॑ह्म॒णानां॒ प्रसू॑तिः । पूर्वे॒ पूर्वे॑भ्यो॒ वच॑ ए॒तदू॑चुः । [5]आ॒द॒र्॒शम॒ग्निं चि॑न्वा॒नाः । पूर्वे॒ वि॒श्व॒सृजो॒ऽमृताः॑ । श॒तं वर्ष॑सह॒स्राणि॑ । दी॒-

---

रूपे भवम् । अत सर्वमिदं द्रव्यक्रियागुणात्मकं जगत् ब्रह्मणा वेदेनैव सृष्टं, सामान्यस्य पारतन्त्र्याद्गुणत्वमिति ॥

[4]ऋग्भ्यो जातमिति ॥ त्रिभ्यो वेदेभ्यः त्रयो वर्णा जाताः, तन्मूलाश्चान्ये सर्वे । अथात्र किं प्रमाणं वेदत्रयप्रभवं सर्वमिति? तत्राह—पूर्वे ऋषय एतद्वचनमुक्तवन्त इति । त्रयीमयं सर्वमिति । तेषां तर्हि किं प्रमाणम्? इत्याह—पूर्वेभ्यो महर्षिभ्यः श्रुत्वा । यद्वा—एवं वेदेभ्यस्सर्वं जातमित्युक्तम्, इदानीं वेदानां सर्वार्थेषु प्रामाण्यं दर्शयति—इतः पूर्वेभ्यः अतीतेभ्यस्तादृग्भ्यः एतदेव वचः प्रमाणत्वेन ऊचुः इत्थं श्रूयत इति, न तु पुरुषवाक्यं दर्शयन्तो दृष्टा इति । तस्मात् सर्वत्र प्रमाणं वेदा इति ॥

[5]इदानीं तस्यैव स्तोत्रे विश्वसृजां सत्रासनमुदाहरति—आदर्शमित्यादयोऽनुष्टुभः । आदर्शं परिमण्डलाकारं वैश्वसृजं अग्निं चिन्वानाः । एतेनावश्यकर्तव्यतामग्नेर्दर्शयति । अमृताः, अमरणधर्माणः कर्ममाहात्म्यात् शतं वर्षसहस्राणि, शतमेव वा विश्वसृजो नाम विश्वस्य जगतस्स्रष्टारः पूर्वे प्रथमजाताः दीक्षिताः

क्षिताः सत्त्रमासत ॥५०॥ [6]तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माभवत्स्वयम् । सत्यꣳ ह होतैषामासीत् । यद्विश्वसृज आसत । [7]अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् । भूतꣳ ह प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत्प्रति चाहरत् । [8]प्राणो अध्वर्युरभवत् । इदꣳ

स्सन्तः सत्रमासत सहस्रसंख्यानि वर्षाणि वर्षसहस्राणि । यद्वा—आदर्शं वैश्वसृजमग्निं निन्वानाः पूर्वे विश्वसृजोऽमृता बभूवुः । कदा? इत्याह—यदा दीक्षिताः वर्षसहस्रं सत्रमासत तदा अमृता अभवन् ॥

[6]इदानीं सत्रमेव वर्णयति—तप आसीदिति ॥ परमात्मसंबन्धि तप एव गृहपतिः मुख्यो यजमानोऽभवत्, तन्मूलत्वात्सर्वस्य, ब्रह्म परमात्मैव स्वयं ब्रह्म बभूव, सर्वासामनुज्ञातृत्वात् । एषां विश्वसृजां सत्यमेव होताऽभवत्, सत्यप्रधानत्वाद्धोतुः, यथा—'सत्यं प्रपद्ये'* इति । यदा विश्वसृजस्सत्रमासत ॥

[7]अमृतमिति ॥ अमृतत्वमुदगायत, उद्गातृपदव्यामवर्तत, अमृतीभूतानां गानमिश्रत्वात् । परिवत्सरान् संवत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भूतं भूतकालः प्रस्तोताऽभवत्, उद्गानात्पूर्वभावित्वात्प्रस्तावस्य । भविष्यत् भविष्यत्कालश्च प्रत्याहरत् प्रतिहर्तृकृत्यमकरोत्, उद्गानादूर्ध्वभावित्वात्प्रतिहारस्य ॥

[8]प्राणः अध्वर्युः बभूव, सर्वदा व्यापृतत्वात् । इदं सर्वं सिषासतां संभक्तिं व्यक्तीकर्तुमिच्छतां मन्त्रे भाति । 'जनमनमनाम'

* आ. १-५-१.

सर्वꣳ सिषासताम् ॥५१॥ अपानो विद्वानावृतः । प्रति प्रातिष्ठदध्वरे । [9]आर्तवा उपगातारः । [']सदस्या ऋतवोऽभवन् । अर्धमासाश्च मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभवन् । [10]अशꣳसद्ब्रह्मणस्तेजः । अच्छावाकोऽभवद्यशः । ऋतमेषां प्रशास्ताऽऽसीत् । यद्विश्वसृज आसत ॥५२॥ [11]ऊर्ग्राजानमुदवहत् ।

इत्यात्वम् । अथ तस्मिन्नध्वरे अपानः प्रातिष्ठत् प्रतिप्रस्थातृत्वेनावर्तत, अध्वर्युप्रतिरूपवृत्तित्वात्तस्य आवृतः स्वव्यापारान् विद्वान् ॥

[9]आर्तवाः ऋतुधर्मा उपगातारोऽभवन्, गुणभूतत्वात् । ऋतवः सदस्या अभवन्, द्रष्टृत्वात्सर्वार्थानाम् । अर्धमासाश्च मासाश्च चमसाध्वर्यवोऽभवन् संघातवृत्तित्वात् ॥

[10]तेज एव ब्रह्मणोऽशंसत् ब्राह्मणाच्छंसित्वेऽतिष्ठत्, प्रकाशकत्वात् । ब्रह्म ब्राह्मणं तत आदाय शंसतीति 'ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्' इति पञ्चम्या अलुक् । यश एव अच्छावाकोऽभवत्, यशस्विनामभिमुखवादित्वात् । यदा विश्वसृज सत्रमासत, तदा एषा ऋतमेव प्रशास्ता मैत्रावरुण आसीत् प्रशास्तृभावं प्रापद्यत, ऋतप्रियत्वान्मित्रावरुणयोः ॥

[11]ऊर्क् बलं राजानं सोममुदवहत् सोमविक्रय्यभवत्, बलवदधिकारात् । सहः पराभवसामर्थ्यं तदेव ध्रुवगोपोऽभवत्

ध्रुवगोपस्सहोऽभवत् । ओजोऽभ्यग्ष्टौद्ग्राव्ण्णः । यद्विश्वसृज आसत । [12]अपचितिः पोत्रीयामयजत् । नेष्ट्रीयामयजत्त्विषिः । आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम् । श्रद्धा हैवायंजथ्स्वयम् । [13]इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आकूतिरपिनड्ढविः ॥ ५३ ॥ इध्मं ह क्षुच्चैभ्य उग्रे ।

ध्रुवस्य गोप्ताऽभवत्, सहस्वान् हि गोपायति । ओजः प्रकाशः, तदेव ग्राव्णोऽभ्यष्टौत् ग्रावस्तुदभवत्, प्रकाशहेतुत्वात् स्तोत्रस्य । यद्विश्वसृज आसत । गतम् ॥

[12]अपचितिः पूजा सैव पोत्रीयां पोतृसंबन्धिनीमिज्यां अयजत्, पूतत्वात्तद्विद । गहादित्वाच्छः । त्विषिः कान्तिः दीप्तिरेव नेष्ट्रीयां नेष्टृसंबन्धिनीमिज्या अयजत्, दीप्तिमत्त्वात्तद्विदः । यद्वा—उभयत्रापि भावे 'होत्राभ्यः' इति छः । ततस्तद्वती याज्यामकरोदिति मत्वर्थीयोऽकारः । श्रद्धैव स्वयमाग्नीध्रादयजत् आग्नीध्रस्य यागमकरोत् आग्नीध्रयोऽभवदिति यावत्, श्रद्धातिशयसाध्यत्वात्तस्य । यद्वा—प्रथमायाः 'सुपा सुलुक्' इत्यादादेशः । आग्नीध्रात् आग्नीध्र इत्यर्थः । सत्यं विदुषी आग्नीध्रयजनयाथातथ्यज्ञा ॥

[13]इरा वृष्टिरेव विश्वसृजां पत्नी बभूव पत्नीपदव्यामभवत्, तन्मूलत्वात्सर्वप्रवृत्तेः । आकूतिस्संकल्पः, सा हविरपिनद् पिनद्धिस्म आरम्भसाम्यात । क्षुच तृष्णा चेत्युभे उग्रे छेदनकुशले एभ्यः इध्ममावहतां आहरताम् ॥

तूष्णां चावहतामुभे । [14]वागेवाऽस्य सुब्रह्मण्याऽऽसीत् । छन्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाऽहः । सꣳस्थाश्च सर्वशः । [15]अहोरात्रे पशुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेष्या अभवन् । मृत्युस्तदभवद्धाता । शमितोग्रो विशां पतिः ॥५४॥ [16]वि-

[14]वागेव सरस्वत्येव एषा सुब्रह्मण्याऽभवत् सुब्रह्मण्यपदव्याऽभवत् । वागपेक्षं स्त्रीत्वम् । यद्वा—'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । सुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्यम् । वाचं विशिनष्टि—छन्दोयोगान् छन्दसां गायत्र्यादीनां युक्तिं गुरुलघ्वादिविचित्रान् वृत्तिप्रकारान् विशेषेण जानती, कल्पतन्त्राणि, कल्पाः कल्पसूत्राणि, तन्त्राणि व्याकरणादीन्यङ्गशास्त्राणि छन्दोविचितिव्यतिरिक्तानि तन्वाना कर्मानुरूप्येण विस्तारयन्ती, अहस्संस्थाः अह्नां संस्थाश्च साह्नाहीनसत्रात्मिकाः सर्वशः कात्स्न्र्येन प्रकृतिविकृतिक्रमेण विस्तारयन्ती, ईदृशी वागेव सुब्रह्मण्याऽऽसीत् ॥

[15]अहश्च रात्रिश्च पशून् सवनीयादीन् अपालयतां तत्र नियुक्ते अभूताम् । मुहूर्ता एव प्रेष्याः कर्मकरा अभवन्, कर्मनिर्वृत्तिहेतुत्वात्तेषाम् । 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वृद्धिं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । मृत्युश्शमिताऽभवत् । धाता कर्मानुरूप्येण व्यवस्थापयिता । विशां प्राणिनां पतिः नियन्तृत्वेन स्वामी ॥

[16]विश्वसृज इत्याद्यास्त्रिष्टुभः ॥ एव विश्वसृजः प्रथमाः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तेः प्रागेवाद्यधर्मत्वेन विद्यमानाः स्थूलप्रपञ्चसृष्ट्यर्थं

श्वसृजः प्रथमास्सत्त्रमासत । सहस्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्मयश्शकुनिर्ब्रह्मनाम । [17]येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्म-

---

सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरं सत्त्रमासत । के पुनस्ते? 'तप आसीद्गृहपति.' इत्यादिनाऽनुक्रान्तास्तपःप्रभृतय एव । प्रसुतेन सोमेन यन्तः सत्त्रं नयन्तः सहस्रसंवत्सरानासत । ततः कर्मणो बलात् ब्रह्मनाम ब्रह्माख्यं परमात्मसंज्ञं यत्तदनुक्रान्तानां तपःप्रभृतीनामाश्रयभूतं जज्ञे प्रादुर्बभूव व्यक्तिं जगाम । कथं? भुवनस्य गोपाः गोपायिता उत्पादकः, हिरण्मयः हितरमणीयस्वरूपः, हिरण्यवर्णो वा । शकुनिः शक्तः प्रपञ्चोत्पादने । प्रजापतिः योनिस्थानीयाद्ब्रह्मणः पुत्रस्थानीयः प्रादुर्बभूव । यद्वा—शकुनित्वादिलक्षणं तदेव ब्रह्म प्रपञ्चरूपेण व्यक्तिं गतं, योनिस्थानीयात्तस्मात्पुत्रस्थानीयं विश्वं जज्ञे ॥

[17]तदेव ब्रह्म वर्णयति—येन महातेजसा इद्धः संदीप्तबलः सूर्यः तपति तेजस्वी भवति । योनेराकाशादेरपि योनौ तस्मिन् स्थितं वर्धते । कथम्? पिता पुत्रेण तद्वान् भवति, तथा पुत्रश्च पितृमान् भवति । एवं कार्यकारणक्रमेण तदनुगृहीतं विश्वं विजृम्भते । तं महानुभावं बृहन्तं महान्तं देवं अवेदवित् अवेदार्थज्ञो न मनुते न जानाति । संपराये मरणकाले संसारे वा, सर्वानुभुं सर्वत्रानुभवरूपेण वर्तमानं, सर्वस्य वा

नुते तं बृहन्तम् । सर्वानुभुमात्मानꣳ संपराये । [18]एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ॥५५॥ तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन । [19]पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतस्संवथ्सराः । पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतस्सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशत एकविꣳशाः ।

अनुभवितारं तद्रूपादित्वात् सुप्रत्यय । आत्मानं परमात्मानम् । इयमविदुषो निन्दा ॥

[18]अथ विदुष प्रशंसा—ब्राह्मणस्य वेदार्थज्ञस्य, ब्रह्म वेत्तीत्यण् । वेदार्थविद एष महिमा माहात्म्य नित्यः अविकृत । न ह्ययं कर्मणा पुण्येन ज्योतिष्टोमादिना वर्धते न च कर्मणा पापकेन ब्रह्महत्यादिना कनीयान् भवति न ह्रसति । किंचायं वेदार्थज्ञ तस्यैव ब्रह्मण आत्मा भवति तेनैक्यं प्रतिपद्यते । कदा' तं विदित्वा याथातथ्येन तं वेदादवगम्य । किं तमेव केवल' नेत्याह—पदवित् तस्य यत्पद विषय तदपि तेन नित्याविनाभूतं परमपि ब्रह्म विदित्वा। पापकेन कर्मणा न लिप्यते बन्धनेन कर्मणा पुण्यपापात्मकेन न स्पृश्यते मुच्यत इत्यर्थः ॥

[19]अथ विश्वसृजामयनस्याह नक्षत्रं दर्शयति । पञ्चेति ॥ अतः परं ब्राह्मणम् । पञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्यास्संवत्सरास्ताव-

विश्वसृजाꣳ सहस्रसंवथ्सरम् । एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्वसृजः । [20]विश्वमेनानुप्रजायते । ब्रह्मणस्सायुज्यꣳ सलोकतां यन्ति । एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम् । सार्ष्टिताꣳ समानलोकतां यन्ति । य एतदुपयन्ति । ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चैनत्प्राहुः । ओम् ॥ ५६ ॥

त्संवत्सरसंबन्धिनो दिवसा त्रिवृतः त्रिवृत्स्तोमका भवन्ति । तावद्भिः पञ्चदशाः, तावन्तस्सप्तदशाः, तावन्त एकविंशा । तस्माद्विश्वसृजामयनमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति । एतेन वा इत्यादि । गतम् ॥

[20]विश्वमेनानित्यादि कर्तृणां प्रवक्तॄणां श्रोतृणा च फलस्तुतिः ॥ एनानु एनान् हेतून् कृत्वा विश्वं प्रजायते उत्पद्यते, ब्रह्मणश्च सायुज्यं सलोकतां च एते यन्ति गच्छन्ति तथा एतासामेव देवतानां विश्वसृजां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतां च गच्छन्ति के? ये एतत्सत्रमुपयन्ति, ये चैनत्प्राहु एतन्माहात्म्यं कीर्तयन्ति, येभ्यश्च श्रोतृभ्यः श्रद्धानेभ्य एतन्माहात्म्यं प्राहुः, ते सर्वेऽपि तुल्यफलभाजो भवन्ति । किं सत्यमेतदित्यसंभावयन्तं प्रति पुनरवगच्छति ओं

शर्ध्वदासत सिषासतामासत हविष्पतिः कनी-
यान्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तपसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो यज्ञामृतꣳ सर्वा दिशो दिक्षु सर्वा दिवमृचां प्राची नवं ॥ ९ ॥

तुभ्यं तपसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा दिशस्तप आसीद्गृहपतिष्पर्द्ध्वाशत् ॥ ५६ ॥

तुभ्यमोम् ॥ हरिः ओम्. तथ्सत्

इति । एतत्सर्वं सत्यमित्यर्थ । मन्त्रोऽयम्. ऋक् एकेपाम् । सर्वथा सर्वार्थसिद्धि ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
तृतीये काठके नवमोऽनुवाक.

समाप्तस्तृतीय प्रपाठक.

एष निष्पावके शाके कौशिकान्वयजन्मना ।
भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञ प्रवर्तित ॥

ओम् तत्सत्.

अशुद्धसंशोधनम्.

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	३	पुरुषं	पुरुंष
२२	४	रांहुती	राहुंती
२३	७	ना॒मो	नामो
२४	८	ए॒भ्यं	ए॒भ्य
३१	४	स्वाहांऽऽ	स्वाहाऽऽ
५१	३	जुंहोति	जुंहोति
६१	१	स्येति	स्येतिं
१०५	४	पुरुषे	पुरुंषे
११५	५	संवथ्स॒रे	संवथ्स॒रे
१३२	१	संग्रा॒म	संग्रा॒म
१३१	५	मै॒वै	मे॒वै
२४३	१	ते॒ज॒स्वी॒	ते॒ज॒स्वी
२७१	१	रा॒यस्पोषं	रा॒यस्पोषं

८	९	आवृश्श्चते	आवृश्च्यते
१०२	१	तति	इति
१६८	१६	हह्राम्	दह्राम्
२५६	१	नान्तर	नानन्तर